

1/2001

Археологічний літопис
Лівобережної України

НОВІ РОЗКОПКИ У ПОЛТАВІ: Соборний майдан. Іванова гора

У червні-липні 2000 року в історичному центрі Полтави, на Івановій горі, розпочалися роботи по відродженню Свято-Успенського собору кінця XVIII ст., зруйнованого в 1932-1934 рр. Передували роботам на Соборному майдані охоронні дослідження ділянки із залишками фундаментів собору, поміж яких збереглися культурні нашарування скіфського часу, роменської культури IX - початку XI ст., XI-XIV та XVII-XVIII ст., які здійснила Полтавська охоронна археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, за участю фахівців Інституту археології НАН України (керівник — к.і.н. Супруненко О.Б.).

У результаті робіт на площі близько 0,3 га досліджено не тільки рештки фундаментів найбільшого кафедрального храму міста XVIII - початку XX ст., а й 8 житлових споруд та понад 50 господарських ям роменсько-давньоруського і післямонгольського часу, залишки соборного цвинтаря XVII-XVIII ст., кілька склепів кінця XVIII ст.

Фоторепортаж з місця подій знайомить із ходом проведення охоронних досліджень.

І.М. Куштова

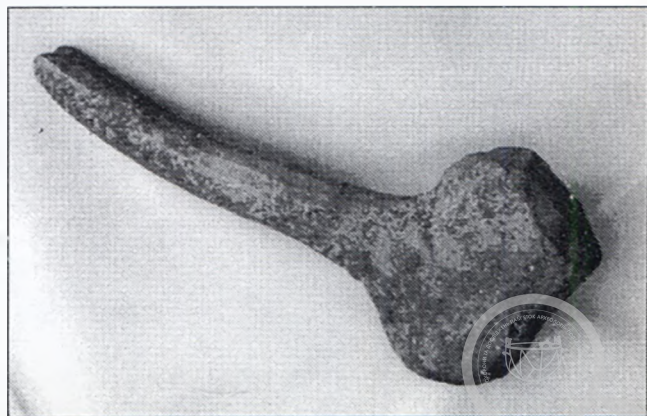
Загальний вигляд розкопу на Соборному майдані.

На нараді по відродженню Собору, справа наліво: голова Полтавської облдержадміністрації Є.Ф.Томін, Полтавський міський голова А.Т.Кукоба, патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та головний архітектор проекту відтворення храму В.О.Трегубов.

Розкопки: робочий момент.

Молот, ріг. X - поч. XI ст.

© Фото Л.Головка, М.Радченка, О.Супруненка, 2000.

Петропавлівська
дослідницька група
археологічних і етно-
культурних досліджень
обласної державної
адміністрації

Інститут історичних
Навчально-
Академічний центр
України

Науковий журнал

Засновано у 1997 р.

Виходить раз на рік

Редколегія журналу

головний редактор

Олександр СМІРУЩЕЦЬКО,
кандидат історичних наук (Полтава)

Валентина АНДРИШКО,
кандидат історичних наук
(Київ)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим БАДІМОВ,
член-кореспондент Української Академії
Археологічних та Етнографічних наук (Полтава)

Ірина ГИМІЗ,
національний управлінець культури Полтавської
обласної державної адміністрації (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернівці)

Григор КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук (Дніпропетровськ)

Володимир МІХРИВ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олександр ПЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ГОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор історичних наук
(Київ)

Петро ПІКМЕТ,
кандидат історичних наук
(Полтава)

Світлана ПИРАЙ,
заслужений архітектор України (Полтава)

Борис ПІРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція:

Григор КУЛАТОВА,
заступник головного редактора

Олександр ГІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Андрій АРТЕМ'ЄВ
Анатолій ГЕЙКО
Людмила МОШИНЦЬ
комп'ютерний клуб

Адреса редакції:

Україна, 36 013, м.Полтава, 11 вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток
археологічного управління культури Полтавської
обласної державної адміністрації
Тел., факс: (36 3-22) 226-12
e-mail: w_darh@persik.kolpoltava.ua

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board of the
Poltava Province's State Administration
37, Komunistolska Str.,
Poltava, 36 013, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: w_darh@persik.kolpoltava.ua

**Б АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**,
видає 1 раз на рік

**С ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIPIPER'S LEFT-BANK UKRAINE**
SCIENTIFIC MAGAZINE
no. 1 (9) * 2001

Видання ВД "Археологія" ЦОДПА

ч.1 * 2001

Шемет П.Г. (Полтава). Полтавщина — земля слов'янська

АРХЕОЛОГІЯ

Слов'яни Дніпровського Лівобережжя I тис. н.с.	3
Обломський А.М. (Москва), Терпиловський Р.В. (Київ). Слов'янське поселення і кочівницький могильник V-VIII ст. на Ворсклі	5
Любичев М.В. (Харків). Поселення другої і третьої чверті I тис. н.е. на Харківщині	17
Казанський М.М. (Париж), Середа Д.В. (Москва). Поселення пенківської культури Полузір'я 1 на Полтавщині	19
Левченко Д.І. (Полтава). Знахідки VI-VII ст. з околиць Градиська в зібранні Полтавського краєзнавчого музею	26
Гавришук І.О. (Москва). Нові пальчасті фібули з околиць Градиська на Полтавщині	29
Приймак В.В. (Суми). Ідеї Є.О.Горюнова у світлі вивчення системи розселення Дніпровського Лівобережжя I тис. н.е.	32
Горбаненко С.О. (Київ). Матеріали до карти культурних рослин волинцевсько-роменського періоду	38
Колода В.В. (Харків). Житло із жертвником на Мохначанському городищі	42
Гейко А.В. (Полтава), Литвиненко Т.М. (Опішнтя). До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури	47
Лугова Л.М., Мельникова І.С. (Полтава). Матеріали роменської культури у збірці Полтавського краєзнавчого музею	49
Супруненко О.Б., Кулатова І.М. (Полтава), Приймак В.В. (Суми). Пізньороменські комплекси посаду літописної Лтави (розкопки 1997-1998 рр.)	52
Коваленко О.В. (Полтава). Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави	77

Антропология

Артем'єв А.В., Гавриш П.Я., Яланський А.В. (Полтава). Довід ідентифікації та діагностики ушкоджень за фосильними і субфосильними кістками черепа (про знахідку з Книшівського городища)	81
--	----

Розвідки

Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. (Полтава). До археологічної карти басейну Нижнього Псла	85
Тітков О.В. (Полтава), Сидоренко О.В. (Лубни). Про розвідки у Лубенському Посуллі	93
Берест Ю.М. (Охтирка), Осадчий Є.М. (Суми). Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів	101

КРАЄЗНАВСТВО

Григор В.І. (Полтава). Кам'яна баба за описом археолога В.Грінченка	107
Дроздова О.В. (Київ). Видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей	109

Повідомлення, інформації

	114
--	-----

Відійшли у вічність

Борис Сидорович Ванцак	116
-------------------------------	-----

Бібліографія

	117
--	-----

Хроніка

	118
--	-----

RESUME

	120
--	-----

Список скорочень

	121
--	-----

Наші автори

	122
--	-----

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якому у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

Shemet P.G. (Poltava). Poltava Region is Slavonic Land

ARCHAEOLOGY	3
Slavs on the Dnieper's Left Bank (1st Millennium A.D.)	
<i>Oblomsky A.M. (Moskow), Terpilovsky. R.V. (Kiev)</i> Slavonic Settlement and Nomad's Burial on the Banks of Vorskla (the 5-8th cc)	5
<i>Lyubichev M.V. (Kharkov)</i> Settlement in Kharkov region (the 2nd and 3rd quarters of the 1st Millennium A.D.)	17
<i>Kazansky M.M. (Paris), Sereda D.V. (Moskow)</i> Penkovskaya Culture's Settlement "Poluzorye-1" (Poltava reg.)	19
<i>Levchenko D.I. (Poltava)</i> Finds Discovered near Gradizhsk (6-7th cc) in the Collection of the Poltava Museum of Local Lore	26
<i>Gavritukhin I.O. (Moskow)</i> New Finger-Shaped Fibles Found near Gradizhsk	29
<i>Gorbanenko. S.A. (Kiev)</i> Materials for the Map of Cultivated Plants (Volyntsevo-Romny Period)	38
<i>Koloda V.V. (Kharkov)</i> The Dwelling with Sacrifice Place on the Mokhnachansk Hillfort	42
<i>Geyko A.V. (Poltava), Litvinenko.T.M. (Oposhnya)</i> The Issue of Firing Temperature for the Romny culture's Pottery	47
<i>Lugovaya L.N. (Poltava), Melnikova I.S. (Poltava)</i> Romny Culture Materials in the Collection of the Poltava Museum of Local Lore	49
<i>Suprunenko A.B. (Poltava), Kulatova I.N. (Poltava), Pryimak V.V. (Sumy)</i> Complexes of the Chronicle's Ltava's Pre-Settlement (the Late Romny Period)	52
<i>Kovalenko O.V. (Poltava)</i> The Romny Culture's Pottery's Decor (Poltava)	77
Anthropology	
<i>Artemyev A.V. (Poltava), Gavrish P.Y. (Poltava), Yalansky O.V. (Poltava)</i> The Experience of Post-Humous Diagnosis by Skull Bones (Based upon the Finds from the Knyshevske Hillfort)	81
Research	
<i>Gavrilenko I.N. (Poltava), Suprunenko A.B. (Poltava)</i> The Archaeological Map of the Lower Psyol's Basin	85
<i>Titkov A.V. (Poltava), Sidorenko A.V. (Lubny)</i> Some Researches in the Lower Sula's Basin	93
<i>Berest Y.M. (Ohtyrka), Osadchy Y.N. (Sumy)</i> New Facts from the Researches of Shpilevka and Zarechnoye Archaeological Complexes	101
LOCAL LORE	107
<i>Grab V.I. (Poltava)</i> Stone Primitive Sculpture ("Baba") in descriptions of V.Grinchenko	109
<i>Drozdova Ye.V. (Kiev)</i> The Publications of Poltava Regional Government's ("Zemstvo") Statistic Bureau as the Source of Historical Database	110
Informations, Reports	114
Passed Away (In Memoriam)	
Boris Sidorovich Vantsak	116
Literature	117
Chronicles	118
RESUME	120
<i>Shortenings and Abbreviations</i>	121
<i>The Authors</i>	122

ПОЛТАВЩИНА - ЗЕМЛЯ СЛОВ'ЯНСЬКА

З давен Полтавщину вважають духовною колискою України. Цей край на берегах Дніпровського Лівобережжя дав людству чимало невтомних трударів, геніальних учених, талановитих письменників і митців, хоробрих захисників Батьківщини. Їх плідна діяльність суттєво вплинула на розвиток суспільства й світової цивілізації.

У сиву глибину сягає багатогранна історія Полтавщини — сучасного адміністративного та історичного регіону Подніпров'я. Перші кроки людства на цій землі відділені від нас десятками, а, можливо, й сотнями тисячоліть. Полтавщина на межі епох міді-бронзи стала одним із осередків формування давньоарійських степових племінних утворень, відомих під назвами ямної та катакомбної культурно-історичних спільнот населення широких просторів Євразії.

На початку раннього залізного віку на Полтавщині з'явилося й перше праслов'янське населення, яке переселилося сюди з Правобережного Подніпров'я. Вихідці із-за Дніпра опанували басейн Ворскли, заснували десятки і сотні поселень — попередників чи не більшості сучасних сіл Новосанжарського, Полтавського, Диканського, Зіньківського, Котелевського та інших районів області. Вони, разом із населенням басейну Псла, ймовірно, і Сули, ввійшли до одного із лісостепових ранньодержавних утворень Великої Скіфії, столицею якого було місто Гелон — сучасне Більське городище. Приємно відзначити, що цими днями сесією Полтавської обласної ради прийняте рішення про створення у межах території та округи грандіозного комплексу пам'яток ряду епох — Більського городища — першої в Україні, з часу прийняття Закону України "Про охорону культурної спадщини", охоронюваної археологічної території. І площа цієї території, здається, найбільша зі всіх вже існуючих — 7521 гектар.

Серед більш ніж 6000 відомих на сьогодні археологічних пам'яток нашого краю понад 300 належить до слов'янських старожитностей I тисячоліття н.е. Історична

доля склалася так, що Полтавська земля виявилася пов'язаною із завершальними процесами слов'янського етногенезу — була причетною до формування ранньоісторичного слов'янства.

Перші свідчення контактів слов'ян із населенням лісостепових просторів Полтавщини відносяться ще до I ст. до н.е., коли в сарматських похованнях, досліджених у Лубнах, Верхній Мануйлівці та Дяченках, з'являється типово зарубинецький посуд та вироби з металу.

Близько середини I ст. н.е. зарубинецька культура трансформується у кілька груп пізньозарубинецьких пам'яток, що увібрали в себе ряд місцевих компонентів¹. Серед ранньослов'янського населення у межах нашої області виділяється кілька груп пізньозарубинецьких старожитностей — так звані, пам'ятки типу Картамишеве 2 — Тернівка 2, що датуються I-II ст.², та типу Грині, — другої половини II ст. н.е.³ Нещодавно полтавські дослідники відкрили поселення першого типу безпосередньо на території Великого укріплення Більського городища⁴, іншого — на північ від Котельви. Залишки поселень зарубинецького населення фахівці пов'язують зі старожитностями венеців, відомих за свідченнями ряду давніх авторів.

Територія Полтавщини знаходиться на південному сході ареалу поширення київської культури II-III ст., пам'ятки та окремі знахідки якої відомі в області, зокрема на тому ж таки Більському городищі⁵.

В гуннський час у межах Полтавщини з'являються окремі пам'ятки, що належали слов'янському населенню, яке просувалося в Лісостеп наприкінці IV-V ст. На одному з них — поблизу с.Сенча на Сулі, проведено масштабні розкопки. Матеріали цієї пам'ятки своєрідно поєднують риси пізньокиївських і ранньокочинських старожитностей Подесення з пенківськими⁶.

Практично еталонними у вивченні цієї доби історії раннього слов'янства стали матеріали дослідженого Є.Горюновим по-

селення в урочищі Шимберьове поблизу с.Хитці Лубенського району⁷. Воно належить до старожитностей антів, археологічним еквівалентом яких виступає пеньківська культура V-VII ст. Чимало пам'яток цієї культури виявлено останнім часом на Полтавщині, серед яких і поселення Ползир'я-1 у Новосанжарському районі, і знахідки в околицях Градизька, і рештки селища в с.Манжелія Глобинського району.

Своєрідним апогеєм існування на території краю слов'янської спільноти доби середньовіччя є VIII — початок XI ст. — час заселення берегів Ворскли, Псла і Сули носіями роменської археологічної культури, яку дослідники ототожнюють з літописними сіверянами. Ще Нестор-Літописець зазначав: "Тако же и ти Словѣне пришедше сѣдоша по Днепру и нарекошася Поляне, а дружин Деревляне зане седоша в Лѣсѣхъ; ... а дружин же сѣдоша на Деснѣ, и по Семи и по Сулѣ и нарекошася Сѣверо"⁸. Назва роменської культури має безпосереднє відношення до історичної Полтавщини — міста Ромен, де на початку XX ст. здійснені невеликі розкопки сіверянського городища Монастирище⁹.

Наближається 100-літній ювілей відкриття роменської культури — помітна подія в археології раннях слов'ян і Давньої Русі Лівобережної України. Роменські старожитності були відомі задовго до рубежу XIX-XX ст., хоча не отримали наукового статусу культури. Відомий археолог XIX ст., уродженець Чернігівщини Д.Самоквасов і сьогодні користується визнаною повагою дослідників завдяки укладеним ним каталогам археологічних пам'яток кінця I — початку II тис. н.е., часто-густо вже назавжди втрачених. Цю справу на початку XX ст. продовжив на теренах рідної Полтавщини наш земляк, видатний український археолог та мистецтвознавець М.Макаренко. На Роменщині та в інших повітах Полтавської губернії він досліджував городища IX-X ст. Тут же він здобув переконливі докази для виділення єдиної з груп літописних слов'янських старожитностей в окрему роменську археологічну культуру.

Найвидатнішим дослідником пам'яток

роменської культури був ІЛяпушкін, який завдяки польовим дослідженням городищ Новотроїцьке, Опішня, Полтава, Битиця та широкомасштабним розвідкам на Полтавщині, Чернігівщині, у межах Сумської і Харківської областей виділив основні риси культури, встановив її хронологію, територію поширення тощо¹⁰.

Серед дослідників роменських старожитностей довоєнних і повоєнних років слід відзначити Д.Березовця, В.Довженка, Б.Шрамка, П.Третьякова, Б.Рібакова. Саме ці фахівці у нелегких суперечках виборювали ті положення, що стали фундаментом наступного вивчення культури літописних сіверян.

До найвідоміших сучасних дослідників роменської проблематики належать українські та російські вчені — О.Сухобоків, Є.Горюнов, С.Юренко, В.Горюнова, які повною мірою поставили слов'янську археологію I тис. н.е. Дніпровського Лівобережжя на сучасну наукову базу¹¹.

Окреслимо хоча б у кількох рядках коло дослідницьких здобутків на ниві вивчення слов'янських старожитностей Лівобережжя, в тому числі і на території нашої області, наприкінці минулого століття та тисячоліття.

У 70-80-ті рр. XX ст. були здійснені широкі дослідження пам'яток I тис. н.е., котрі передували роменським та волинцевським старожитностям (Є.Горюнов, Р.Терпиловський), волинцевських, роменсько-давньоруських (О.Сухобоків, А.Куза, С.Юренко). Склалися три основні наукові центри вивчення слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя — Київ, Ленінград (Санкт-Петербург) та Москва — з яскравими ознаками наукових шкіл.

Петербурзькі дослідники Є.Горюнов, М.Казанський, Г.Романова, О.Щеглова зосередилися на вивченні пам'яток першої половини — третьої чверті I тис. н.е., московські — О.Узянов, О.Кашкін, Є.Шинаков, О.Григор'єв вивчали роменські пам'ятки та роменсько-давньоруські комплекси Посейм'я і Подесення. Широке дослідження старожитностей волинцевського й роменського типу та доби Давньої Русі здійснила Лівобережна слов'яно-руська експеди-

ція Інституту археології НАН України (О.Сухобоков, С.Юренко, О.Пархоменко, Р.Орлов, В.Парня, В.Приймак).

Масштабні розвідки пам'яток доби ранніх слов'ян та Русі на Лівобережжі були проведені у кінці 80-х — на початку 90-х рр. А.Обломським і Р.Терпиловським. Завдяки цим дослідженням створені повноцінні карти археологічних пам'яток — від зарубинецької культури до періоду Київської Русі.

В останній час харківські вчені В.Міхеєв, О.Дяченко, М.Любічев, В.Колода у басейні Сіверського Дінця — в Україні, а А.Обломський — на території Росії, — помітили істотні відмінності у розвитку слов'янського населення на волинцевському етапі (VIII-IX ст.) роменської культури. Відзначався відмінністю від північніших районів, очевидно, і процес взаємовпливів слов'ян та кочівників на території центру та півдня Полтавщини, де Є.Горюновим в околицях Полтави виділені старожитності типу Білоконі — Лаврики — Чередники. Не виключено, що з часом можна буде ставити питання про однотипні пам'ятки кінця VII — середини VIII ст. цього регіону як про окремих полтавський тип чи культурне явище.

Помітні відмінності від центральних районів Сумської області та Полтавщини мають і Нижнє Подесення та Курське Посейм'я. Активні польові дослідження стимулювали тут становлення місцевих археологічних осередків, очолюваних В.Коваленком у Чернігові та В.Єнуковим у Курську.

Широкомасштабні розкопки у Полтаві 1997-2000 рр. також дають поштовх до становлення нового регіонального центру вивчення роменських старожитностей пониззя Ворскли і Псла, з'ясування їх сутності та історичної долі, ролі місцевого слов'янського населення у формуванні кордону на межі лісостепу за доби Київської Русі. Група дослідників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації на чолі з О.Супруненьком засвідчує це черговими науковими та видавничими проектами. Останній з них — наукова регіональна конференція "Слов'яни Дніпровського Лівобережжя I тис. н.е.", що проводиться напередодні 100-річного ювілею відкриття роменської культури, має підбити підсумки вивчення широкого регіону Лівобережного Подніпров'я і надати імпульс майбутнім дослідженням.

В області виходить чимало археологічних, історичних та етнографічних наукових видань. Понад 80 з них побачили світ завдяки діяльності видавничого центру "Археологія" Центру охорони та досліджень пам'яток археології. У "Полтавських археологічних збірниках", "Козацьких старожитностях Полтавщини" та інших тематичних виданнях, у науковому журналі "Археологічний літопис Лівобережної України" були оприлюднені друком численні праці не тільки полтавців, а й столичних та іноземних авторів, що присвячені ранньослов'янській проблематиці і питанням археології та історії регіону часу Київської Русі. Статті і публікації учасників цього наукового форуму склали чергове число журналу "Археологічний літопис Лівобережної України" за 2001 рік. Приємно відзначити, що археологічна проблематика доби раннього слов'янства не полишає сторінки й спеціалізованих керамологічних видань опішніанського видавництва "Українське народознавство" Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, насамперед, збірок "Українське гончарство". Знайшла вона відображення й у капітальній двотомній колективній монографії "Українці", виданій за сприянням Президента України Л.Кучми. Науковим редактором цієї визначної праці є доктор історичних наук О.Пошивайло.

Розробка регіональних питань найдавнішої історії Дніпровського Лівобережжя, в тому числі проведення цієї конференції здійснюється сьогодні в контексті Указу Президента України "Про заходи підтримки краєзнавчого руху в Україні". Звісно ж, наслідками наукового краєзнавчого підходу у вивченні пам'яток найдавнішої культурної спадщини повинно стати донесення доробків сучасних учених до підростаючого покоління, до середньої і вищої школи, чому повинно сприяти і видання матеріалів цієї конференції.

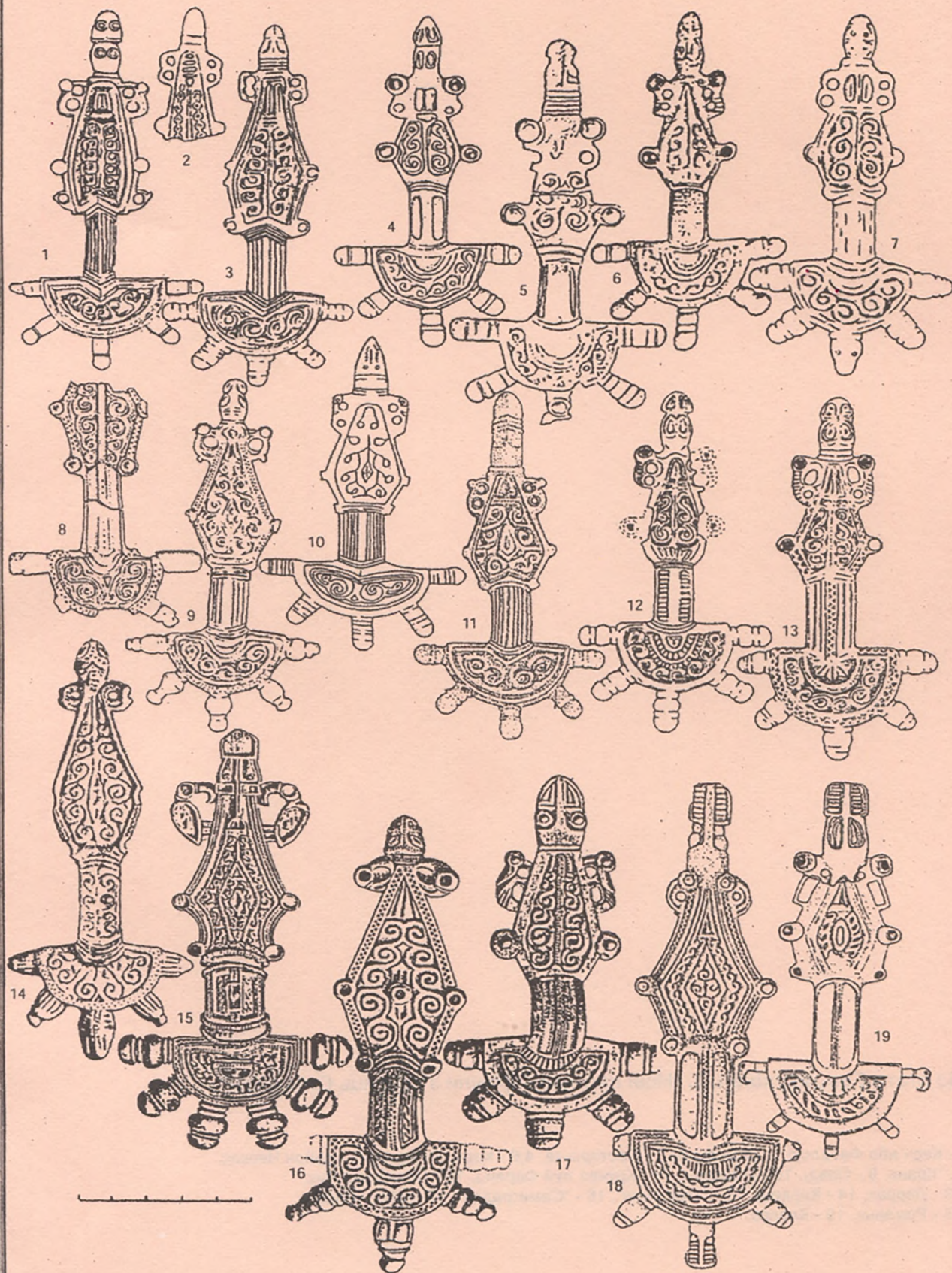
Література

1. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.44.
2. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В.** Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — С.71-73, 138-139.
3. Там само. — С.78-82, 144-146.
4. **Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.** Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.70-76.
5. **Обломский А.М.** Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — М.-Сумы, 1991; **Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.** Памятники киевской культуры: Свод археологических источников. — К.: Наук. думка, 1992. — С.68-70; **Левченко Д.І., Супруненко О.Б.** Поселення першої половини I тис. н.е. в ур.Сад у с.Більськ // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.126-127.
6. **Терпиловський Р.В., Левченко Д.І.** Слов'янське поселення середини I тис. н.е. поблизу с.Сенча в Середньому Посуллі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.45-68.
7. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.111-127.
8. Полное собрание русских летописей. — Спб., 1871. — Т.2. — Стб.5.
9. **Макаренко Н.Е.** Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. — Спб., 1907. — Вып.22. — С.38-90; **Макаренко Н.** Археологические исследования 1907-1909 годов // ИАК. — Спб., 1911. — Вып.43. — С.1-130; **Макаренко М.** Городище "Монастирище" // Научный сборник за рік 1924. — К.: Держвидав України, 1925. — С.3-23.
10. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. — Л.: Наука, 1958. — № 74. — 327 с.; **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.; **Ляпушкин И.И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА. — Л.: Наука, 1968. — № 152. — 192 с.
11. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья: (роменская культура и её предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — 167 с.; **Сухобоков О.В.** Славянские древности последней четверти I тыс. н.э. Днепровского Левобережья // Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1986. — Т.3. — С.191-212; **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) — К.: Наук. думка, 1992. — 216 с.; **Сухобоков О.В.** Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини — початку II тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.59-65; **Сухобоков О., Юренко С.** Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 72 с.; **Смиленко А.Т., Юренко С.П.** Восточные славяне в VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К.: Наук. думка, 1990. — С.255-321; **Юренко С.П.** Волынцевская культура // Этнокультурна карта території Української ССР в I тисячелітті н.е. — К.: Наук. думка, 1985. — С.119-121.

14.02.2001.

АРХЕОЛОГИЯ

До статті Гавригукіна І.О. "Нові пальчасті фібули з околиць Градизька"

1- Керч або Феодосія, 2 - Хмельна, 3 - Пастирське, 4,6 - Керч, 5 - Артек, 7 - район Черкас,
8 - Крань, 9 - Орадї, 10 - Градизьк, 11 - Круча луй Ференц, 12 - Печинська Рик,
13 - Леррах, 14 - Кардош, 15 - "Угорщина", 16 - "Семиграддя", 17- Удіно / Бинген,
18 - Романья, 19 - Классе.

КІТЛОЛОЗІХУА

СЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ И КОЧЕВНИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК V-VIII вв. НА ВОРСКЛЕ

Памятник открыт экспедицией О.В.Сухобокова в 1987 г. Селище расположено на краю первой надпойменной террасы правого берега р.Ворсклица (правого притока р.Ворскла) над старицей Бобер. Оно примыкает к юго-запада к окраине с.Рябовка Тростянецкого р-на Сумской обл., охватывая также территорию крайней усадьбы села (рис.1А)¹. Размеры поселения — 400 x 40-60 м, высота над уровнем поймы — 1,0-5,5 м. В 1990 г. Левобережной раннеславянской экспедицией на юго-западной оконечности селища заложен раскоп площадью 1198 кв. м, ориентированный вдоль края террасы (отклонение к западу — 50°30'). Поверхность раскопа имела общий уклон к юго-западу (на 68-117 см).

На исследованном участке обнаружено девять построек, 104 хозяйственные ямы, семь выносных очагов и четыре погребения. Объекты относятся к пяти разновременным археологическим общностям: лесостепной культуре скифского времени, позднезарубинецкому этапу², пеньковской культуре, горизонту Сахновки; погребения принадлежали средневековым кочевникам (рис.1Б). Наиболее обильны материалами пеньковский и сахновский периоды существования памятника. Достоверно к ним относятся все постройки и очаги, а также 26 хозяйственных ям. Несмотря на ощутимую разницу во времени, в расположении объектов на раскопе наблюдались общие закономерности. Большинство из них находится в северной его части, то есть в пределах максимального на юго-западном краю селища возвышения террасы и примыкающей к нему с севера ложбины (рис.1). На склоне террасы, обращенном в сторону старицы, обнаружено всего около двух десятков разновременных хозяйственных ям, то есть в древности он использовался лишь эпизодически.

Культурный слой наибольшей толщины достигает также в северной части раскопа (40-65 см) и представляет собой серую, местами темно-серую, гумусированную супесь. Распашка нарушила его на глубину до 35 см. В южной части раскопа слой полностью уничтожен: на материке, как правило, видны следы борозд от плуга. Там, где ниже пашни

культурный слой сохранился, от нижней его кромки до материка керамика различных эпох встречалась вперемешку, а стратиграфические прослойки отсутствовали. По этой причине относительная хронология сооружений может быть построена лишь при учете случаев перекрытия ими друг друга, а также по глубинам залегания явно не потревоженных объектов (скопления керамики, выносных очагов и т.п.). Материком на территории раскопа является светлый песок с прослойками красной глины. Контуры построек и ям прослеживались достаточно отчетливо. Ниже приведено описание объектов раннесредневекового периода.

Постройки

Постройка 1 представляет собой прямоугольную землянку. Ее размеры составляют 5,8 x 3,1 м по верхнему краю и 5,4 x 2,9 м в нижней части, глубина — 42-44 см³. В центре пола находилась яма от опорного столба кровли диаметром 40-50 см и глубиной 14 см. Котлован сооружения заполнен темной, почти черной супесью с обильной примесью угля. Из заполнения происходит разновременная керамика, в том числе два венчика скифских сосудов, обломок верхнего края горшка конца II — начала III вв., фрагмент диска, которые в Рябовке обычно встречаются в пеньковских комплексах (рис.2:1), обломок стенки средневековой амфоры. Здесь же обнаружены лощеное глиняное биконическое пряслице, железные шило и пробойник (рис.2:2, 3,4). В юго-восточном углу сооружения, на 28-29 см выше пола, находилось скопление костей поросенка возрастом около полугода⁴. Из заполнения происходит также пять костей крупного рогатого скота минимум от одной особи и одна кость овцы-козы. Сооружение накладывается на ямы 65 и 66, и, в свою очередь, перекрывается очагом 3, а также расположенным около него развалом лепного сосуда.

Постройка 2 имеет подпрямоугольную форму. Размеры по верхнему краю составляют 2,7 x 1,6-2,0 м, по дну — 2,55 x 1,5-1,9 м, глубина — 22-42 см. Пол ровный. Постройка

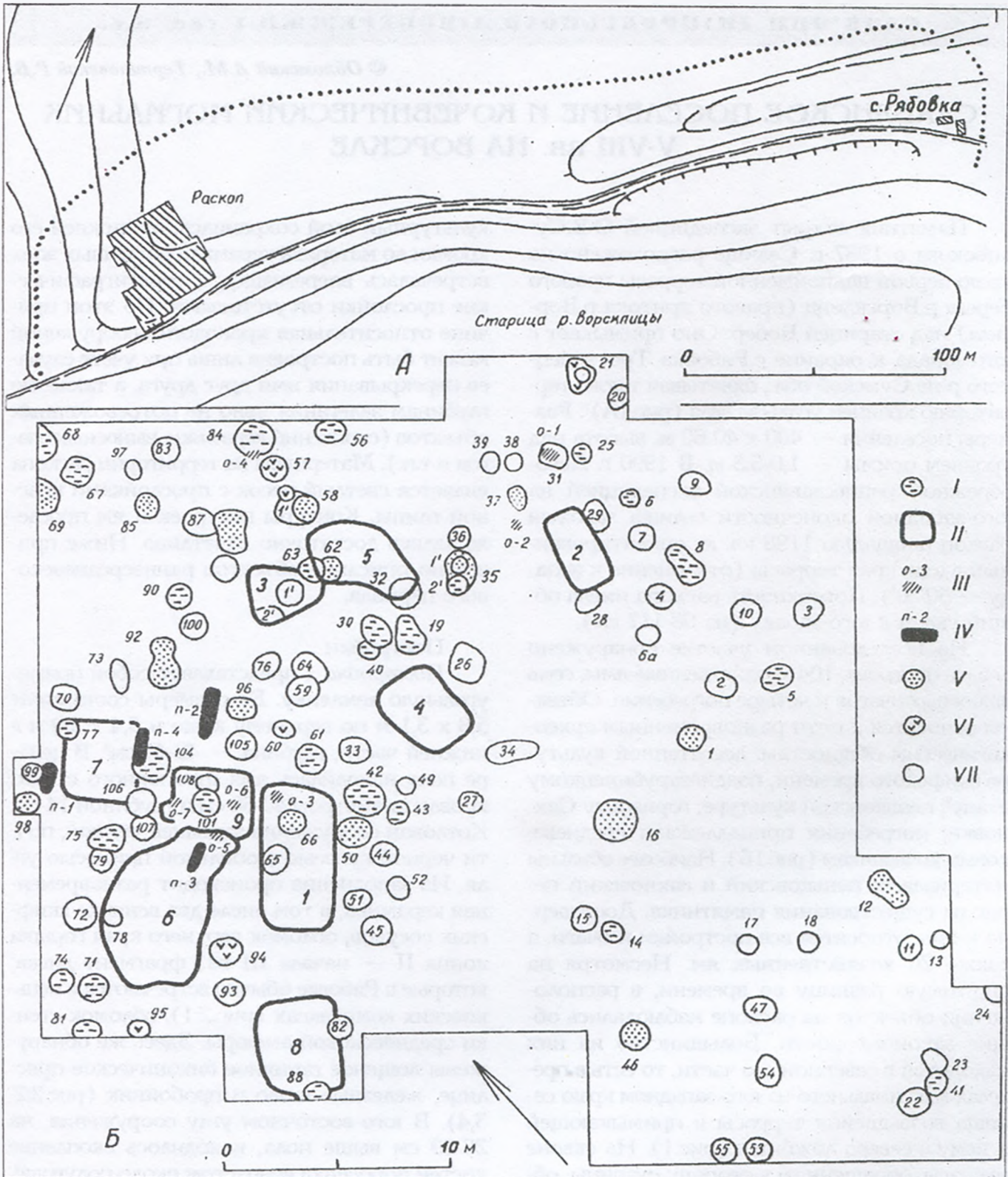

Рис.1. Рябовка 3. План памятника (А) и раскопа (Б). Условные обозначения: I — ямы V-VIII вв.; II — постройки; III — очаги; IV — погребения; V — ямы рубежа II-III вв.; VI — ямы скифского времени; VII — ямы, дата которых не определена.

перекрывает две более ранние ямы (28 и 29). Заполнение объекта стратифицировано. В верхней его части залегала линза интенсивно черной, насыщенной углем супеси толщиной до 38-40 см. Ее подстилал слой светло-серой супеси мощностью 10-20 см. Подавляющее большинство находок происходит из черного слоя. Они представлены характерной пенковской керамикой (рис.2:7-16), а также же-

лезным ножом и глиняным "хлебцом" диаметром около 3 см (рис.2:5,6). В нижнем слое обнаружено несколько маловыразительных лепных черепков. В заполнении постройки, кроме того, найдены четыре кости крупного рогатого скота и четыре — мелкого (минимум по одной особи каждого вида), по одной кости козы и свиньи, 10 костей человека. Последние не лежали в анатомическом порядке,

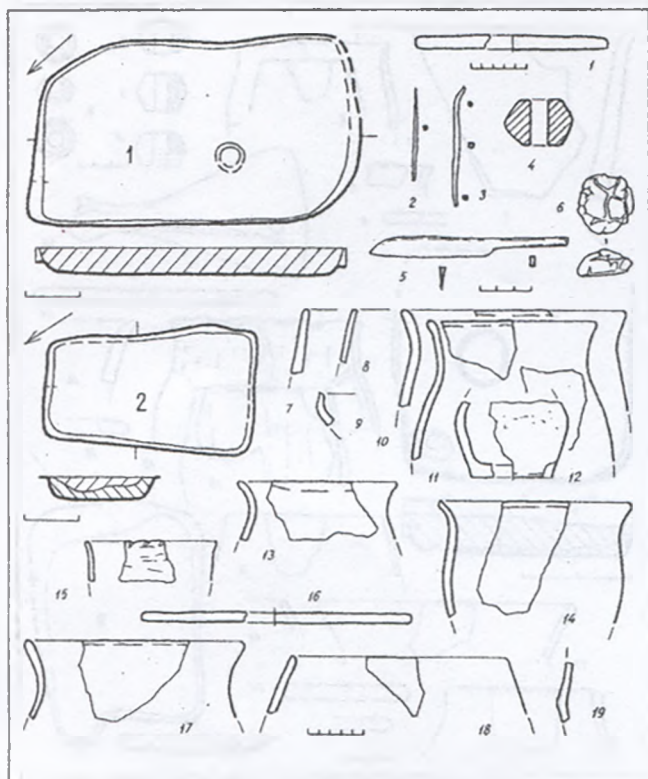

Рис.2. Материалы из построек 1,2,3:

1-4 — постройка 1, заполнение; 5-16 — постройка 2, черный слой;
17-19 — постройка 3
(1,7-19 — груболепная керамика; 2,3,5 — железо; 4,6 — глина).

а были брошены в котлован сооружения вместе с черепками и костями животных. Как и последние, кости человека были расколоты еще в древности. Семь фрагментов костей человека обнаружено и в культурном слое, правда, достаточно далеко от постройки 2 — в юго-западной части раскопа, в районе расположения ям 47, 53-55 (рис.1Б). Кости принадлежали минимум трем особям (подростку, мужчине и женщине). На диафизе бедра подростка имеются зарубки.

Постройка 3 сохранилась плохо. Размеры удалось установить приблизительно: 1,2-2,7 x 3,5 м, глубина — 16-24 см. Форма сооружения близка к подтреугольной. На полу постройки имелись две ямы. Глубина одной из них — 67 см, диаметр — 88-90 см. Ширина второй — 120 см, глубина — 19 см. Из заполнения постройки, которое представляло собой однородную темную гумусированную супесь, происходит разновременная керамика (в основном пеньковской культуры: рис.2: 17-19, но также скифская и позднезарубинецкая). Постройка 3 перекрывается ямой 63, которую, в свою очередь, перекрывает постройка 5.

Постройка 4 в плане подпрямоугольная, с выступом в северной части. Общие размеры — 2,7-3,45 x 3,6-4,1 м, выступа — 1,4 x 0,6 м, глубина — 33-37 см. В ровном полу сооруже-

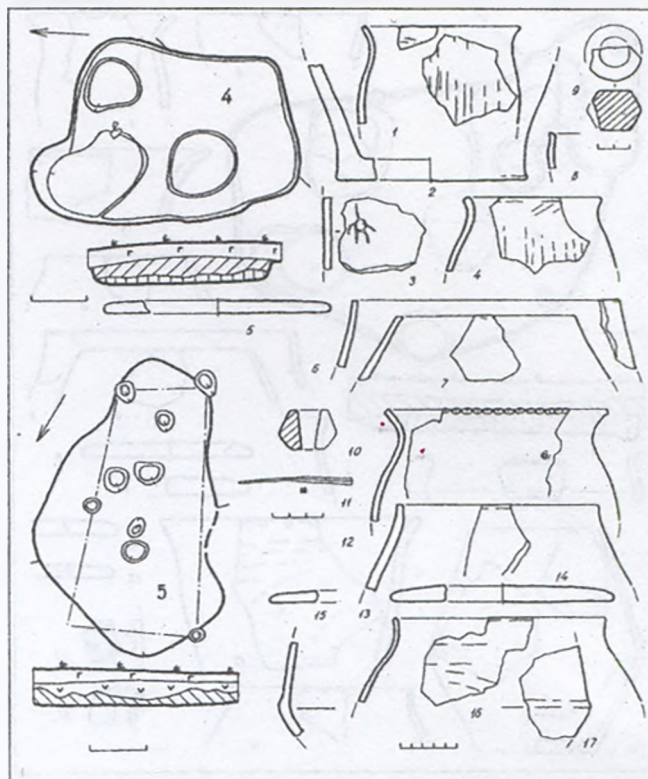

Рис.3. Материалы из построек 4 и 5:

1-3 — скопление керамики из верхней части заполнения постройки 4;
4-9 — из темно-серого слоя; 10-17 — постройка 5, заполнение
(1-7,12-17 — груболепная керамика; 9,10 — глина; 11 — бронза).

ния были прослежены три углубления неправильной формы, имевшие размеры: первое — 1,06 x 1,08 м, второе — 1,86 x 1,20-1,26 м, третье — 1,26 x 1,40 м; глубины их соответственно — 14, 18 и 14 см. Котлован сооружения в северной части был заполнен темно-серой супесью. В южной оконечности объекта этот слой подстилался светлой супесью толщиной 4-18 см. Из темного слоя происходит характерная пеньковская керамика (рис.3:4-8) и глиняная поделка в форме биконического пряслища, но без отверстия (рис.3:9). В верхней части заполнения было обнаружено скопление керамики (рис.3:1,3), в которое входили и пять слабо обожженных параллелепипедных глиняных блоков размерами около 5 x 10 см. На одном из черепков имелось изображение солнца, прочерченное по сырой глине заостренной палочкой в характерной манере детского рисунка (рис.3:3). Из заполнения происходит также семь костей коровы (минимум от одной особи) и одна — свиньи.

Постройка 5 стратиграфически наиболее поздняя. Прослежена непосредственно под слоем пашни в виде углистого пятна аморфных очертаний размерами 5,40 x 1,76-3,10 м. В разрезе пятно имеет линзовидную форму, причем наиболее глубокий его участок находится в центре. Именно здесь сооружение незначительно (на 15 см) врезается в материк.

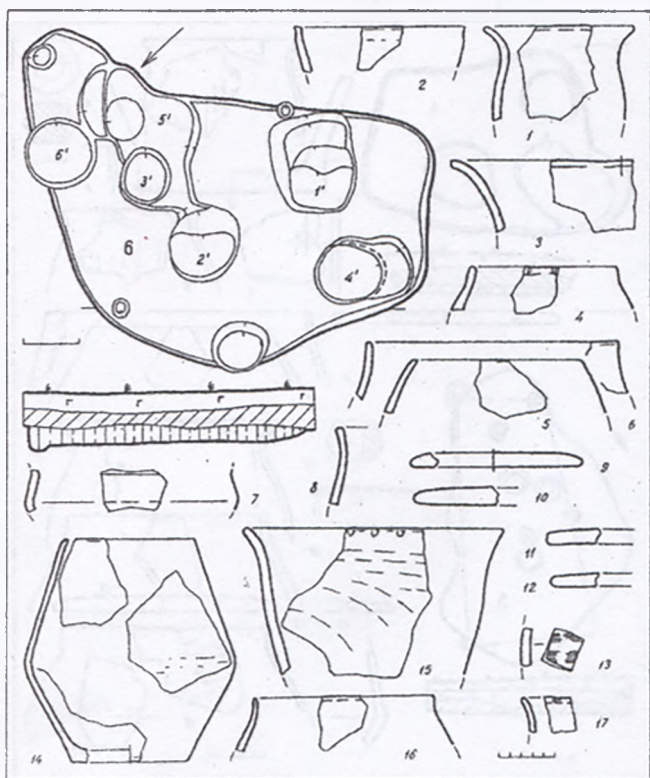

Рис.4. Материалы из постройки 6:

1-10 — верхний, 11-13 — средний и 14-17 — нижний уровни заполнения (1-6, 8-12, 14-17 — груболепная керамика; 7 — фрагменты гончарной миски и 13 — амфоры).

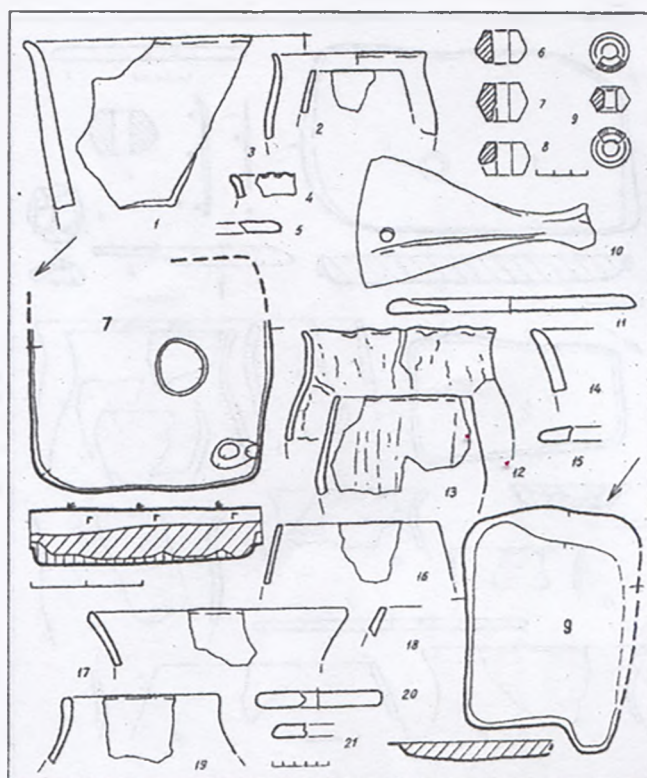

Рис.5. Материалы из построек 6, 7, 9:

1-5 — постройка 6, яма 3'; 6, 8, 9 — постройка 6, верхний и 7 — нижний уровни заполнения; 10 — постройка 6, яма 6'; дно; 11-16 — постройка 7, заполнение; 17-21 — постройка 9, заполнение (1-5, 11-21 — груболепная керамика; 6-9 — глина; 10 — кость).

В целом же постройка 5 лежит в культурном слое.

После разборки углистого пятна на уровне его основания была обнаружена серия ям от столбов, заполненных также углистым грунтом. Таким образом, столбы являются деталями конструкции постройки. В их расположении заметна определенная система. В центре пятна находились четыре столба, составлявших линию, ориентированную почти по оси север-юг, а около края углистой линзы — еще четыре ямы. Если столбы центральной линии принять за осевые, поддерживающие кровлю, а находящиеся близ периметра линзы — за опорные столбы стен, то постройка 5 может быть реконструирована так, как показано пунктиром на рис.3, то есть в виде наземного сооружения размерами 4,6-4,8 x 1,6-2,2 м.

Из углистого пятна происходят фрагменты лепных сосудов (рис.3:12-17), пять костей коровы (минимум от одной особи), обломок глиняного пряслица и кусок бронзового четырехгранного прута (рис.3:10,11).

Постройка 6, вероятно, представляла собой какое-то обширное хранилище с внутренними ямами-погребями. В плане близка к неправильному прямоугольнику с выступом в юго-восточной части. Общие размеры сооружения составляют (вместе с выступом) 8,0 x 3,2-4,8 м, глубина (не считая ям) — 8-40 см.

Перепад вызван общим понижением уровня материка в месте расположения постройки. Ровный пол сооружения имеет наклон на 23 см в направлении на юго-запад. В полу прослежено шесть ям-погребов, пять из которых расположены двумя параллельными рядами, а шестая находилась у его восточного края. Из них ямы 2' и 6' в плане круглые, размерами соответственно 1,20 x 1,36 м и 1,20 x 1,26 м по верхнему краю, 1,1 x 0,8 и 1,10 x 1,16 м по дну, глубиной 49-71 и 14 см. Яма Г' — подпрямоугольная, сильно суживающаяся книзу (размеры Б верхней части — 1,34-1,40 x 1,70 м, в нижней — 1,08 x 1,10 м, глубина — 72-85 см), с внутренней ступенькой. Яма 4' — почти цилиндрическая (параметры: 1,16 x 1,00 м; 1,10 x 1,00 м; 71 см) и также имеет боковую ступеньку-вход. Ямы 3' и 5' представляют собой в верхней части единое углубление неправильной формы размерами 1,3-1,6 x 2,7 м, дно которого находилось на глубине 40 см от поверхности пола. Обе ямы опущены в грунт с этого уровня. Их параметры составляют соответственно 0,9 x 0,98; 0,74 x 0,86 м; 33 см; 0,74 x 0,8 м; 12 см.

Заполнение постройки было однородным и представляло собой очень темный гумус со включениями древесного угля и частиц мягкого известняка. Оно разбиралось по трем условным горизонтам⁵. На верхнем и среднем уров-

нях, кроме пеньковского материала (керамики: рис.4:1-6,8-12; трех пряслиц: рис.5:6,8,9; мелких фрагментов красноглиняных амфор: рис.4:13 — и обломка гончарного желтоглиняного сосуда: рис.4,7), встречена скифская керамика, причем фрагменты имеют довольно крупные размеры. По всей видимости, при сооружении постройки 6 был разрушен какой-то объект этого периода. В нижнем горизонте преобладает пеньковская керамика (рис.4:14-17), хотя мелкие обломки скифских сосудов и продолжали встречаться. Материал из постройки, таким образом, не составляет закрытого комплекса. Относительно одновременны, по-видимому, лишь биконический и тюльпановидный горшки (рис.4:14,15), крупные фрагменты которых концентрировались в нижней части заполнения объекта.

Находки из ям немногочисленны и также разновременны. Исключение составляет яма 3', из заполнения которой происходят обломки сосудов пеньковского облика (рис.5:1-5). Кроме того, на дне ямы 6' найдена лопатка теленка с просверленным отверстием (рис.5:10), а из нижней части заполнения постройки происходит фрагмент биконического пряслица (рис.5:7).

Постройка 6 и серия объектов, расположенных около нее, находятся друг с другом в сложном стратиграфическом соотношении. На этом участке самыми поздними являются открытые очаги 5-7 и относящаяся к этому же комплексу предочажная яма 101, поскольку они прослежены непосредственно под слоем пашни. Очаги 6 и 7 перекрывают постройку 9, яма 101 — постройку 9 и яму 108 (рис. 1Б), а очаг 5 — край постройки 6, которая, в свою очередь, также накладывается на постройку 9. На данном участке, следовательно, последняя вместе с ямой 108 относится к самому нижнему горизонту, а постройка 6 — к среднему, "промежуточному". Заполнение постройки 6, кроме того, перерезано погребением 3.

Постройка 7 имеет в плане подпрямоугольную форму. Контуры объекта были зафиксированы на поверхности материка, однако, судя по профилю, сооружение было опущено в грунт из культурного слоя с уровня, находившегося выше на 20-22 см. Южный край объекта "читался" очень плохо, так как он был перекопан ямами 104 и 106, а также погребением 4. Примерные размеры сооружения — 4,1 x 4,2 м, глубина — 6-22 см. В центральной части пола прослежена овальная яма размерами 0,90 x 1,02 м и глубиной

29 см. Яма, видимо, входила в конструкцию сооружения, так как не отличалась от него по структуре заполнения. В западном углу постройки находились две столбовые ямы, слившиеся краями. Размеры западной — 20 x 26 см, восточной — 24 x 33 см, глубины соответственно — 25 и 32 см. Котлован был заполнен темно-серой гумусированной супесью. Непосредственно на полу сооружения залегала прослойка серой супеси. Находки происходят из темного слоя. Они представлены лепной керамикой пеньковской культуры (рис.5, 12-16), хотя встречались отдельные черепки и более ранних периодов: скифского и позднезарубинецкого, которые, очевидно, были занесены в постройку из культурного слоя кротами. Интересно, что два средневековых сосуда выполнены в одной манере (рис. 5:12, 13): имеют одинаковую толщину стенок и обжиг, грубо обработанную поверхность, на венчиках заметны глубокие отпечатки пальцев, сделанные при формовке, то есть сосуды явно изготовлены одним и тем же мастером. В заполнении обнаружены также пять костей коровы, по одной — овцы, свиньи и лошади.

Постройка 8 перекрывает яму 82 и, в свою очередь, перерезается ямой 83. В плане подпрямоугольная, имеет размеры 4,12 x 3,34-4,38 м, почти отвесные стенки котлована, глубину 17-21 см. Пол — ровный. У северо-западного края сооружения находилась яма от столба глубиной 11 см и размерами 26 x 34 см. Из заполнения постройки, которое представляло собой темно-серую супесь с примесью угля, происходят обломки лепных сосудов, в том числе крупные фрагменты нижней части лощеного горшка (рис.6:3), а также обломок черняховской гончарной миски (рис.6:5), девять костей коровы и семь — лошади (минимум по одной особи каждого вида). На полу сооружения обнаружены развалы двух горшков: баночного и сильнопрофилированного округлобокого (рис.6:1,2). Оба сосуда — груболепные, последний вторично обожжен. На его тулове до обжига заостренной палочкой нанесены вертикальные волнистые линии.

Постройка 9 имеет в плане подпрямоугольную форму с полуовальным выступом (вероятно, местом входа) с северо-западной стороны. Размеры сооружения по верхнему краю — около 2,8-3,0 x 3,6-3,7 м, на уровне пола — 2,6-2,7 x 3,0-3,5 м, глубина — 24-27 см. Из заполнения, представлявшего собой однородную серую гумусированную супесь, прои-

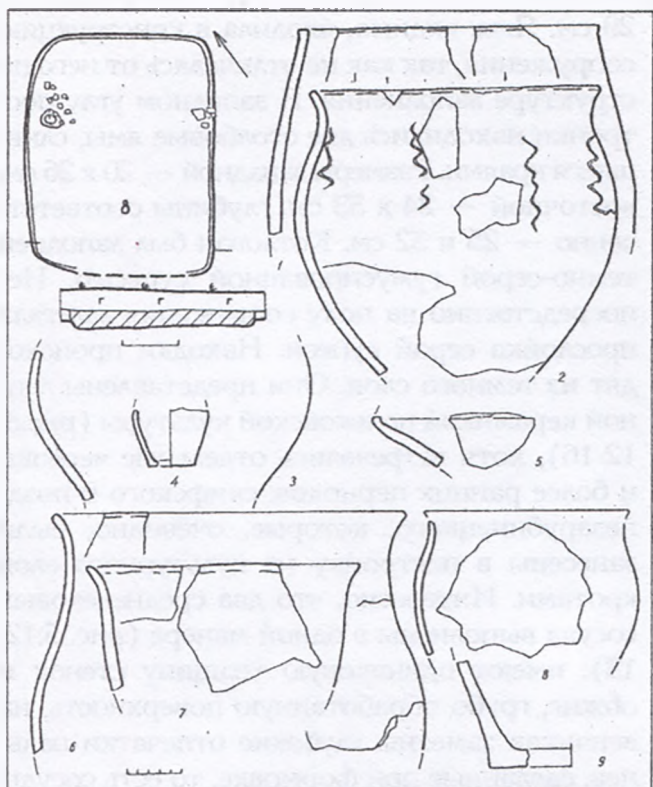

Рис.6. Материалы из постройки 8, скопления керамики возле очагов:

1,2 — постройка 8, пол и 3-5 — заполнение; 6 — скопление керамики у очага 3; 7 — у очага 6; 8,9 — у очага 7
(1,2,4,6-9 — груболепная керамика; 3 — фрагмент лепного лощеного горшка; 5 — фрагмент черняховской гончарной миски)

сходит пеньковская лепная керамика (рис.5: 17-21) и маленький венчик скифского сосуда.

Ни в одной из построек не обнаружены остатки отопительных сооружений. По всей видимости, почва памятника плохо сохраняет следы прокала. Назначение сооружений может определяться только по их планировке. Жильями были, вероятно, большие прямоугольные полуземлянки с ровными полами (1, 7,8,9). Прочие постройки являются хозяйственными.

Выносные очаги

Расположены в разных частях раскопа. Являются самыми поздними объектами поселения, так как все они, как и постройка 5, зафиксированы в верхней части культурного слоя, непосредственно под пашней. По своей конструкции делятся на три типа. К первому относятся очаги 1, 2 и 4, имевшие вид кольцеобразных выкладок из мелких камней толщиной 15-18, 16-20 и 5-14 см. Размеры очагов различны: 76 x 90, 36 x 40, 36 x 38 см. Первые два сохранились достаточно хорошо, третий — на половину своей площади.

Очаги второго типа были объектами длительного использования. Они представляли собой сплошные каменные вымостки толщиной 24-27 (очаг 3), 25-33 (очаг 6) и 10-15 см

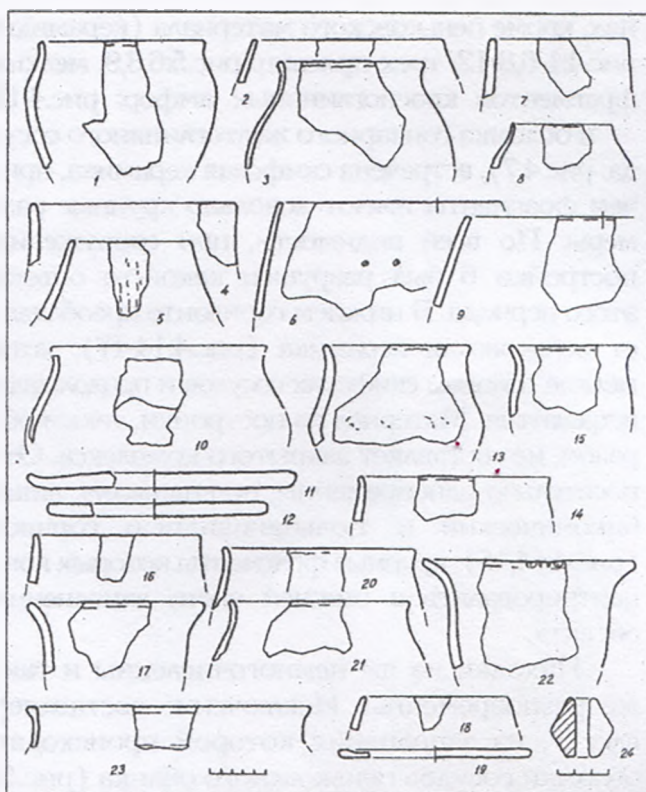

Рис.7. Материалы из хозяйственных ям:

1 — яма 6; 2 — яма 40; 3 — яма 41; 4,5 — яма 42; 6 — яма 30, верхний горизонт; 7 — яма 43; 8 — яма 67; 9 — яма 77; 10-12 — яма 61; 13,14 — яма 68; 15 — яма 74; 16-19 — яма 71; 20,21 — яма 90; 22 — яма 63; 23 — яма 75; 24 — яма 84 (1-5, 11-22 — груболепная керамика; 23 — фрагмент черняховской гончарной серолощеной миски; 24 — фрагмент лощеного глиняного пряслица)

(очаг 7). В последнем случае грунт под каменной площадкой был слабо обожжен. Все камни вымосток (сверху донизу) испытали на себе воздействие огня, между ними встречались отдельные угольки. По всей видимости, очаги второго типа неоднократно ремонтировались, на старый слой камней накладывался новый. Размеры объектов — 40 x 44, 40 x 44-52 и 30 x 36 см. Около всех очагов-вымосток находились скопления керамики (рис.6:6-9).

К третьему типу относится очаг 5. Он представлял собой площадку обожженной глины толщиной 2-3 см. Объект сильно разрушен, от него сохранились два изолированных участка. Судя по их расположению, очаг имел размеры 50 x 70 см.

Три очага (5-7) составляют единый комплекс сооружений с ямой 101. Они окружают яму с юга и юго-запада (рис. 1Б). Последняя имеет диаметр 1,26 — 1,28 м, глубину 46 см и почти отвесные стенки. Яма заполнена почти чистым углем со включениями мелких камней, и, вероятно, предназначалась для мусора, происходящего из очагов. Керамики здесь было немного — всего 16 невыразительных лепных черепков.

26 хозяйственных ям, по своим параметрам, близких к описанным выше (рис.1Б), со-

держали раннесредневековые материалы. Наиболее выразительные фрагменты лепных пенсковских горшков и глиняных дисков, а также обломки черняховской гончарной миски и подлощенного пряслица приведены на рис.7.

Из культурного слоя селища происходит ряд индивидуальных находок. К средневековому периоду его существования можно отнести несколько изделий из бронзы: обрубки двух прямоугольных в сечении прутьев, фрагмент браслета с утолщенными концами, орнаментированными поперечными насечками и обойма от пряжки "геральдического" стиля (рис.8:1-3,4). Уникальна и не имеет точных аналогий подвеска в виде "солярного знака" с изображением человеческого лица, напоминающим "маски" на ножках пальчатых фибул (рис.8:5). Она изготовлена из бронзы с большой примесью олова. В культурном слое обнаружена также серия биконических пряслиц как с лощеной, так и с шероховатой поверхностью (рис.8,6-14). Часть из них, вероятно, связана с позднезарубинецким горизонтом, однако, большинство должно относиться к средневековому этапу существования памятника. В слое, как и в некоторых сооружениях, встречены отдельные фрагменты импортной гончарной посуды: черняховской культуры (рис.8:38-45) и средневековых красноглиняных амфор (рис.8: 36,37).

Погребения

Находятся в северной части раскопа. Три погребения составляют ряд, ориентированный приблизительно по линии запад — восток (погребения 1, 2, 4). Расстояние между погребениями 1 и 4 — 4,45 м, между 4 и 2 — 1,2 м, между 2 и 1 — 5,2 м. Как уже упоминалось, захоронения перекрывают объекты селища: погребение 3 — постройку 6, 4 — постройку 7 и яму 104, погребение 1, в свою очередь перерезано хозяйственной ямой 99.

Погребение 1 (рис.9:1,2). Совершено в овальной яме размерами по дну 0,46-0,5 x 1,24 м, ориентированной по направлению северо-северо-восток — юго-юго-запад. Глубина ямы — 30 см. От скелета сохранился только череп, находившийся в северной части могилы. Рядом с ним на дне ямы обнаружена пронизка из бесцветного стекла, а в 20 см к юго-юго-западу на той же глубине — бронзовый детский браслет с утолщенными концами, на одном из которых нанесены две параллельные линии, а на другом — орнамент из нескольких бугорков (рис.9:11). В

могиле был захоронен ребенок возрастом не менее четырех и не более 5,5 лет.

Погребение 2 (рис.9:3-5). Вытянутая яма имеет размеры 0,80-0,90 x 2,56 м по верхнему краю и 0,46-0,80 x 2,44 м по дну, глубину — 87 см. Она ориентирована так же, как и погребение 1. В юго-западной оконечности ямы, в верхней ее части обнаружен фрагмент черепа человека. Ниже черепа кости располагались двумя ярусами. Верхний (глубина 33-35 см от края) составляли кости лошади (включая череп), сконцентрированные в центральной части могилы, на нижнем ярусе преобладали кости человека, хаотически разбросанные на глубине 50-69 см. Из заполнения могилы происходит несколько индивидуальных находок: согнутый пополам железный стержень (рис.9:13), бронзовая пряжка "геральдического" стиля, рамка и обойма которой составляли единое целое (рис.9:12); фрагменты очень тонкой (0,3-0,5 мм) серебряной накладки (рис.9:14). Над захоронением, в культурном слое встречена упоминавшаяся обойма от пряжки (рис.8:4).

В могиле захоронены останки двух взрослых мужчин, причем одному из них принадлежал фрагмент черепа, обнаруженный в верхней части могильной ямы, а другому — почти все остальные кости человека, включая обломки еще одного черепа и нижнюю челюсть. Впрочем, этот скелет также далеко не полон, а некоторые кости (локтевые, правая малая берцовая, плечевые и др.) сломаны и часть их фрагментов утрачена. Наиболее вероятный возраст второго погребенного — 45-50 лет.

Погребение 3 (рис. 9: 6-8). Яма прослежена лишь там, где она врежется в пол постройки 6. По всей видимости, была также овальной. Размеры сохранившегося участка — 0,7 x 0,5-0,6 м, глубина — 64 см. На дне находился скелет человека, ориентированный головой на северо-восток, лежавший в анатомическом порядке, если не считать отсутствия костей правой руки, левого плеча и стопы левой ноги. Левая рука умершего была согнута в локте и положена на бедро. Выше скелета, на глубине 2-18 см от поверхности материка обнаружен костяк передней половины лошади, лежавший в анатомическом порядке и ориентированный также, как и скелет человека, но смещенный по отношению к нему на 70 см к юго-западо-западу. Погребение было безинвентарным и принадлежало мальчику возрастом не младше 10-ти и не старше 11,5 лет.

Погребение 4 (рис.9:9,10). Совершено в овальной яме, ориентированной по линии северо-востоко-восток — юго-западо-запад, имевшей размеры 0,50-0,60 x 1,65 м по верхнему краю, 0,4-0,5 x 1,3 м — по дну, глубину — 35-55 см. Скелет лежал в анатомическом порядке и был ориентирован головой на северо-востоко-восток. Сохранность костей плохая. В том месте, где должны были находиться лучевые кости правой руки умершего, был обнаружен браслет из бронзы с уплощенными концами, на одном из которых нанесен рельефный орнамент, отдаленно напоминавший рисунок змеиной головки, а на другом — частые продольные насечки (рис.9:16). Еще один браслет, видимо, составлявший пару предыдущему, был найден в верхней части заполнения ямы 104 в 46 см к югу от погребения, куда он был занесен, очевидно, кротом. На уплощенных концах браслета имеется орнамент в виде бугорков (рис.9:15). Погребение принадлежало девочке 11,0-12,5 лет.

По мнению антрополога Т.В.Томашевич, все погребения, где кости сохранились неплохо (2,3,4), оставлены близкими родственниками: умерших объединяет плагеокефальная форма черепа.

Стратиграфия памятника

Как уже упоминалось, самой поздней на раскопе является постройка 5, поскольку она опущена в грунт непосредственно из-под слоя пашни. К этому же или к несколько более позднему горизонту относятся все выносные очаги, а также стратиграфически связанная с ними предпочажная яма 101. Все эти объекты, включая находящиеся около очагов на одном уровне с ними развалы сосудов, можно объединить в *верхний строительный период*.

В северной части раскопа к среднему горизонту по стратиграфии относится постройка 6, а к нижнему — постройка 9. Постройка 1 перекрывается очагом 3, то есть является более ранним объектом, чем сооружения позднего периода. Постройка 6 зафиксирована на уровне материка. Поскольку заполнение ее было весьма специфическим (очень темный гумус с включениями кусочков известняка) и резко отличалось от культурного слоя, то нет оснований предполагать, что она была опущена в грунт с уровня более верхнего, чем тот, на котором прослежены ее контуры. Постройка 1, судя по профилю (рис.2), углублена в землю не с поверхности материка, а из культурного слоя. Таким образом, она

является более поздним сооружением, чем постройка 6 (максимум, синхронным, но не более ранним). То же самое можно сказать о постройке 7. Она — несколько позже постройки 6, так как опущена в грунт из культурного слоя (рис.5), но не относится к числу наиболее поздних объектов памятника, так как перекрывается ямой 106 (рис.1Б). Следовательно, постройки 1, 6 и 7 имеют промежуточное стратиграфическое положение, то есть могут быть объединены в *средний строительный период*. При этом необходимо учитывать, что постройка 6 несколько раньше первой и седьмой.

Наиболее ранней на этом участке является постройка 9. К этому же этапу, видимо, относится и яма 108, так как она перекрывается самой ранней постройкой. Собственно, этими наблюдениями и ограничиваются те выводы об относительной хронологии пенковских сооружений, к которым можно прийти по стратиграфическим данным. Расширить число объектов, принадлежащих каждому из периодов, позволяет анализ состава керамического комплекса.

В раннесредневековых сооружениях, кроме лепной посуды, встречаются обломки красноглиняных амфор с зонным рифлением и (хотя гораздо реже) фрагменты гончарных горшков и мисок черняховской культуры. Довольно крупные обломки последних обнаружены в заполнении постройки 8 и ямы 75 (рис.6:5; 7:23). В первом случае найден также большой фрагмент лепного лощеного горшка (рис.6:3), в технологическом отношении напоминающего столовую посуду позднезарубинецкого облика, которая на памятниках лесостепи Днепровского Левобережья встречается вплоть до конца римского времени. Материал из постройки 8, таким образом, довольно ранний. Это сооружение датируется, по всей видимости, финалом позднеримского времени или максимально близким к нему отрезком средневековья. Указанный объект, следовательно, относится к первому строительному периоду, наряду с постройкой 9.

В сооружениях верхнего и среднего горизонтов, вместе с неорнаментированной пенковской, встречается также керамика с насечками, вдавлениями по венчику (рис.3:12; 4: 4,15; 5: 12). Аналогичные особенности имеет керамический комплекс постройки 2 и ямы 63 (рис.2:7-16; 7:22), которая перекрывается наиболее поздней на памятнике постройкой 5. Первый из упомянутых объектов нужно отнести, таким образом, к одному из

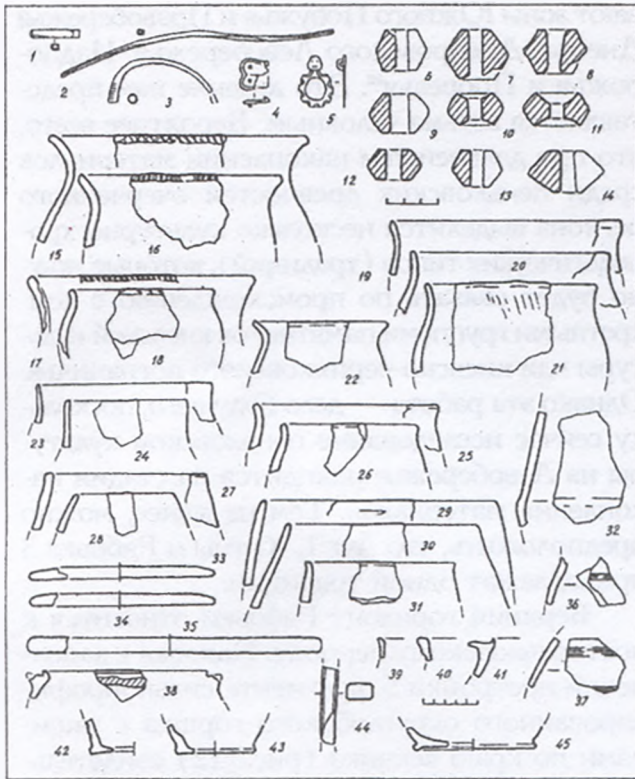

Рис. 8. Материалы из культурного слоя:

1-5 — бронза; 6, 7, 9, 12, 13, 14 — глиняные пряслица с шероховатой и 8, 10, 11 — с лощеной поверхностью; 15-35 — груболепная керамика; 36, 37 — фрагменты амфор, 38, 41-43, 45 — черняховская гончарная керамика с шероховатой и 39, 40, 44 — с лощеной поверхностью.

двух поздних горизонтов Рябовки, а второй, вероятнее всего, — к среднему строительному периоду.

И так, наиболее ранними из пеньковских сооружений являются постройки 6, 9 и ямы 75 и 108. Ко второму строительному периоду относятся постройки 1, 6, 7, яма 63, к третьему — постройка 5 и все выносные очаги. Постройка 2 может быть суммарно датирована средним или верхним горизонтами памятника, дату постройки 4 нельзя определить точнее, чем весь период существования средневекового поселка.

Значительно сложнее разобраться в хронологии хозяйственных ям. Опыт изучения памятников лесостепи I тыс. н.э. показывает, что ямы сооружались гораздо чаще, чем постройки, то есть периоды функционирования первых, как правило, не совпадают со строительными периодами последних. В северо-восточной части раскопа находятся три ямы (19, 40 и 30), причем две первые перекрывали третью. Из них яма 19, по-видимому, синхронна постройке 5, так как расположена около нее и опущена в грунт непосредственно из-под слоя пашни. Степень одновременности ям 19 и 40 не выяснена, но материал, происходящий из них, является более поздним, чем керамика из ямы 30. Яма 106, которая перекрывает постройку 7 среднего

строительного горизонта, относится либо к этому же этапу, либо к более позднему. Материалы из ямы 98 позже происходящих из постройки 8, так как она накладывается на последнюю. Во всех прочих случаях перекрывают друг друга либо объекты разных культурно-хронологических этапов (например, позднепеньковская постройка 5 накладывается на позднезарубинецкую яму 62), либо сооружения, из заполнения которых происходят невыразительные материалы.

Четвертый культурно-хронологический горизонт памятника составляют захоронения, исследованные в северной части раскопа. Два погребения (3 и 4) перекрывают постройки 6 и 7 среднего строительного этапа пеньковского селища, то есть могильник на месте поселения возник после того, как полуземлянки этого горизонта были до верха котлована заполнены грунтом. Стратиграфическое соотношение погребений и объектов верхнего строительного периода определить не удалось. Общая ситуация на раскопе позволяет предположить два варианта:

1. Могильник является более поздним по отношению не только к среднему, но и к верхнему горизонту. В этом случае на памятнике где-то за пределами раскопа должны существовать объекты, еще более поздние, чем могильник. Как отмечалось выше, погребение 1 перекрывается ямой 99 по форме, размерам и глубине, представляющей собой типичный погреб средневекового славянского поселения, то есть жизнь на селище возобновляется через некоторое время после совершения захоронений.

2. Могильник охватывает отрезок времени между средним и верхним строительными горизонтами пеньковского поселения. По нашему мнению, этот вариант хронологического соотношения более вероятен, однако материалы, происходящие из ямы 99 разновременны (кроме славянской, там встречена и скифская керамика) и мало выразительны. Строго говоря, они не дают оснований для подтверждения правильности первой или второй гипотезы.

Культурно-хронологическая атрибуция памятника

Принадлежность нижнего и среднего горизонтов поселения к пеньковской культуре сомнений не вызывает. Преобладание в наборе посуды сильнопрофилированных округлобочных и биконических (в основном без шейки) горшков в сочетании с тюльпановидными формами и дисками вполне соответствует определению

пеньковского керамического комплекса в работах Е.А.Горюнова и О.М.Приходнюка⁶. Технология изготовления лепной керамики (примесь крупного шамота в тесте, толстые, иногда до 1,0-1,5 см стенки горшков, двух- или трехлопный обжиг) также достаточно типична для пеньковских памятников.

Вместе с тем керамический комплекс Рябовки имеет ряд особенностей. К ним относятся отсутствие корчаг с налепными валиками под венчиками и лепных мисок. На памятнике встречены практически только плоские диски, лишь две сковородки имеют слегка отогнутые или утолщенные бортики (рис. 7:11,19). Кроме того, тюльпановидные сосуды употреблялись вплоть до верхнего горизонта, а некоторые горшки среднего горизонта орнаментировались насечками и вдавлениями по краю. На территории Среднего Поднепровья, судя по публикациям, такое же сочетание индивидуальных особенностей имеют лишь пеньковские комплексы поселения Луг I на Тясмине⁷. На прочих памятниках набор посуды иной: есть сковородки с бортиками, нет "тюльпанов", достаточно часто встречаются налепные валики под венчиками горшков.

Среди материалов Левобережья к происходящему из Рябовки достаточно близок комплекс керамики первого и второго горизонтов поселения Хитцы в низовьях Удая⁸, хотя здесь наряду с плоскими дисками встречаются сковородки, корчаги с валиками под венчиками и лепные миски. На поселении Осиповка (Пляж) на Орели достаточно много тюльпановидных сосудов и отсутствуют горшки с налепными валиками, что сближает его с Рябовкой. С другой стороны, в Осиповке довольно часто встречаются сосуды с насечками и защипами по венчику (гораздо чаще, чем в Рябовке) и широко распространены сковородки с бортиками. Прочие селища Левобережья по особенностям своего керамического комплекса сильнее отличаются от Рябовки. Так, в материалах поселения Сенча на Суле (раскопки Е.А.Горюнова 1972 г., Ю.Ю.Моргунова, Р.В.Терпиловского и Д.И.Левченко 1990-1992 гг.⁹), в отличие от рябовских сильнопрофилированных, преобладают округлобокие, близкие к баночным сосуды, значительно отличающиеся по пропорциям от первых. С другой стороны, здесь, как и в Рябовке, практически нет горшков с валиками и мисок.

По мнению О.М.Приходнюка, пеньковская культура Днепровского бассейна делится на три локальных варианта, которые охваты-

вают зоны Южного Побужья и Правобережья Днепра, Днепровского Левобережья, Надпорожья и Поорелья¹⁰. Это деление нам представляется весьма условным. Вероятнее всего, что при дальнейшем накоплении материалов среди пеньковских древностей очерченного региона выделится несколько культурно-хронологических типов (традиций), которые можно будет связать по происхождению с конкретными группами памятников киевской культуры или киевско-черняховского пограничья. Однако эта работа — дело будущего, поскольку сейчас исследование пеньковской культуры на Левобережье находится на стадии накопления материалов. Тем не менее, можно предположить, что Луг I, Хитцы и Рябовка 3 принадлежат одной традиции.

Верхний горизонт Рябовки относится к постпеньковскому периоду. находка в заполнении постройки 5 фрагмента сильнопрофилированного округлобокого горшка с защипами по краю венчика (рис.3:12) свидетельствует о принадлежности горизонта к этапу Сахновка-Вольнцево. По составу керамического комплекса древности этого периода еще более разнородны, чем пеньковские. В наборе лепной посуды первых О.А.Щеглова выделила две группы керамики: "архаическую", близкую к пеньковской или колочинской, и подобную правобережной Сахновке-Луке Райковецкой, то есть состоящую из сильнопрофилированных горшков с отпечатками веревочки или вдавлениями по венчику и сковородок с высокими бортиками. В жилищах и прочих сооружениях Сахновки-Вольнцево на Левобережье встречена либо керамика обеих групп, либо только второй группы, иногда в сочетании с гончарной¹¹. Верхний горизонт Рябовки 3 относится к тому кругу древностей, где архаическая керамика резко преобладает. Очень близкий набор посуды происходит из жилища 10 поселения Хитцы и селища Таранцево¹². Интересно, что в Таранцево, как и в поздней Рябовке, нет жилищ, а обнаружены две каменные "печи", которые по описанию¹³ очень похожи на рябовские очаги второго типа.

Погребения из Рябовки по своим основным признакам и находкам изделий "геральдического" стиля относятся к IV группе захоронений степных кочевников по классификации А.К.Амброза¹⁴. Погребальный обряд этой группы детально описан Р.С.Орловым. В Рябовке находит соответствие ориентация могил в северо-восточном секторе, простые

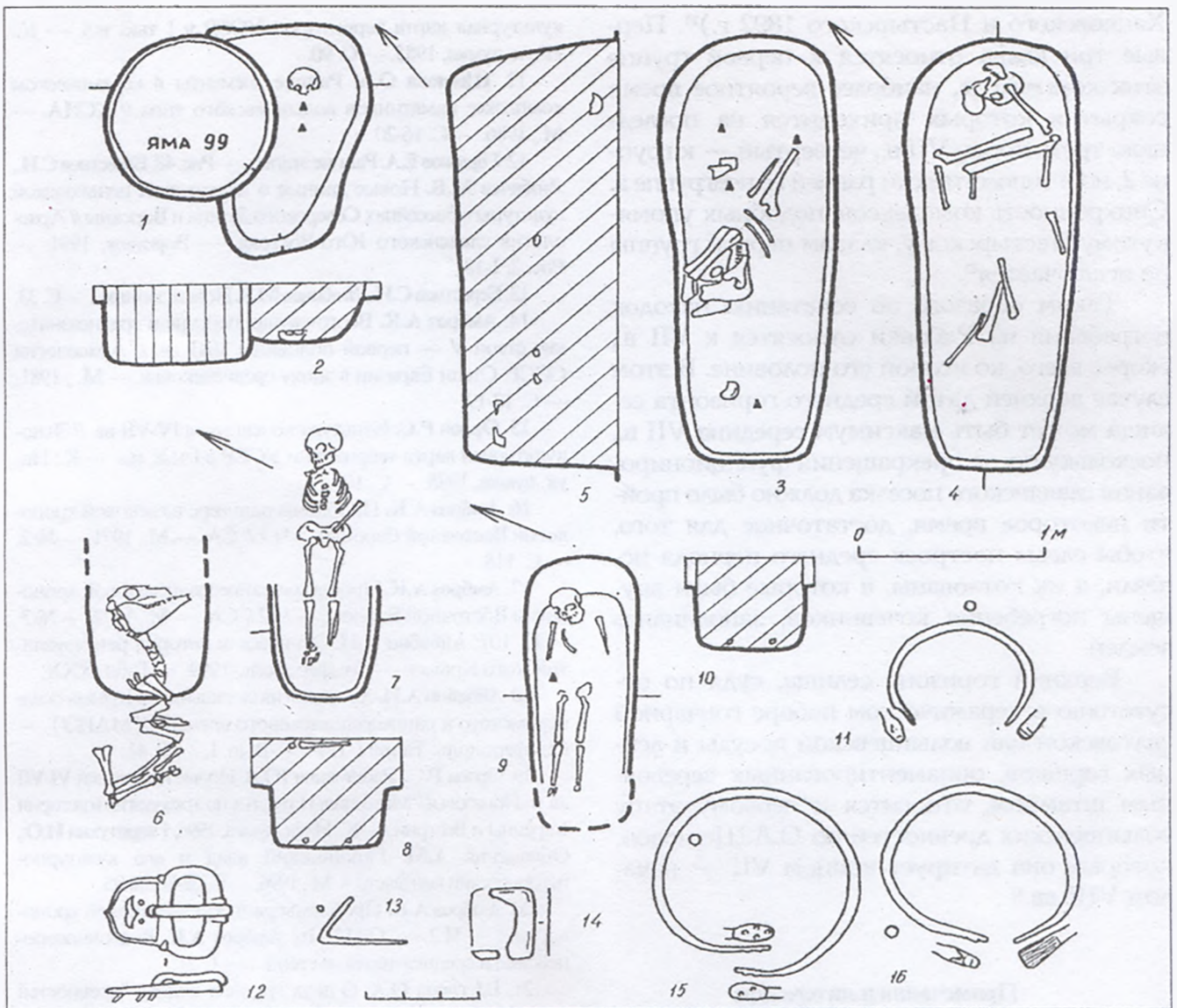

Рис.9. Погребения кочевников.

1 — погребение 1 и яма 99, план и 2 — профиль; 3 — погребение 2, план верхнего, 4 — нижнего уровней и 5 — профиль; 6 — погребение 3, скелет лошади; 7 — погребение 3, план и 8 — профиль; 9 — погребение 4, план и 10 — профиль; 11 — погребение 1; 12-14 — погребение 2; 15-16 — погребение 4 (11, 12, 15, 16 — бронза, 13 — железо, 14 — серебро).

грунтовые ямы, части конской туши над погребениями мужчин. По бедности инвентаря и отсутствию следов жертвенной пищи могильник в Рябовке относится к первому типу погребений (наряду с захоронениями из Большого Токмака, Аккерменя, Новой Одессы, Яблони, Малой Терновки и др.), которые Р.С.Орлов сближает с более поздними болгарскими из могильников салтовской культуры¹⁵.

По находкам в объектах черняховской гончарной керамики, нижний строительный горизонт Рябовки датируется V в., не исключая возможного удревнения. Средний этап относится к "расцвету" пеньковской культуры, имеющему пока довольно расплывчатую дату: в рамках VI-VII вв. В некоторой степени уточнить хронологию среднего горизонта могут погребения кочевников.

Пряжка из погребения 2, а также обойма второй пряжки, судя по описаниям А.К.Ам-

броза, наиболее близки к гарнитуре третьей группы геральдических поясов, которая датируется VII в. н.э. и входит в комплекс находок III и IV периодов могильника Суук-Су¹⁶. Хронологический признак представляют собой, кроме того, валикоподобные рельефные ограничители на рамке, появляющиеся в VII в.¹⁷ А.И.Айбабин отмечает, что лировидные пряжки варианта 3, близкие к рябовской, в Крыму встречаются с вещами VII в.¹⁸

Среди степных древностей Восточной Европы также имеются комплексы с геральдическими поясами. Они характерны для VII в.¹⁹ Показательно, что в погребениях того же периода встречаются браслеты с расплюснутыми концами, украшенными рельефным орнаментом типа обнаруженных в Рябовке²⁰.

Вторая серия аналогий браслетам из могильника происходит из кладов круга "древностей антов" (Козиевского, Колосковского,

Хацковского и Пастырского 1892 г.)²¹. Первые три клада относятся к первой группе этих комплексов, наиболее вероятное время сокрытия которых приходится на последнюю треть-конец VII в., четвертый — к группе 2, но к типологически ранней ее подгруппе а. Синхронность комплексов, подобных упомянутому Пастырскому, кладам первой группы не исключается²².

Таким образом, по сочетанию находок погребения из Рябовки относятся к VII в., скорее всего, ко второй его половине. В этом случае верхней датой среднего горизонта селища может быть максимум середина VII в., поскольку после прекращения функционирования славянского поселка должно было пройти некоторое время, достаточное для того, чтобы следы построек среднего периода исчезли, а их котлованы, в которые были впущены погребения кочевников, заполнились землей.

Верхний горизонт селища, судя по отсутствию в керамическом наборе гончарной салтовской или вольтинцевской посуды и лепных горшков, орнаментированных веревочным штампом, относится к первому этапу вольтинцевских древностей по О.А.Щегловой, который она датирует концом VII — началом VIII вв.²³

Примечания и литература

1. Статья подготовлена при поддержке *Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation*, грант №440/1999.
2. Находки этого горизонта опубликованы в: Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Материалы киевской культуры с поселения Рябовка-3 на Сумщине // Археология и история Юго-Востока Руси. — Курск: КГПИ, 1991. — С. 59-61.
3. Здесь и далее глубины сооружений указаны от уровня материка.
4. Определение костей животных производилось канд. ист. наук *О.П.Журкилевьян* (Институт археологии НАН Украины), человека — *Т.В.Томшиевич* (Институт антропологии МГУ).
5. Средний горизонт соответствует глубине залегания скелета лошади в верхней части погребения 3, прослеженного в заполнении постройки (см. ниже).
6. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепро-Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С. 71-74; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н.е. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 35-44.
7. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки... — Рис. 11-15.
8. Горюнов Е.А. Ранние этапы... — Рис. 38, 42, 44-47, 49, 51.
9. Горюнов Е.А. Ранние этапы... — Рис. 16; Терпиловский Р.В., Левченко Д.І. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. поблизу с.Сенча в Середньому Посуллі. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С. 45-68.
10. Приходнюк О.М. Пеньковская культура // Этно-

культурная карта территории УССР в I тыс. н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 90.

11. Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников вольтинцевского типа // КСИА. — М., 1986. — С. 16-20.

12. Горюнов Е.А. Ранние этапы... — Рис. 48; Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — Рис. 2: 1-18.

13. Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные... — С. 33.

14. Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Археология СССР: Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 12-19.

15. Орлов Р.С. Культура кочевников IV-VII вв. // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 103.

16. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — Ч.1 // СА. — М., 1971. — № 2. — С. 118.

17. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — Ч.2 // СА. — М., 1972. — № 3. — С. 107; Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — Табл. XXX.

18. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1990. — Вып. 1. — С. 41.

19. Орлов Р.С., Рассамкина Ю.Я. Новые памятники VI-VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Восточной Европы. — К.: Наук. думка, 1996; Гаврипухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 22-36, 58-95.

20. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии... — Ч.2. — С.115-116; Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи... — С.21.

21. Щеглова О.А. О двух группах кладов "древностей антов" в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 173, 179.

22. Гаврипухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад... — С. 54-55, 146-147.

23. Щеглова О.А. Ранние элементы... — С. 15-23.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. СЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ И КОЧЕВНИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК V-VIII вв. НА ВОРСКЛЕ Резюме

Средневековые материалы археологического комплекса Рябовка-3 Сумской обл. Украины состоят из находок раннеславянского поселения и могильника кочевников. На поселении исследованы 9 построек, 26 хозяйственных ям и 7 очагов. По стратиграфии эти объекты делятся на три строительных периода. Из них первые два относятся к пеньковской культуре и датируются, соответственно, V и VI — первой половиной VII вв., а третий — к горизонту Сахновка-Вольтинцево (конец VII — начало VIII вв.). Пеньковские объекты поселения перекрываются погребениями-ингумациями с ориентировкой в северо-восточном секторе, с конскими костями в верхней части могильной ямы. Эти захоронения, которых было всего 4, имеют аналогии в древностях степей VII в. Они принадлежали средневековым кочевникам. Одно из погребений перекрыто более поздней хозяйственной ямой, следовательно, после прекращения функционирования могильника, жизнь на поселении была возобновлена.

ПОСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ І ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ I ТИС. Н.Е. НА ХАРКІВЩИНІ

У ході багаторічних археологічних досліджень під час будівництва Рогозянської зрошувальної системи в Золочівському районі Харківської області була виявлена розвідками та досліджена розкопками певна кількість пам'яток доби бронзи — раннього середньовіччя. Матеріали черняхівського могильника Рідний Край I і київського поселення Рідний Край III вже посіли місце у працях, присвячених етнокультурному процесу у римський час на терені Дніпро-Донецького лісостепу та оприлюднені в окремих публікаціях¹. У 1984 р. експедицією Харківського державного університету на чолі з Ю.В.Буйновим розкопувалося поселення Феськи III. Публікація його матеріалів, що пов'язані з пізньоримським — ранньосередньовічним часом, є нашою метою.

Селище Феськи III розміщувалося на відстані 1,0 км на північний-захід від однойменного населеного пункту і займало край великого мису першої надзаплавної тераси лівого берега р.Уди (рис.1:1). На поселенні закладено два розкопи. Матеріали визначеного часу походять з розкопу I, який мав площу 214 кв. м. Він був розташований у центральній частині мису². В розкопі спостерігалася така стратиграфія: дерн — 0-0,1 м; культурний шар у вигляді гумусованого піску — 0,1-0,9 м; нижче — білий материковий пісок. На думку Ю.В. Буйнова, на площі розкопу виявлено залишки об'єктів бондарихинської культури пізнього етапу бронзового віку, скіфського часу, черняхівської та пеньківської культур.

Пляма котловану житла в культурному шарі не простежувалася, його обриси можна було спостерігати тільки на материку. Над житлом, а, можливо, у верхній частині його заповнення, знаходилося скупчення кераміки у вигляді уламків груболіпних горщиків, дисків-сковорід, а також окремих фрагментів черняхівських сіролискованих кружальних посудин. Серед них виявлено* частину залізної коси довжиною 35 см та з найбільшою шириною 8 см (рис.1:5). Деякі фрагменти ліпних горщиків дозволили частково реконструювати їх профілі. Як бачимо (рис.2:4; 6:8), це біконічні посудини з ребром на середині висоти та коротким відігнутим вінцем. Подібні

форми знаходилися у складі керамічних комплексів пізньозарубинецьких³ і київських⁴ пам'яток, а в якості провідного та визначального елементу керамічного комплексу вони виступають лише для пеньківської культури⁵.

Для київської культури більш характерними є глиняні диски з невиразним бортиком. На пеньківських селищах вже починають переважати диски-сковороди з чітко виділеним бортом (рис.2:9-12).

Знаходження разом біконічних горщиків та сковорід з розвинутим бортом дає можливість вважати належність цього скупчення у верхній частині заповнення та над житлом носіям пеньківської культури. Важко дати культурну атрибуцію частині залізного виробу і шилу, які походять з культурного шару розкопу (рис.1:3,4).

Житло належить до типу напівземлянок, воно прямокутне у плані і має розміри 4,0 x 3,5 м, орієнтоване за лінією — північний захід-південний схід (рис.1:2). Підлога знаходилася на глибині 1,20 м від сучасної поверхні (0,2 м від рівня материка). Західну стінку житла перерізала яма, яка змінила первісну конфігурацію та утворила виступ. Яма має круглу форму у плані, діаметр 1,0 м та глибину 0,3 м від рівня підлоги.

У заповненні житла, над рівнем підлоги та на підлозі, переважали фрагменти ліпних посудин з домішкою шамоту в тісті, а також знаходилися й окремі фрагменти кружальних черняхівських форм. Часткове реконструювання профілів окремих ліпних посудин дозволяє відзначити знаходження у складі ліпної кераміки житла двох головних видів горщиків: 1) округлобоких з добре виділеними плічками, відігнутими вінцями та максимальним розширенням тулуба на середині висоти (рис.2:1,2); 2) округлобоких з вертикальними короткими вінцями (рис.2:3). За схемою класифікації кераміки Р.В. Терпиловського — А.М.Обломського для пізньозарубинецьких і київських пам'яток⁶, перший відноситься до класу I групи 1, варіанту А, різновиду а (I 1 Aa), а другий — відповідно до I 1 Б. Привертає до себе увагу факт відсутності біконічних горщиків серед комплексу ліпної кераміки. Сам комплекс збігається з набором кераміки пам'яток пізньої фази київської культури типу Букреєвка-Камневе. На останніх повністю переважають сильнопрофільовані посудини I 1 Aa, рідкісними є біконічні ребристі форми. На Дніп-

* Висловлюю щире подяку Ю.В.Буйнову за дозвіл користуватися його матеріалами.

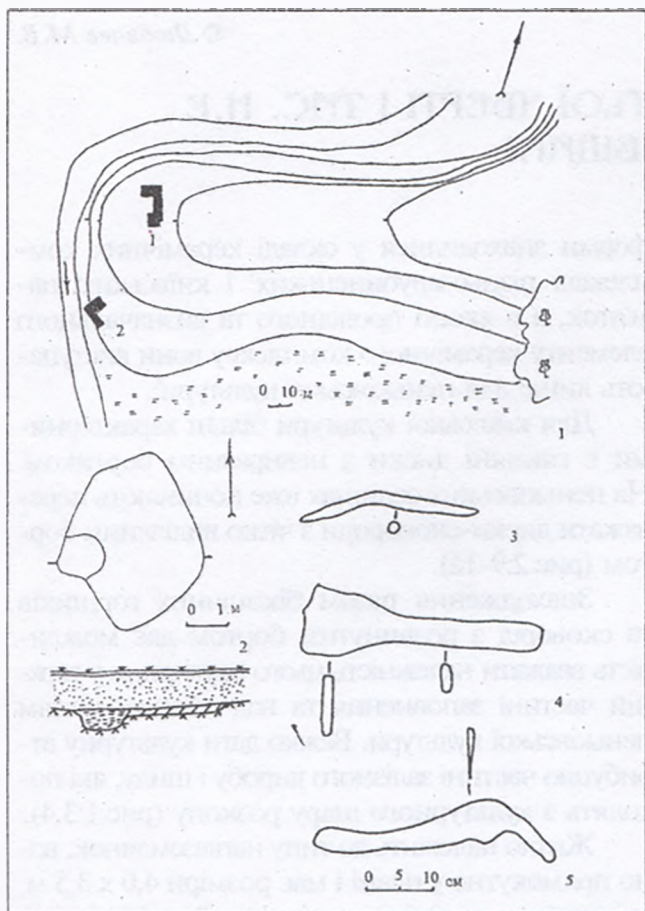

Рис. 1. Феськи III:

топографія поселення (1); житло I (2); залізні вироби (3-5).

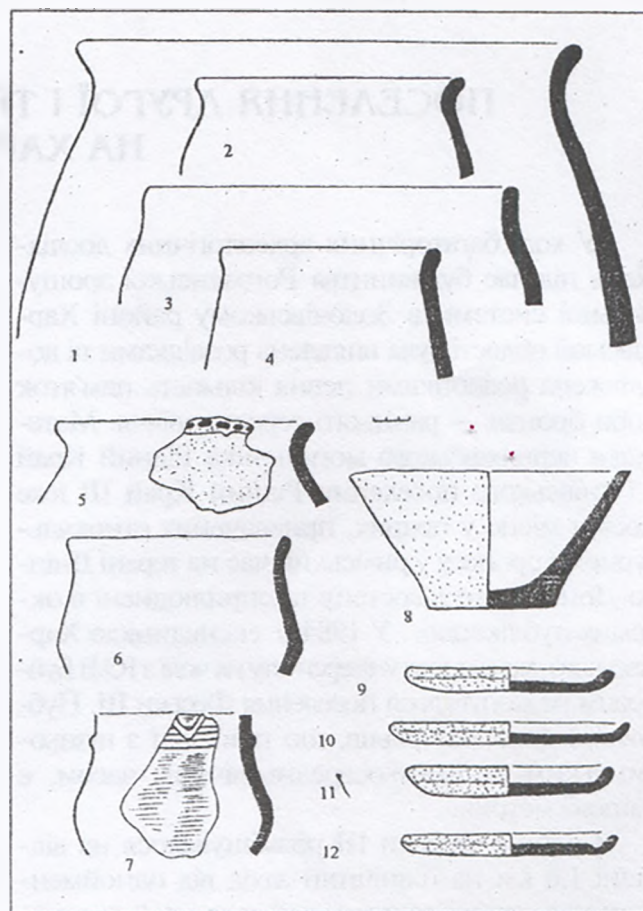

Рис. 2. Феськи III.

Кераміка зі зупинення над житлом I (4-6, 8-12) та зі складу його заповнення (1-3, 7).

ро-Донецькому вододілі з початком пізньої фази київської культури пов'язується масова поява черняхівських імпорту, у тому числі і кружалної кераміки. Фрагмент чорнолискованої кухлеподібної посудини на підлозі житла є в цьому відношенні хронологічним показником. Посудина виділялася циліндричною верхньою частиною, округлим розширенням ближче до дна. Верхня частина прикрашена потовщенням, горизонтальними врізними лініями, які пересікає одна хвиляста (рис.2:7). Подібні посудини входили до складу керамічного комплексу черняхівської культури⁷.

Наведені матеріали свідчать, що на поселенні Феськи III знахідки I тис. н.е. належать до київської та пеньківської культур. Поселення є ще однією пам'яткою, матеріали якої доповнюють наші уявлення про населення території верхньої течії Сіверського Дінця у пізньоримський час — епоху раннього середньовіччя.

Література

1. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — С.14-16, 253; Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К.: Наук. думка, 1992. — С.66, 84, 171-172; Петренко Е.Н. Новые могильники черняховской

культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.10-26; Башкатов Ю.Ю., Дегтярь А.К., Любичев М.В. Селище поздне-римского времени Родной Край III в бассейне Северского Донца // Древности. — Харьков, 1997. — С.111-121.

2. Буйнов Ю.В. Отчет о научно-исследовательской работе в зоне строительства Рогозянской оросительной системы. Тема № 68-84. — Харьков, 1985 // Архив АМ ХГУ.

3. Обломский А.М. Этнические процессы... — Рис.10: 11.

4. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры... — Рис.8.

5. Приходько О.М. Археологичні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI — IX ст. н.е. — К.: Наук. думка, 1980. — Рис.9; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — Рис.24.

6. Обломский А.М. Этнические процессы... — Рис.9.

7. Симонович Е.О. Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія. — К., 1983. — Вип.43. — Рис. 6: Б.

Любичев М.В.

ПОСЕЛЕНИЕ ВТОРОЙ И ТРЕТЬЕЙ ЧЕТВЕРТИ I ТЫС. Н.Э. НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Резюме

В 1984 г. экспедицией Харьковского университета в Золочевском районе Харьковской области изучалось поселение Феськи III. На памятнике выявлено жилище, над которым исследовано скопление керамики, первоначально относимое Ю.В.Буйновым к пеньковской культуре. Однако жилище по обнаруженным фрагментам керамики киевской и черняховской культур атрибутировано поздне-римским временем и принадлежит носителям киевской культуры.

24.06.1998.

ПОСЕЛЕНИЕ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПОЛУЗОРЬЕ I НА ПОЛТАВЩИНЕ

В 1979 году Полтавским отрядом Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР были проведены раскопки близ села Полузорье (по украински: Полузир'я) Новосанжарского района Полтавской области. Здесь ранее были обнаружены памятники второй половины I тыс. н.э. Раскопки проводились на многослойных поселениях этого времени, получивших названия Полузорье-I и Полузорье-II, расположенных на левом берегу реки Полузорье¹.

Исходя из анализа культурных напластований, поселения Полузорье-I и II отличаются по культурно-хронологической принадлежности. На первом из поименованных обнаружены объекты и наслоения пеньковской культуры V-VII веков, в культурном слое встречаются также сопутствующие и немногочисленные культурные остатки эпохи бронзы и XIX-XX вв.

На многослойном поселении Полузорье-II выявлены немногочисленные остатки эпохи бронзы и материалы, близкие салтовским.

Объектом первоочередного внимания и полномасштабных раскопок послужило многослойное поселение Полузорье-I, исходя из самого местоположения памятника, насыщенности и сохранности его культурного слоя.

Многослойное поселение Полузорье-I.

Памятник находится на изгибе первой надпойменной террасы левого берега реки Полузорье, в 0,8 км западнее одноименного села. Терраса с пологими склонами здесь возвышается над поймой в среднем на три метра. С севера территория древнего поселения ограничивается руслом реки, а с юга и запада — затопляемой поймой; площадь поселения распаивается (рис. 1).

В месте наибольшей концентрации подъемного материала, на южном склоне террасы был заложен раскоп I. Он имел площадь 240 кв. м, (С-Ю — 40 м; З-В — 6 м) и был вытянут вдоль склона (рис. 1).

Стратиграфия южного участка поселения, зафиксированная в раскопе I, выглядит следующим образом (рис. 3): слой интенсивно черного чернозема толщиной 0,6 - 0,8 м, распашанный до глубины 0,4 м от современной поверхности почвы; слой темного мешаного

суглинка толщиной 0,2-0,4 м; материк — светло-желтый плотный суглинок, залегающий на глубине 1,0 - 1,2 м от современной дневной поверхности. Восточная часть раскопа содержит более мощные напластования, именно там зафиксированы остатки древних сооружений.

Распределение находок керамики в раскопе I по слоям и глубинам выглядело так, как представлено в таблице 1:

Глубина, характеристика слоя	Количество находок:	
0,0-0,2 м (вспаханный чернозем)	18	5 %
0,2-0,4 м (вспаханный чернозем)	90	25 %
0,4-0,6/0,8 м (нетронутый чернозем)	105	29,2 %
с 0,6/0,8 м - материк (слой темного суглинка)	151	41,8 %

Необходимо отметить, что находки керамики XIX-XX вв. встречены только до глубины 0,4 м, т.е. в слое пахоты.

Данные наблюдения свидетельствуют об относительной сохранности культурных напластований памятника в южной его части. Культурные остатки эпохи бронзы и третьей четверти I тысячелетия н.э. стратиграфически не расчленяются, т.е. мы имеем основания говорить о том, что еще в древности культурный слой памятника был перемешан.

Большая часть керамического материала концентрируется в восточной части раскопа I. В этой же части были обнаружены остатки двух построек, пятнадцати хозяйственных ям и одно скопление обожженной глины.

Жилище 1 (рис. 2) было расположено в квадратах В, Г — 5, 6, ориентированное сторонами по странам света. Постройка имела прямоугольную в плане форму и была углублена в материк на 0,2 м. Зафиксированные на уровне материка размеры пятна котлована жилища — 3,5 на 3,2 м. Жилище 1 имело столбовую конструкцию — на плоском полу выявлена ямка от центрального опорного столба диаметром 0,42 м и глубиной от уровня материка 0,6 м. Какие-либо следы отопительного устройства в жилище 1 не прослежены.

Заполнение котлована жилища 1 носило характер свалки. Оно представляло собой темный суглинок, четко отличающийся по цвету и консистенции от материкового светло-жел-

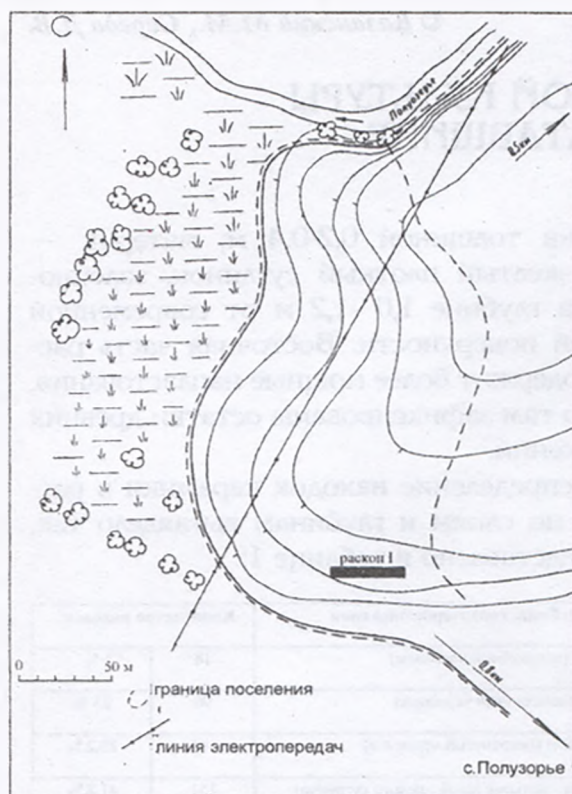

Рис. 1. Многослойное поселение Полузорье - I Новосанжарского района Полтавской области. Глазомерный план.

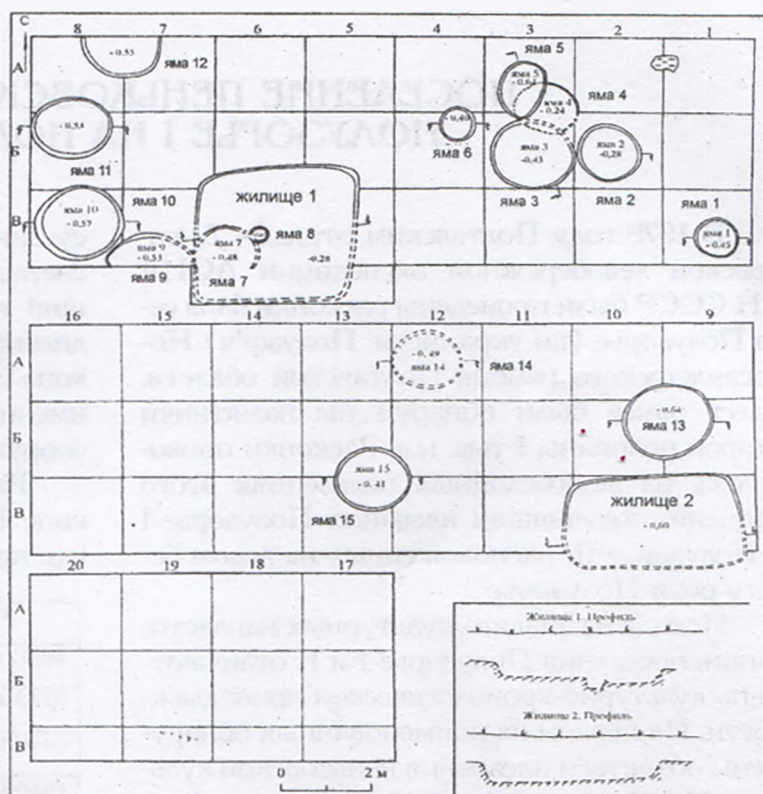

Рис. 2. Раскоп I на поселении Полузорье - I. План, разбитый на участки, и профили построек 1 и 2.

того слоя, в котором были встречены керамические фрагменты, куски печины, обломки костей животных и мелкие угли.

Судя по характеру заполнения, жилище 1 было покинуто своими обитателями еще в тот период, когда культурный слой на поселении продолжал нарастать; следов пожара либо быстрого разрушения не прослежено.

Керамика, происходящая из заполнения котлована жилища 1, за исключением одного фрагмента, — груболепная, с крупным шамотом в тесте. Судя по общему облику, эта керамика относится к пеньковской культуре. Выразительных форм мало, реконструируются только верхняя часть лепного сосуда и диск с невысоким бортиком (рис. 4:1,2).

Верхняя часть сосуда имеет диаметр горла 23 см, формовочное тесто с крупными примесями шамота. Так как у фрагмента сосуда не сохранился участок наибольшего расширения тулова, то его можно отнести либо к виду I, варианту 2 (биконические сосуды), либо к виду III (округлобокие формы) пеньковской керамики по типологической схеме Е.А.Горюнова². По классификации А.М.Обломского такие формы соответствуют типам 2 и 10³.

Эти формы являются характерными для пеньковской культуры на протяжении всего периода ее существования (например, на эталонном для Левобережья поселении Хитцы они встречены и в раннем и в позднем гори-

зонтах⁴. То же относится и к диску с невысоким бортиком.

Таким образом, керамика из жилища 1 не может помочь нам в определении фазы пеньковской культуры, во время которой оно функционировало. Можно лишь отметить, что явно поздних для культуры признаков в его керамическом наборе нет, а факт перекрытия жилища ямой № 7 указывает на то, что жилище 1 не относится к финальному этапу существования поселения Полузорье-I.

Единственный гончарный фрагмент, найденный в сооружении, — это обломок красноглиняной гладкостенной амфоры, установить тип которой не представляется возможным, а, так как подобные амфоры существовали долго, то данный фрагмент не может считаться датирующим.

Жилище 2 (рис. 2) располагалось недалеко от первого жилища, в квадратах В, Г — 9, 10. Форма и ориентировка его аналогична жилищу 1. Размеры котлована, зафиксированные на уровне материка — 3,2 на 3,45 м (С-Ю), 2,25 на 2,2 м (З-В). На плоском полу выбранного котлована не зафиксировано ям, углублений и следов отопительного сооружения.

Заполнение котлована жилища 2 совершенно аналогично заполнению котлована первого жилища. Оно также представляло собой темный суглинок с фрагментами груболепной керамики и костями животных в нем.

Один из керамических фрагментов, найденных в жилище 2, представляет из себя обломок стенки светлоглиняной амфоры, тип которой неясен, и датировка его затруднительна.

Лепная керамика из жилища 2 более выразительна. В керамическом наборе постройки реконструируются четыре типологически определенных формы. Два фрагмента, один из которых — чернолощенный (рис.4:6) относятся к тюльпановидным сосудам, вида V по Е.А.Горюнову⁵, или к типу 11 вида II по А.М.Обломскому⁶ (рис 4:4,6).

Остальные две формы — это глиняная сковорода и сильнопрофилированный сосуд с высокими плечиками и резко отогнутым венчиком (рис.4:3,5). Последняя форма не имеет аналогий в собственно пеньковских древностях, подобные сосуды маркируют собой поздний этап культуры, будучи схожими с керамическими формами типа Сахновки-Волынцево (почти точные аналогии профилировке и пропорциям упомянутого сосуда встречены, например, в жилище 6 поселения Волынцево⁷.

Сосуды V вида по Е.А.Горюнову, наоборот, не характерны для финальной фазы культуры, они скорее свойственны раннепеньковским памятникам⁸. Однако, возможно, что комплекс жилища 2 — поздний (судя по напоминающему сахновский сосуду), но — с региональной спецификой. Это подкрепляется следующими соображениями, приведенными ниже.

О.М.Приходнюк справедливо отметил, что тюльпановидные формы в принципе характерны для начальной и средней фаз пеньковских древностей на территории Днепровского Левобережья⁹. А.М.Обломский и Р.В.Терпиловский при исследовании селища Рябовка-3 пришли к выводу, что "...тюльпановидные формы встречаются на этом памятнике не только в ранних, но и в поздних постройках"¹⁰. М.В.Любичев считает, что памятник Полузоре-І демонстрирует сохранность "киевско-позднестаробульварских" реликтов на второй фазе пеньковской культуры, и отмечает на нем наличие колочинских элементов в керамическом комплексе¹¹. Таким образом, нам, видимо, следует все же датировать комплекс жилища 2 исходя из наличия в нем сосуда, характерного для древностей типа Сахновки на Днепровском Левобережье, т.е. второй половиной - концом VII — началом VIII века.

Хозяйственные ямы.

Как указывалось, в пределах раскопа 1 выявлено 14 хозяйственных и 1 столбовая яма (рис. 2). Дно у всех ям ровное, стенки — наклонные, покатые; форма, как правило, округлая либо овальная вытянутая. Заполнение всех без исключения ям — темный гумусированный суглинок. В таблице 2 представлены некоторые характеристики ям раскопа 1 (глубины даны от материковой поверхности):

Яма №4 была частично перекрыта яма-

№	№ квадрата, объект	Диаметр, м	Глубина, м	Находки
1	В-1	1,00	0,45	Нет
2	Б-2	1,45 - 1,60	0,28	Есть
3	Б-3	1,90	0,43	Есть
4	А, Б - 3	1,40	0,24	Есть
5	А-3	1,60 - 1,10	0,64	Нет
6	А, Б - 4	0,85	0,40	Нет
7	В - 6	1,55	0,48	Нет
8	Жилище 1, столбовая	0,42	0,60	Нет
9	В - 7	1,40 - 2,00	0,53	Нет
10	В - 8	2,00	0,57	Есть
11	А, Б - 8	1,80	0,53	Есть
12	А - 7, 8	1,78	0,55	Есть
13	А, Б - 9, 10	2,00	0,64	Есть
14	А - 12	1,50	0,49	Нет
15	Б, В - 12, 13	1,70	0,41	Есть

ми №№ 3 и 5, яма №2 была расположена вплотную к яме №3. Яма №9 соприкасалась верхним контуром с ямой №7, в свою очередь, перекрывавшей в кв. В — 6, 7 жилище 1 со столбовой ямой №8.

Из вышеперечисленных фактов перекрытия одних древних сооружений другими следует, что они не одновременны друг другу, однако более узкая, чем период V-VII вв., датировка хозяйственных ям раскопа I невозможна, исходя из обнаруженного в них материала.

Находки из ям, кроме третьей и четвертой, представлены только керамическими фрагментами.

Вся керамика, найденная в ямах — лепная, с шамотом в тесте, с грубо заглаженной или неровной бугристой поверхностью, она немногочисленна, и, как правило, типологически неопределима. В яме №2 можно отметить лишь обломок стенки лепного сосуда с сохранившимся ребром. В яме №3 обнаружены фрагмент стенки ребристого сосуда, два фрагмента венчиков лепных сосудов, которые, вероятно, имели слабопрофилированную верхнюю часть, обломок дна лепного

сосуда без закраины, костяное изделие неопределенного характера. Яма №4 содержала орудие — "конек" из рога животного и еще одно костяное изделие неясного назначения. Яма №10 содержала невыразительные обломки стенок и фрагмент днища лепного сосуда с небольшой закраиной. В яме №11 были обнаружены 6 фрагментов стенок лепных сосудов (один фрагмент принадлежал ребристому сосуду) и обломок днища лепного сосуда без закраины. В яме №12 был найден венчик сильнопрофилированного округлобокого горшка с диаметром отверстия 20 см, а также невыразительные фрагменты днищ лепных сосудов. Яма №13 содержала фрагменты венчика слабопрофилированного тюльпановидного миниатюрного сосуда, днища лепного сосуда без закраины и шесть фрагментов стенок ребристых сосудов. Наконец, в яме №15 найдены пять обломков стенок лепных ребристых сосудов, в том числе два крупных.

Находки из ям, таким образом, мало выразительны для хронологической атрибуции памятника, однако не оставляют сомнений в пеньковском происхождении керамики.

Кроме ям и построек, на северо-восточном участке раскопа 1 было обнаружено скопление обожженной глины (рис.2), интерпретировать которое можно с некоторой вероятностью как остатки надворного очага. Такие сооружения, как известно, характерны для черняховских древностей. Находок около и в скоплении не было, так что данная атрибуция его является дискуссионной.

Индивидуальные и массовые находки из культурного слоя.

В культурном слое поселения Полузорье-І встречены обломки лепной и гончарной керамики, изделия из кости и рога животных, а также рамка от железной пряжки (рис.4:20) и высокое биконическое пряслице (рис.4:21).

Гончарная керамика представлена фрагментом красноглиняной амфоры неустановленного типа и двумя обломками серогончарных лощеных черняховских сосудов — фрагментами венчика (рис.4:22) и днища.

Лепная керамика из культурного слоя (рис.4:7-19) представлена фрагментами лепных округлобоких и ребристых сосудов пеньковской культуры. В культурном слое также был найден фрагмент массивной жаровни, может быть, относящейся к более позднему времени.

Судя по формам найденных лепных со-

судов, высокому биконическому пряслицу, характерному для памятников периода раннего средневековья на Днепровском Левобережье, культурный слой поселения относится к пеньковской культуре, к ней же относятся и условно закрытые комплексы построек и ям.

Хронологическая атрибуция памятника менее определена. Выделение каких-либо горизонтов на поселении, при очевидной неодновременности сооружений, невозможно при малом количестве находок и невыразительности большинства из них. Вещи из культурного слоя и ям не дают оснований для более узкой датировки поселения, чем V-VII вв. Железная подпрямоугольная рамка от пряжки сильно деформирована и не имеет датирующих признаков, изделия и полуфабрикаты из кости и рога свидетельствуют, может быть, о следах косторезного производства на поселении, но не могут его датировать. Высокие биконические пряслица характерны для пеньковской культуры в целом.

Таким образом, единственной основой для хронологических выводов остается керамика.

К сожалению, типы амфор, фрагменты которых были найдены в слое поселения и в объектах, неопределимы, можно лишь констатировать, что они относятся к раннему средневековью.

Гончарная серолощенная черняховская керамика найдена в культурном слое поселения в очень незначительном количестве (два фрагмента). Однако факт ее нахождения в культурном слое (и, может быть, наличие остатков надворного очага — ? [см. выше]) в определенной мере очерчивает нижнюю хронологическую границу существования культурного слоя поселения Полузорье-І. Видимо, самые ранние объекты также должны относиться ко времени не позднее первой половины V века н.э., т.е., того времени, когда прекращают функционировать последние черняховские центры на Днепровском Левобережье¹².

Лепная керамика из культурного слоя поселения Полузорье-І может дать некоторые основания для определения времени формирования последнего. В частности, в пользу отнесения керамического набора из культурного слоя памятника к начальной фазе пеньковской культуры говорит факт преобладания в нем сосудов округлобоких форм над ребристыми образцами — из всех реконструируемых форм лишь один сосуд является биконическим. Вообще, удельный вес керамических фрагментов, сохранивших ребро

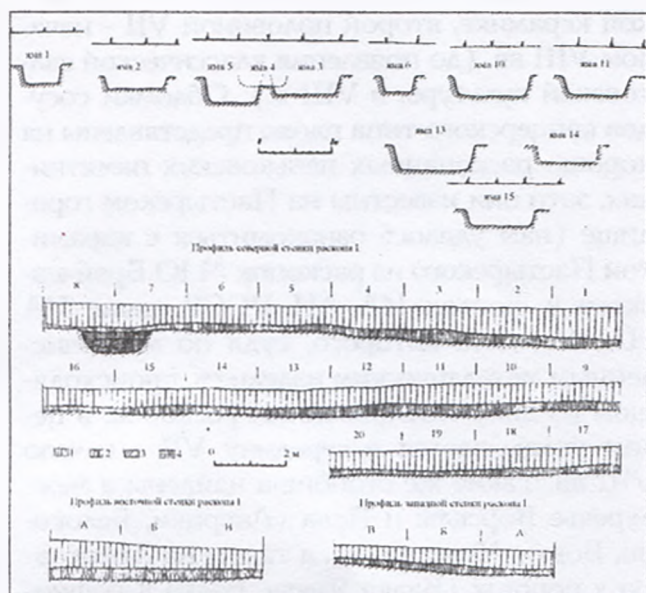

Рис. 3. Стратиграфия раскопа I на поселении Полузорье-I и профиля ям №№ 1-6, 10, 11, 13-15.

1 - чернозем; 2 - темный мешаный суглинок; 3 - светло-желтый суглинок; 4 - темный гумусированный суглинок

на участке перегиба тулова сосуда среди всех фрагментов лепной керамики, найденных на поселении Полузорье-I — очень низкий (24 фрагмента с сохранившимся ребром на 357 фрагментов лепной керамики в целом, или 14 % от общего числа).

Все это можно считать свидетельством влияния колочинских древностей (см. ниже), либо киевской культуры деснинского варианта. В последнем случае, вкупе с находками черняховской керамики, можно датировать основные культурные напластования поселения Полузорье-I V веком н.э.

Исходя из изложенного выше, а также из факта наличия в культурном слое фрагментов черняховской гончарной керамики, мы можем датировать момент начала жизни на поселении Полузорье - I пятым веком н.э. Такая дата обусловлена и временем прекращения функционирования последних черняховских центров на Днепровском Левобережье (см. выше), и упомянутыми ранними признаками керамического набора.

Керамический комплекс постройки 1 (рис.4) не может прямо свидетельствовать о времени его формирования. Слишком малое количество типологически определяемых керамических форм, происходящих из нее, не дает нам оснований делать хронологические выводы, идущие в своей законченности дальше тех, что были изложены выше при описании находок в жилище 1.

Мы можем лишь предполагать, что керамический набор из условно закрытого комплекса постройки 1 несколько более ранний, чем такой же из постройки 2. Это подтверж-

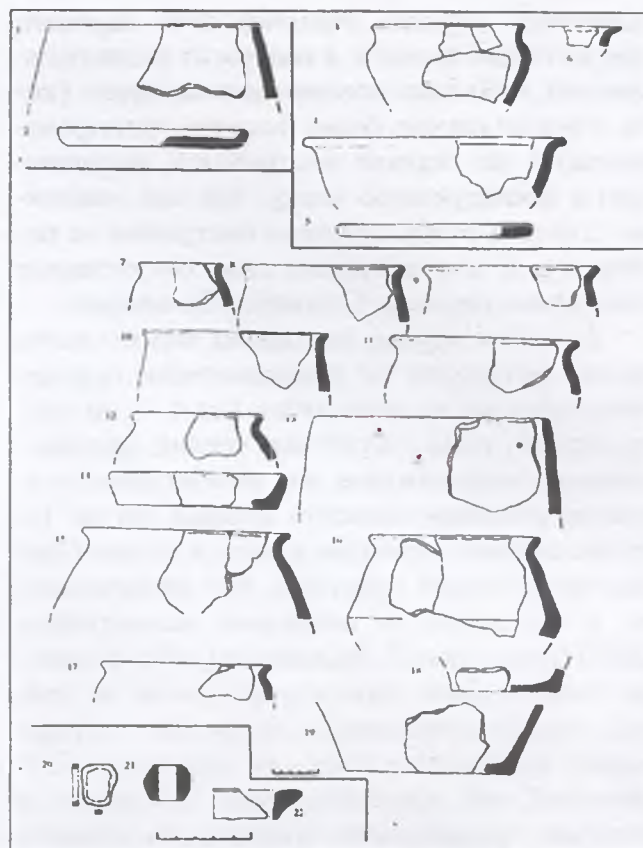

Рис. 4. Находки на поселении Полузорье-I.

1-2 - из жилища 1; 3-6 - из жилища 2; 7-22 - из культурного слоя.
№№ 1-19, 21, 22 - керамика; 22 - фрагмент черняховской гончарной керамики; 21 - глиняное пряслице; 20 - железная рамка от пряжки.

дается следующими фактами. Во-первых, в отличие от керамического комплекса постройки 1, довольно аморфного по своему характеру, набор форм, происходящий из постройки 2, производит впечатление позднего для пеньковской культуры. Такое заключение сделано судя по присутствию в нем сосуда, напоминающего или являющегося сахновским по культурной принадлежности и по приведенным выше соображениям о возможности бытования сосудов тюльпановидных форм на поздней фазе культуры на Днепровском Левобережье. Во вторых, постройка 1, в отличие от постройки 2, перекрывается хозяйственной ямой, т.е., она не была самым поздним сооружением на поселении. Упомянутый поздний и инородный для пеньковской керамики сосуд из постройки 2, напротив, не находит аналогий среди находок из культурного слоя поселения, что и позволяет считать нам, что комплекс постройки 2 датируется более поздним временем, чем комплекс жилища 1.

Однако, все доказательства данного положения верны лишь при условии, что набор постройки 2 содержит действительно ненарушенный поздний комплекс, с региональной спецификой в виде реликтов более ранней фазы культуры — двух раскрытых тюльпа-

новидных сосудов. Маловероятен вариант, при котором жилище 2 содержит раннепеньковский, либо даже колочинский комплекс (хотя, в любом случае, более поздний, чем происходящий из первой постройки), нарушенный в последующую эпоху, так как никакими другими сооружениями постройка не перекрыта, а в культурном слое отсутствуют материалы периода Сахновка-Вольнцево.

В любом случае, исходя из малого количества материала (2 типологически определяемые формы из постройки 1 и 4 — из постройки 2), и из отсутствия четких хронологических индикаторов, мы можем констатировать разновременность жилищ, но не их установленную принадлежность к разным фазам пеньковской культуры, что утверждает, в частности, в последней монографии О.М.Приходнюка¹³. Видимо, подобные выводы были сделаны автором на основе не совсем точной информации о составе керамических комплексов построек поселения Полузорье-I, что подтверждается таблицами, в которых преувеличена численность керамики в постройках. Все вышеизложенное должно было, на наш взгляд, показать, что для столь уверенного разнесения объектов Полузорья по хронологическим фазам пеньковской культуры у нас нет оснований. По всей видимости, предполагать можно лишь принадлежность жилища 2 к позднепеньковским, в широком смысле термина, древностям. В этом плане мы, в целом, согласны с выводом О.М.Приходнюка о том, что комплекс жилища 2 поселения Полузорье относится к третьей фазе пеньковской культуры (по предложенной им системе).

Для уточнения времени исчезновения пеньковского поселения Полузорье-I стоит привлечь находки на соседнем (в 500-600 м) памятнике Полузорье-2. Культурный слой раннего средневековья здесь не прослеживался. Находки "салтовского" облика были рассеяны на распаханной возвышенности в пойме реки (высота 2 м), площадью 350 x 220 м (7 га), ограниченном с севера старицей и с востока небольшой впадиной. Найдены несколько обломков серогончарных сосудов типа Канцерка - Таранов Яр, один из них с характерными горизонтальными желобками, три обломка красноглиняных желобчатых амфор с белым ангобом и железная "мотыжка" салтовского типа. Наиболее выразительные вещи опубликованы¹⁴, равно как и план поселения¹⁵. Скорее всего это остатки стойбища кочевников, датируемого, судя по канцерс-

кой керамике, второй половиной VII - началом VIII вв. (до появления классической салтовской культуры в VIII в.). Обломки сосудов канцерского типа плохо представлены на хорошо раскопанных пеньковских памятниках, зато они известны на Пастырском городище (нам удалось ознакомиться с керамикой Пастырского из раскопок М.Ю.Брайчевского в фондах ИА АН УССР, ныне ИА НАНУ), дата которого, судя по многочисленным металлическим изделиям, происходящим из документированных раскопок, в целом укладывается в середину VI-II - начало VIII вв. Такие же стойбища найдены в междуречье Ворсклы и Псла (Лаврики, Белокопи, Вовки, Чередники), а также на Днепровских порогах (Балка Яцева, Балка Ключникова, Васильевка, Орлово, Федоровка, Ворона, Вовниги), хуже они известны на правобережье Днепра (Стецовка)¹⁶. Видимо, эти стойбища принадлежат той же группе населения, что и соседящие с ними кочевнические "княжеские" находки типа Перещепины, дата последних устанавливается по монетным находкам в пределах 640-660-х гг. (или 620/640-660/680 гг.)¹⁷. Видимо с этим "степным" периодом истории Среднего Поднепровья (хотя и не обязательно непосредственно с кочевниками), продолжавшимся до начала VIII в., следует также связывать основные слои Пастырского городища, а равно и клады второй группы по О.А.Щегловой¹⁸. Соседство поселения Полузорье-I с кочевническим стойбищем второй половины VII - начала VIII вв. может косвенно свидетельствовать о прекращении жизни на пеньковском поселении где-то в это время — разные способы ведения хозяйства у "пеньковцев" и у кочевников вряд ли позволяли нормальное соседство. Скорее всего, поселение исчезает, как и вся пеньковская культура Днепровского Левобережья, в результате продвижения сюда "степного" населения¹⁹. Тогда же здесь зарывается серия вещевых кладов (первая группа по О.А.Щегловой²⁰, то есть, скорее всего, в 640-660 гг. (монетная дата находок перещепинского типа). Затем рядом возникает кочевническое стойбище Полузорье-2, принадлежавшее "степной" культуре, кочевой элемент которой представлен, помимо вышеназванных стойбищ, такими памятниками как Перещепино или Вознесенка, а с ее оседлым элементом связаны Пастырское, Канцерка и клады второй группы.

Пеньковское поселение Полузорье-I интересно не только набором форм из объек-

тов, но и керамикой из культурного слоя, в отношении которого можно утверждать, что, во-первых, он имеет черты, ранние для керамики пеньковской культуры, а, во-вторых, судя по ряду черт, отличен от стандартного пеньковского набора и схож с керамическим комплексом, характерным для колочинской культуры. Второе утверждение можно подкрепить следующими доводами. Для ряда колочинских памятников характерно сочетание в керамическом наборе закрытых слабопрофилированных и баночных округлобоких сосудов. Критерием отличия колочинских древностей от пеньковских можно считать преобладание округлобоких слабопрофилированных форм над ребристыми, слабая профилировка верхней части тулова сосудов²¹. Напротив, для пеньковской культуры характерна значительная, часто преобладающая в наборе, доля ребристых биконических форм в сочетании с сильнопрофилированными округлобокими сосудами²².

Таким образом, колочинское влияние в керамике из культурного слоя Полузорья-I можно видеть в преобладании округлобоких форм над ребристыми и в слабопрофилированности некоторых сосудов (рис.4:7,10,13). Дальнейшие исследования керамики, хронологии пеньковской и колочинской культур должны показать, что значат отмеченные для керамики данного памятника черты — северное колочинское влияние на пеньковскую культуру или же схожесть керамического набора форм этих культур на ранних этапах их существования, обусловленные их общей подосновой. Таким образом, поселение Полузорье-I ставит перед исследователями ряд проблем, важных как для периодизации пеньковской культуры, так и для понимания этнокультурных процессов в Восточной Европе в третьей четверти I тыс. н.э. Надеемся, что публикация материалов данного памятника поможет дальнейшему изучению указанной проблематики.

Литература

1. Казанский М.М. Отчет о работах Полтавского отряда Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 г. — Л., 1980 // НА ИА НАНУ. — Ф.э. — № 9366; предварительная информация: Горюнов Е.О., Казанский М.М. До археологичної карти сточища р.Полузир'я // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.76-78; Приходько О.М. Новые данные о пеньковской культуре // Раннеславянский мир: Материалы и исследования. — М., 1990.

2. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепров-

ского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.72-73.

3. Обломский А.М. Колочинская культура. Пеньковская культура // Гавригухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С.112-113. — Рис.95: 3,4,15.

4. Горюнов Е.А. Ранние этапы .... — С.78. — Табл. 4.

5. Там же. — С.72-73.

6. Обломский А.М. Колочинская культура... — С.112. — Рис.95: 16,21.

7. Гавригухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — Рис.97: 13,15.

8. Горюнов Е.А. Указ. работа. — С.78.

9. Приходько О.М. Пеньковская культура: Культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998. — С.61; 47-48. — Табл. V.

10. Обломский А.М. Указ. работа. — С.120.

11. Любичев М.В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1994. — Машиннопис // НА ІА НАНУ. — Ф.12. — №748. — С.126-127.

12. Обломский А.М. Среднее Посеймье в позднеримское время: Формирование южной границы колочинской культуры // РА. — М., 1996. — № 4. — С.68; Казанский М.М. Остроготские королевства в гуннскую эпоху: Рассказ Иордана и археологические данные // Stratum + Петербургский Археологический Вестник. — СПб. — Кишинев, 1997. — С.181-193; Магомедов Б.В. К истории финального этапа черняховской культуры // 100 лет черняховской культуре. — Киев, 1999. — С.39-47.

13. Приходько О.М. Пеньковская культура... — С.41-43.

14. Kazanski M. Note sur le peuplement de la region du Dniepr moyen pendant la seconde moitie du VIIe siecle et au VIIIe siecle // Revue Archeologique. — Paris, 1987. — № 1. — Fig. 14.

15. Горюнов Е.О., Казанский М.М. До археологичної карти... — Рис.3.

16. О них подробнее: Kazanski M. Note sur le peuplement... — P.84-90.

17. Гавригухин И.О. К дискуссии о хронологии ранне-средневековых древностей Поволжья // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). — Самара, 2000. — С.29.

18. Щеглова О.А. О двух группах кладов "древностей антов" в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С.162-204.

19. Kazanski M. Note sur le peuplement...

20. Щеглова О.А. О двух группах кладов "древностей антов"...

21. Обломский А.М. Колочинская культура... — С.101-103.

22. Там же. — С.113.

Казанский М.М., Середа Д.В.
ПОСЕЛЕНИЕ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПОЛУЗОРЬЕ-I
НА ПОЛТАВЩИНЕ
Резюме

Публикуются материалы раскопок поселения пеньковской культуры Полузорье-I, исследованного М.М.Казанским в 1979 г. в Новосанжарском районе Полтавской области по р.Полузорье (правый приток р.Ворскла).

ЗНАХІДКИ VI-VII ст. З ОКОЛИЦЬ ГРАДИЗЬКА В ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У зібранні Полтавського краєзнавчого музею знаходиться яскрава колекція предметів, знайдених на археологічних пам'ятках, що знищуються водами Кременчуцького водосховища. В основному вони пов'язуються з околицями смт. Градизьк Глобинського р-ну Полтавської області. Ця замітка присвячена знахідкам, що датуються у межах VI-VII ст.¹ Більша частина їх надійшла до музею на початку 1980-х рр. та походить з колекції градизького збирача старожитностей В.Л.Тараненка, декілька — передані у музей Л.М.Рутківською. Більшість раніше публікувались у коротких каталогах виставок у вигляді фотознімків, групами, що дозволяє звернутися до них вдруге². Це не стосується широкоплатівчатих фібул, малюнки яких наведені у праці І.О.Гавригуніна та А.М.Обломського³.

Перейдемо до опису речей.

Уламок бронзової фібули (рис.1:19), що належить до однієї з груп пальчастих фібул, що вирізняється вінцем зі стилізованих пташиних голів над верхнім щитком. Зберігся трохи пошкоджений головний щиток та частина дужки. Довжина щитка — 3,3 см, висота — 2,5 см. Поле заповнене циркульним орнаментом, три кола прикрашають кайму з пташиних голівок. Дужка шириною 0,7 см відокремлена від головного щитка рисками. Голка не збереглася, на зворотньому боці розташовані два утримувачі вісі пружини трапецієподібної форми, відстань між якими 0,8 см. В порівнянні з публікованою в цьому ж числі журналу однотипною фібулою з Градизька (див. публікацію І.О.Гавригуніна), наш екземпляр відрізняється більш високим рівнем стилізації. Згідно легенді, фібула походить з смт. Градизьк, ур.Пляж.

Три однотипних неорнаментованих браслетів з мідного сплаву (рис.1:13,14,16), що належать до групи добре відомих в старожитностях цього часу прикрас з потовщеними скругленими кінцями. Діаметр 6,5-6,8 см, діаметр стрижнів — 0,4-0,95 см. Місце знахідки браслетів не уточнене — у межах смт.Градизьк.

Уламок срібного браслету зі скругленими потовщеними кінцями (рис.1:17). Має сліди рубання. Діаметр стрижня — 1,1-0,5 см. Місце знахідки — с.Пронозівка Глобинського р-ну Полтавської обл. Порівняно з попередніми бронзовими браслетами, відрізняється значнішою масивністю.

Уламок аналогічного описаним вище бронзового браслета (рис.1:15). Діаметр стрижня — 0,7-0,3 см. Знахідка учнів середньої школи смт.Градизьк.

В-подібна срібна пряжка (рис.1:2). Передній край рамки скошений, зворотня частина скруглена, півкулястий в перетині язичок має прямокутну площадку в основі. Довжина рамки — 2,0 см, ширина — 1,3 см, довжина язичка — 1,6 см. Місце знахідки — смт.Градизьк.

Срібний наконечник ремню (рис.1:3) з прорізами у вигляді "замочної скважини" та двома невеликими круглими отворами. Також орнаментований двома прокресленими лініями. По боках наконечника — два невеликі виступи. Грані по краях досить м'які. Зі зворотнього боку зберігся короткий (0,25 см) шпеньок та невеличкий гачок для кріплення виробу до ремню. Довжина — 4,3 см, ширина — 1,25 см. Походить зі зруйнованого поховання у с.Кагамлик Глобинського р-ну Полтавської обл.⁴

Бронзовий наконечник ремня (рис.1:4). Прикрашений прорізю у вигляді "замочної скважини", двома круглими отворами, двома поперечними лініями, а також перпендикулярними насічками. Грані м'які. Довжина — 3 см, ширина — 1,3 см. Зі зворотнього боку — два короткі шпеньки фіксують прямокутні бронзові платівки для кріплення наконечника. Місце знахідки — зруйноване поховання в районі с.Кагамлик.

Срібна 3-подібна накладка (рис.1:5). Прикрашена двома наскрізними отворами, грані по краях чіткі, ззаду — шпеньок для кріплення. Розміри 2,0x1,1 см.

Бронзовий наконечник ремня з виступами по боках (рис.1:9). Прикрашений прорізами у вигляді "замочної скважини" і трьома округлими, прокресленою лінією та короткими насічками. Розміри — 3,6x1,4 см. Товщина листа — близько 0,05 см, зі зворотнього боку шпеньок — до 1 мм.

Місце знахідки — смт.Градизьк, ур.Круча⁶. *Срібний наконечник ремня* (рис.1:8). Поверхня гладка, лише у верхній частині прокреслена лінія та кілька насічок. Зі зворотнього боку на коротких (2 мм) штифтах збереглися дві прямокутні бронзові платівки для фіксації. Розміри — 4,0x1,4 см.

Срібна накладка (рис.1:6). Три наскрізні прорізи (два округлих та місяцеподібний), дві

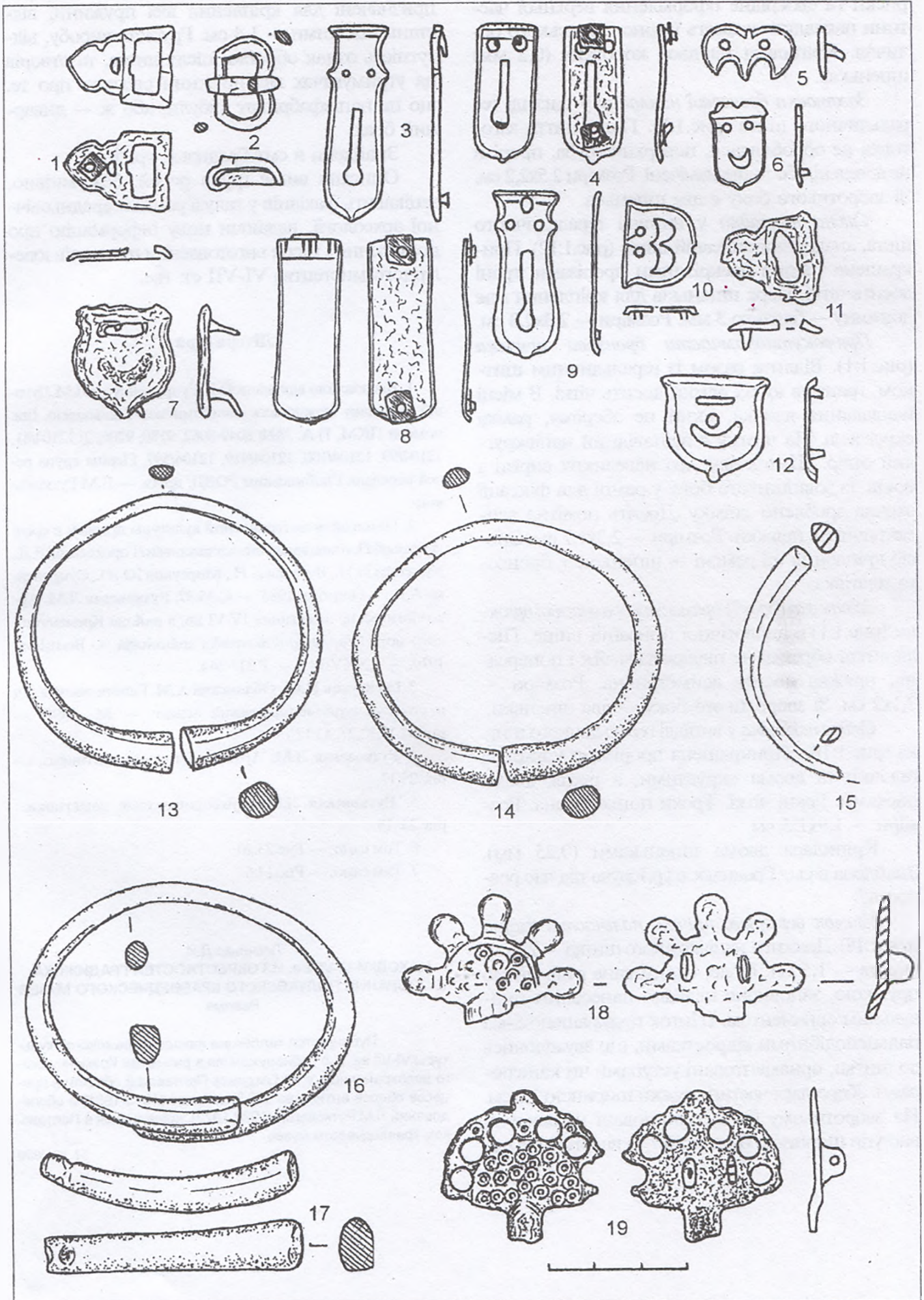

Рис. 1. Знахідки VI-VII ст. з розмивів Кременчуцького водосховища
 1-3, 5-16, 18, 19 — Градизьк та околиці; 3, 4 — Кагамлик; 17 — Пронозівка.
 1, 2, 7, 9, 11, 15, 18 — бронза; 2-6, 8, 10, 12, 17 — срібло; 13, 14, 16 — мідний сплав.

риски та своєрідне оформлення верхньої частини накладки надають їй риси людського обличчя. Кріпилася на двох коротких (0,2 мм) шпеньках.

Заготовка бронзової накладки у вигляді геральдичного щита (рис.1:7). Після лиття заготовка не оброблялася, поверхня груба, прорізи не доведені, або лише намічені. Розміри 2,5х2,2 см. Зі зворотнього боку є два шпенька.

Срібна накладка у вигляді геральдичного щита, аналогічна описаній вище (рис.1:12). Прикрашена трьома наскрізними прорізами, грані досить чіткі. Пара шпеньків для кріплення має довжину — близько 3 мм. Розміри — 2,3х2,3 см.

Прямокутнорамчата бронзова пряжка (рис.1:1). Відлита разом із геральдичним щитком, грані на кутах рамки досить чіткі. В місці накладання язичка, який не зберігся, рамка скруглена. На щитку є відповідний напівкруглий отвір. Щиток має два невеликих вирізи з боків. Із зовнішнього боку у рамці для фіксації язичка зроблено виїмку. Досить помітна асиметричність пряжки. Розміри — 2,3х1,7 см. Спосіб кріплення на ремені — шпеньок + бронзова платівка.

Заготовка (брак?) прямокутнорамчатої пряжки (рис.1:11), аналогічної описаній вище. Після лиття обробці не піддавалася. Як і попередня, пряжка досить асиметрична. Розміри — 2,1х2 см. Зі зворотнього боку — два шпеньки.

Срібна накладка у вигляді геральдичного щитка (рис.1:10). Прикрашена прорізами у вигляді галочки та двома округлими, а також двома рисками. Грані чіткі. Трохи пошкоджена. Розміри — 1,9х1,5 см.

Кріпилася двома шпеньками (0,25 мм). Знайдена в смт.Градизьк в ур.Круча під час розкопок?

Уламок верхнього щитка пальчастої фібули (рис.1:18). Довжина напівкруглого щитка — 2,2 см, висота — 1,5 см. Поле, окантоване рельєфною пружкою, заповнене недбало нанесеним циркульним орнаментом. Щиток прикрашено 5-ма пальцеподібними відростками, що звужуючись до щитка, орнаментовані уступами чи канелюрами. Збереглася частина дужки шириною 1,0 см. На зворотньому боці розташовані напівкруглі виступи шириною близько 0,7 та висотою 0,6 см,

призначені для кріплення вісі пружини, відстань між ними — 1,4 см. Грубість виробу, відсутність ознак обробки після литва, та отворів на утримувачах вісі пружини свідчать про те, що це напівфабрикат фібули, або ж — ливарний брак.

Знайдено в смт.Градизьк, ур.Пляж.

Описана вище група речей, безсумнівно, зацікавить фахівців у галузі ранньосередньовічної археології, надаючи нову інформацію про поширення і місця виготовлення предметів ювелірного мистецтва VI-VII ст. н.е.

Література

1. Висловлюю вдячність О.Б.Супруненку та Л.М.Луговій за надану можливість ознайомитися з колекцією. Інв. номери ПКМ, 1) А. №№ 8049-8062, 9180, 9206, 2) 12104/41, 12104/99, 12104/100, 12104/419, 12104/597. Перша група речей передана Глобинським РОВД, друга — Л.М.Рутківською.

2. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины // Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.35-37; Рутковская Л.М. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — Bratislava, 1979. — Т.ХХVII - 2. — Р.317-364.

3. Гаритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический аспект. — М., 1996. — рис.52:17,22,27; 53:12,13.

4. Рутковская Л.М. Археологические памятники... — рис.23:17.

5. Рутковская Л.М. Археологические памятники... — рис.23: 18.

6. Там само. — Рис.23:20.

7. Там само. — Рис.14:6.

Левченко Д.И.

**НАХОДКИ VI-VII вв. ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ ГРАДИЖСКА
В СОБРАНИИ ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**
Резюме

Публикуется коллекция находок пеньковской культуры VI-VII вв. н. э., обнаруженная в размывах Кременчугского водохранилища у пгт.Градизьк Полтавской области в процессе сборов антиквара В.Л.Тараненко (1975-1981) и обследований Л.М.Рутковской (1976-1977), хранящиеся в Полтавском краеведческом музее.

31.12.2000

НОВІ ПАЛЬЧАСТІ ФІБУЛИ З ОКОЛИЦЬ ГРАДИЗЬКА НА ПОЛТАВЩИНІ

У 1981-1982 рр. в околицях смт.Градизьк Глобинського району Полтавської області краєзнавцем В.Барановим та колекціонером В.Тараненком було знайдено кілька пальчастих фібул, що походили з розмитих Кременчуцьким водосховищем пам'яток. Найвірогідніше, ці прикраси трапилися у розмивах другої-третьої тераси лівого високого берега Дніпра неподалік від селища. Вони маркували за місцем знахідки розташування зруйнованого могильника¹. Кілька фібул чи їх частин потрапило до фондів Кременчуцького краєзнавчого, одна — з ур.Пляж — до колекції Полтавського краєзнавчого музею², чотири інших — довгий час зберігалися у В.Тараненка, аж поки не були продані останнім, за попередніми даними, закордонному збирачеві придніпровських старожитностей. Проте, в архіві Кременчуцького музею збереглися кілька фото лицьового боку двох фібул, які надійшли й до Наукового архіву ЦОДПА³. Враховуючи досить рідкісний випадок виявлення таких фібул у Середньодніпровському Лівобережжі, введення інформації про них до наукового обігу буде більш ніж доцільним. Таким чином, пропонуємо деякі результати вивчення знахідок, які, напевне, вже остаточно втрачені для дослідників.

Спершу наведемо опис фібул згідно з наявною архівною документацією та фотознімками знахідок. *Перша фібула*: загальна довжина — 11,7 см. Головний щиток має сегментоподібну форму, його довжина — 5,2 см, висота — 2,8 см. Поли щитка заповнені чотирма рельєфними спіралеподібними композиціями, від країв відділені рельєфним валиком. Голівку фібули прикрашено п'ятьма пальцеподібними відростками довжиною 1,15 см та шириною 0,68 см. Відростки прикрашені канелюрами. Довжина дужки, що поєднує верхній та нижній щитки фібули — 2,85 см, ширина — 1,37 см. Ніжка за формою близька до ромбу, її довжина 3,88 см, ширина — 2,85 см. Поли щитка, виділені облямовуючою рельєфною пружкою, зайняті стилізованим рослинним орнаментом. По боках ніжки розташовані 6 симетричних відростків, дві пари верхніх з них в рудиментарному стані, нижній має чіткі зооморфні чи орнітоморфні риси. Фібула закінчується масивним відростком видовженої неправильної форми розмірами 2,28x1,14 см. Су-

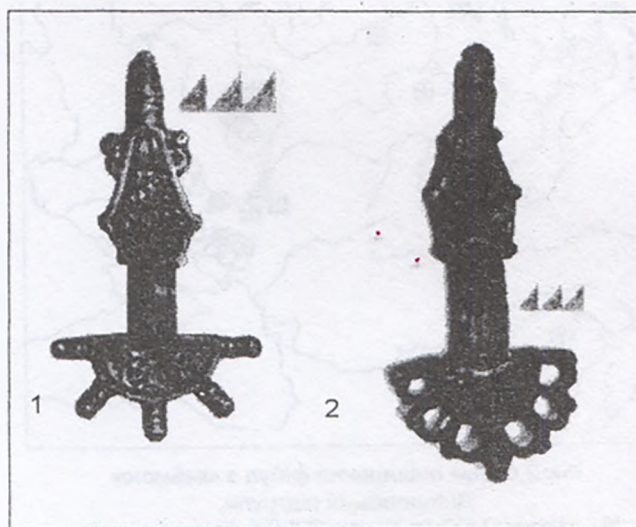

Рис.1. Фібули з Градизька
(за фотознімками з архіву Кременчуцького краєзнавчого музею).

дючи з нечіткої фотографії, йому надані звичайні для подібних виробів риси голови тварини.

У цілому фібули схожої схеми розглядалися лише Г.Кюном, який виділив тип 4 — "Аквілея", що характеризується ромбічною ніжкою, напівкруглою голівкою, зооморфними відростками на ніжці⁴. Навіть добірка знахідок, опублікована Г.Кюном, показує, що спрощено-формальний підхід до оцінки фібул недостатній: в один тип виявилися об'єднаними зразки, очевидно, різних традицій. Робота з речами, відомими на Заході Балкан, в Італії, ряді більш північних територій, призвела до виокремлення особливої лінії еволюції фібул, пов'язаної з культурою остготів і народів, що з ними контактували — тип "Удіно-Планіс" і його деривати⁵.

Робота з аналогами запропонованої фібули із Південно-Східної Європи в основному включала співставлення ряду знахідок з існуючими типологіями, виділення кримських варіацій і дискусії щодо хронології останніх⁶. Спробу Г. Дан Теодора об'єднати в один тип знахідки, близькі до тих, що нас цікавлять, і деякі інші з типом II-A по Й.Вернеру⁷, слід визнати невдалим поєднанням різномірних речей. І.О.Гавритухін розглянув ряд подніпровських пальчастих фібул "східнонімецького" культурного кола в якості показників культурних зв'язків⁸.

Найближча аналогія публікованої знахідки на рівні "вужького" варіанту — фібула із Ясси-Кручея луй Ференц⁹. Зразок із Градизька, ви-

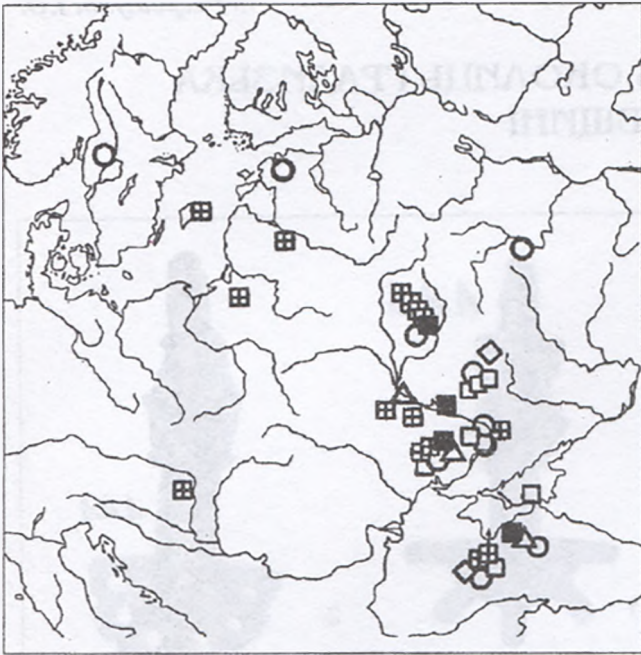

Рис.2. Схема поширення фібул з «каймою» Дніпровської підгрупи.

■ - варіант D.II.C-1г, ▣ - тип D.II.C-1, інших варіантів;
○▽◇□ - інших типів.

ходячи з публікації¹⁰, є близьким дериватом вказаного варіанту. Його прототип представлений речами з Орадї (Семіграддя) та з "Півдня Росії"¹¹, близькими до ряду зразків дунайсько-карпатського регіону¹². Наведене дозволяє вбачати у цій фібулі свідчення дніпровсько-дунайських зв'язків, що в різних формах фіксуються упродовж V-VII ст. У цьому контексті в один ряд із градизьким зразком можна поставити фібули VI ст. з поховання в Маргинівці, з Пастирського та Канівського повіту Київської губернії й ін.¹³ Речі цього кола, очевидно, є показниками накопичення "потенціалу", на базі якого сформувалися оригінальні ремісничі школи, з діяльністю котрих пов'язане виробництво "постсхіднонімецьких" фібул дніпровської групи й інших речей, з огляду на скарби, типових для елітного прошарку населення Подніпров'я VII ст.¹⁴ (див. фото на шмуцтитулї до розділу: С.3).

Друга фібула: загальна довжина — 19,6 см. Напівкруглий щиток має ширину 7,98 см, висоту — 5,95 см. Його поле, окантоване облямовуючою канавкою та рельєфним валиком, заповненим циркульним орнаментом. Щиток прикрашений каймою з шести стилізованих пташиних голів та розташованою між ними головою тварини. Очі позначено циркульними колами. Головний щиток та ніжку поєднує опукла дужка довжиною 5,71 см та шириною 2,5 см. Форму ніжки можна назвати п'ятикутною, її розміри — 6,20x4,16 см. Орнаментальні засоби відповідають полю верхнього щитка. По боках

розташовані шість парних напівкулястих відростків, прикрашених циркульними колами. Завершується фібула витягнутим масивним відростком неправильних обрисів розмірами 3,68 x 1,67 см.

Більш систематично вивчені фібули, які подібні до описаної зі складу колишньої збірки В.Тараненка. Й.Вернером вони виділені у тип D II «слов'янських» пальчастих («дужкових» — «Bugel») фібул «VII століття»¹⁵. В неопублікованій роботі Г.Ф.Корзухіної¹⁶ відзначений ряд відмінностей східноєвропейських знахідок від більш західних, розглянутий ареал зразків, типових для Подніпров'я, який пов'язується з гіпотетичним торговим шляхом з Криму до Швеції. Кримські речі типу градизької фібули, можливості їх датування та ймовірні прототипи спеціально розглядалися О.І.Айбабіним¹⁷. Дрібна типологія фібул типу D запропонована І.О.Гавригуним для зводу, що готується до видання (*Ахмедов И.Р., Гавригун И.О. Фибулы Средней России*), а також у зв'язку із підготовкою повної публікації Трубчевського скарбу. Запропоноване нижче визначення базується саме на цій роботі.

Фібула, що розглядається, відноситься до підгрупи виробів з ажурною каймою на голівці, дніпровської групи «постсхіднонімецького» кола, до типу D.II.C (з прямими краями ніжки і циркульною орнаментациєю¹⁸), варіанту 1г (великих розмірів, з семи відростками на голівці). Найближчі аналогії (варіант 1г) їй відомі у Пастирському, Суук-Су, Трубчевську¹⁹. Їх контекст більш очевидний при розгляді варіанту D.II.C-1 у цілому: його ареал об'єднує Правобережжя Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя, Південний Крим, Подесення, Південно-Східну Прибалтику, Середнє Подунав'я. Ця картина знаходить відповідність у вибірковому поширенні інших фібул дніпровської підгрупи і особливостях складу дніпровських скарбів VII ст.²⁰ Датування комплексів, де траплялися фібули, аналогічні градизькій, укладається у межі другої і третьої чверті VII ст.²¹

Література

Висловлюю щиро вдячність Д.І.Левченку за підготовку доповідень до публікації, а також І.В.Кракаю — за надані для роботи фотознімки речей.

1. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Сул-

руненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.36. — № 217.

2. Супруненко О.Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. — Полтава: Облполиграфиздат, 1988. — Рис. на С.1 обл.

3. НА ЦОДПА. — Ф. 2. — Спр.61. — Арк.2-3. — Фото 1-2.

4. Kuhn H. Die germanischen Bugelfibeln der Volkerwanderungszeit in der Rheinprovinz. — Bonn, 1940 (1965); Kuhn H. Die germanischen Bugelfibeln der Volkerwanderungszeit in der Rheinprovinz. Suddeutschland. — Graz, 1974.

5. Bierbrauer V. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien // Bibliotheca degli Studi medievali. — Spoleto, 1975. — 7; Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI-VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // Междунар. конф. "Византия и Крым" / ТД. — Симферополь, 1997.

6. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1990. — Вып.1. — С.21-22; Засецкая И.П. Датировка и происхождение пальчатых фибул боспорского некрополя раннесредневекового периода // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1998. — Вып.6; Хараламбиева А. Две готски фибулы от Зпадния некропол на Одесос // Известия на Народния музей Варна. — Варна, 1992. — № 28 (43).

7. Teodor Dan Gh. Fibule «Digitate» din secolele VI-VII in spatiul Carpato-Dunareano-Pontic // Arheologia Moldovei. — 1992. — XV. — Jasi. — P.132-133.

8. Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI-VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ).

9. Teodor Dan Gh. Fibule «Digitate» din secolele VI-VII in spatiul Carpato-Dunareano-Pontic. — Fig.8: 1.

10. Рутковская Л.М. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — Bratislava, 1979. — XXVII-2. — Рис.22: 5.

11. Kuhn H. Die germanischen Bugelfibeln der Volkerwanderungszeit in der Rheinprovinz. — Taf.63: 4.4; Csallany D. Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonau Becken. — Budapest, 1961. — Taf. CCVIII: 5-6.

12. Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI-VII вв.

(к изучению северопонтийских ювелирных школ). — Рис. 43-45, 48-50.

13. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.5. — Табл.7: 6; 29: 5; 79: 3.

14. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С.36-38, 140-148.

15. Werner J. Slavische Bugelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke-Festschrift. — Mainz, 1950.

16. НА ИМК РАН. — Фонд Корзухиной Г.Ф.

17. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — С.22-25.

18. Гавритухин И.О. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднепровья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М.: Наука, 1991. — С.137; Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад... — С.36-37; Гавритухин И.О., Приймак В.В. Пальчатая фибула из Малой Рыбицы // Раннеславянский мир. — М., 1995. — Вып.2. — В печати.

19. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. — Табл. 29: 3; 30: 2; 109: 1-2.

20. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад... — С.36-38, 56-57, 145.

21. Там само. — С.63-69, 89-95.

Гавритухин И.О.
НОВЫЕ ПАЛЬЧАТЫЕ ФИБУЛЫ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ
ГРАДИЖСКА
Резюме

Публикуются две пальчатые фибулы "поствосточногерманского" типа второй-третьей четверти VI в., найденные в окрестностях пгт. Градижск Глобинского района Полтавской области, на левом берегу р. Днепр. Публикация осуществлена по материалам архива Кременчугского краеведческого музея ввиду утраты находок, проданных владельцем за пределы Украины.

10.03.1999.

ІДЕЇ Є.О.ГОРЮНОВА У СВІТЛІ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ І ТИС. Н.Е. *

До 60-річчя від дня народження Євгена Олександровича Горюнова

Фінал колочинської і пеньківської культур, поява волинцевських старожитностей на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя близькі за часом, або синхронні похованням кочівників типу Сивашівки, Малоперещепинського комплексу, пам'яткам типу Білоконі - Лаврики - Чередники, Вознесенському комплексу, поширенню пастирського і канцерсько-мачухського типів посуду, а також сахнівських посуду і домобудівництва, подунавських за походженням прикрас і нових, досконаліших, землеробських знарядь — наральників і серпів. На цей же період припадає і початок функціонування салтівських пам'яток Подоння.

Ці археологічні реалії останніх десятиліть VII - перших десятиліть VIII ст. фіксуються в різних районах Лівобережжя у своєрідних сполученнях, їхні прояви пов'язані з міграціями, зонами впливу, напрямками торгівлі, іншими факторами. Виявлення цілісної картини буде неможливим без аналізу перерахованих явищ, що впливали на господарство, етнічний склад населення, соціальні відносини, систему розселення різних мікрорегіонів. Відчутний внесок у вивчення цих явищ вніс Є.О.Горюнов, у першу чергу завдяки масштабним польовим дослідженням пам'яток, вибір для вивчення яких визначався знаннями вченого й умінням бачити проблеми, рішення яких можливе лише у майбутньому. На жаль, йому не вдалося реалізувати значну частину своїх задумів, що вгадуються за дослідженими пам'ятками і останніми роботами вченого.

Є.О.Горюнов був першим із дослідників ранньослов'янських пам'яток Лівобережжя, хто побудував роботу за регіональним принципом, виділивши лівобережне Полісся і лісостеп у регіони, де етнокультурні процеси мали свої особливості. Польова діяльність ученого свідчить, що слідом за відносно добре вивченим Подесенням, такими ж повинні були стати Посулля, басейни Ворскли і Псла. В наступні роки, вже після смерті дослідника, стаціонарні роботи, що поєднувалися з масштабними розвідками, продовжували його колеги із Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Курська, Полтави, Сум. Це дозволило перейти до вивчення

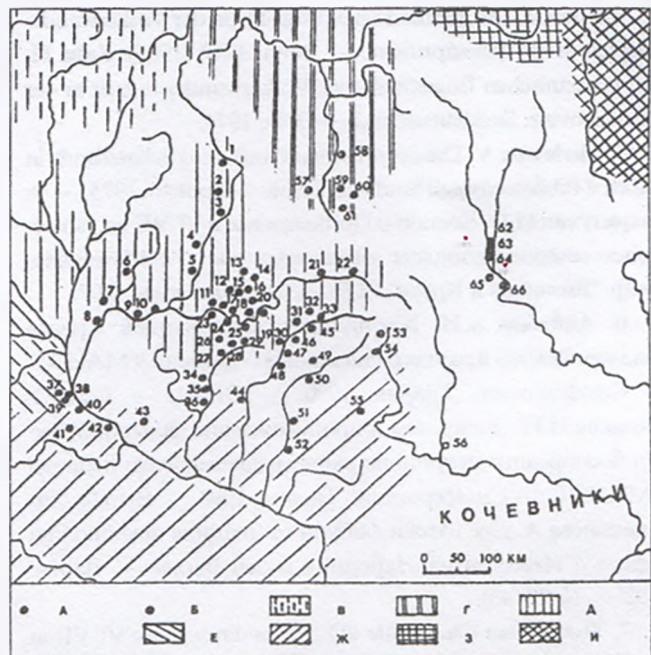

Рис. 1. Поширення волинцевських пам'яток (за В.В.Сєдовим).
а - пам'ятки волинцевської культури; б - окські і донські пам'ятки з волинцевськими матеріалами.
Ареали культур: в - смоленсько-полоцьких довгих курганів; г - моциньської; д - колочинської; е - пражсько-корчакської; ж - пеньківської; з - рязансько-окських могильників; и - мордві.

мікрорегіонів на базі розкопаних пам'яток і результатів розвідок, що дає можливість складати більш-менш адекватні існуючій в I тис. н.е. ситуації археологічні карти. Як свідчить розгляд вивчених у такий спосіб мікрорегіонів, етнокультурний процес у північній та центральній частинах лісостепу і південній частині лісостепової смуги Дніпровського Лівобережжя не був однотипним, існують помітні територіальні відмінності цього процесу.

Колочинські пам'ятки в основній масі представлені неукріпленими поселеннями і ґрунтовими могильниками. Перші розташовуються переважно на перших терасах рік, рідше — на дюнных підвищеннях у заплавах, ґрунтові могильники — неподалік їх. У той же час, вивчаючи поховальний обряд, дослідники звертали увагу на кургани з властивими колочинській і пеньківській культурам формами посуду. Найбільш відомим могильником був і залишається дотепер Кветунський, аналізу якого приділив увагу й Є.О.Горюнов, показавши неоднорідність поховального обряду даної пам'ятки. Крім Кветуні, недвозначну оцінку як дороменському Є.О.Горюнов дав дослідженому ще Д.Я.Самоквасовим могильнику в урочище "Стара цегельня" біля с. Волокитине в басейні р. Клевень¹. У нас-

* Розширений варіант доповіді на Вченій раді ІІМК РАН, присвячений 60-річчю від дня народження Є.О.Горюнова.

тупні роки, з відкриттям курганних могильників біля с.Артюшкове (нижче за течією р.Сейм від Рильська) і у с.Бездрик в околицях м.Суми, стало зрозуміло, що курганний поховальний обряд у колочинській культурі був досить широко в територіальному плані розповсюджений, а його порівняння з роменським показує, що є спільні риси, котрі не можуть бути випадковими збігами. Колочинські кургани відносяться до двох груп: за обрядом кремації на місці і на стороні.

І. Cremaції на стороні.

І.1. Cremaція на стороні і розсіювання кальцинованих кісток та уламків посуду в насипу. Представлені в Артюшковому (розкопки В.В. і О.М.Єнукових), Кветуні, Бездрику (розкопки Д.В.Середі, за участю автора у 2000 р). Методична сторона дослідження курганів з таким обрядом полягає в тому, що їх легко можна прийняти за пограбовані, що з 100 % імовірністю варто відносити до роменських, досліджених Д.Я.Самоквасовим, про які говориться, що в насипі зустрічалися уламки посуду і перепалених кісток. Можна припускати наявність такого обряду в роменській культурі. Виходячи з цього, кургани поблизу хутора Сетнів, с.Вирівка з розкопок кінця ХІХ - початку ХХ ст. і Октябрське 1950-1960-х рр. (роботи Д.Т.Березовця і С.С.Ширінського) на лівому березі Сейму повинні бути виключені зі списків безумовно роменських пам'яток, їх культурно-хронологічну належність слід вирішувати, спираючись на наявні матеріали щодо прилеглих пам'яток і нові дослідження вцілілих пам'яток (Октябрське).

І.2. Трупопалення на стороні і безурнове поховання на горизонті. За таким обрядом здійснене поховання в кургані № 1 Бездрицького могильника². Діаметр насипу 6,2-6,4 м, висота близько 0,5 м. На рівні материка в центрі насипу простежувалось компактне скупчення кальцинованих кісток потужністю близько 10 см і розмірами 1,2 м на 0,4 м, витягнуте в меридіональному напрямку. Крім основного поховання, в якому трапилося кілька фрагментів кераміки і два пряслиця, локальні скупчення кісток і кераміки виявлені в південно-західній та південно-східній полах кургану. Значна кількість кальцинованих кісток та кераміки траплялася й у насипі.

І.3. Трупопалення на стороні і безурнове поховання в підкурганній ямі. Про такий обряд можна говорити, виходячи з наслідків дослідження курганів № 3 і № 6 Кветуні, в яких ямки були глибиною 18-20 см, а знахідки залягали рівномірно на глибинах 65-85 та 80 см відповідно, а також кургану № 5 Артюшкового.

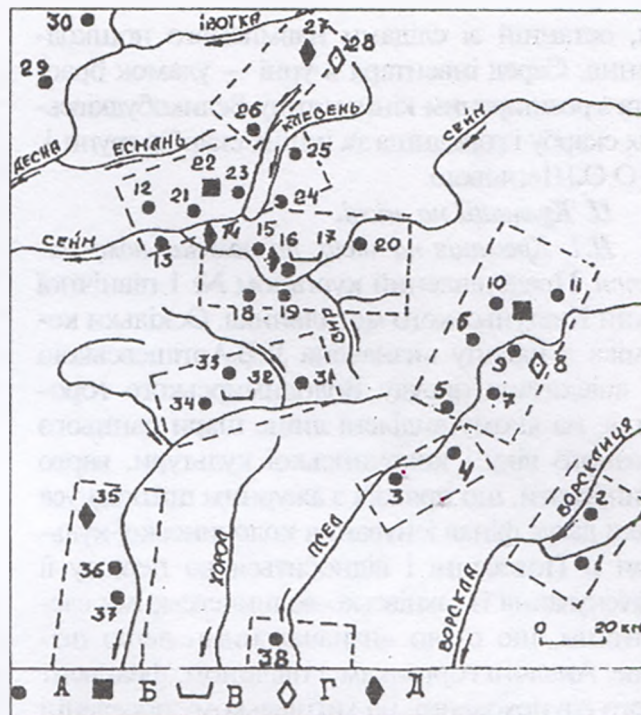

Рис.2. Карта волинцевських пам'яток межиріччя Десни і Вороскли. Умовні позначення:

А - селища, Б - городища, В - ґрунтовий могильник, Г - випадкові знахідки салтівського походження, Д - випадкові знахідки подунайського і місцевого походження.

- 1 - Іванівка, 2 - Солдатське, 3 - Куданівка, 4 - Бишків, 5 - Бровкове, 6 - Піздане, 7 - Токарі, 8 - Токарі, 9 - В.Чернетчина, 10 - Битиця, 11 - Запілья, 12 - Ленінське (Спаське), 13 - Нечаївка, 14 - Красне, 15 - Латишівка, 16 - Харівка, 17 - Волинцєве, 18 - Піски, 19 - Н.Вирки, 20 - Попово-Лежачі, 21 - Литвиновичі, 22 - Воргол, 23 - Кочерги, 24 - Рудневе, 25 - Веселе, 26 - Глухів, 27 - Фотовиж, 28 - Товстодубове, 29 - Дехтярівка (ур.Стрилиця), 30 - Ціликів Горб, 31 - Деркачівка, 32 - Малі Будки, 33 - Беседівка, 34 - Ракова Січ, 35 - Яхники, 36 - Піски, 37 - Васильки, 38 - Плішивець.

І.4. Трупопалення на стороні і безурнове поховання у верхній частині насипу. Умовно до даного типу обряду можна віднести поховання в курганах № 9 і № 28 Кветуні, оскільки в курганах № 1 і № 21 поховання за таким обрядом відносяться до більш пізнього часу. В кургані № 1 впускне поховання було урновим — у нижній частині горщика, виготовленого на примітивному гончарному колі, очевидно, ранньогончарного роменського. Основне поховання цього кургану — за обрядом кремації на місці — датується також не раніше VIII ст. Судячи з фрагментів амфор із жолобкуватою поверхнею, впускне поховання в кургані № 21 відноситься до волинцевського або роменського часу.

І.5. Трупопалення на стороні й урнове поховання в насипі на рівні горизонту. Даний тип обряду представлений курганом № 12 Кветуні, де в урні (горщик типу І, 3-б, за А.М.Обломським) були вугілля і кальциновані кістки, а також курганом № 2 Бездрицького могильника (розкопки Д.В.Середі 2000 р.). В центрі насипу, на рівні материка, було виявлено урну — горщик типу І, 3-а (за А.М.Обломським) з кальцинованими кістками та інвентарем похован-

ня, останній зі слідами навмисного пошкодження. Серед інвентаря в урні — уламок браслета з розширеним кінцем типу Великобудківських скарбу і городища та інших скарбів групи I, за О.О.Щегловою.

II. Кремації на місці.

II.1. Кремація на місці, на поховальному багатті. Представлений курганом № 1 північної групи Кветунського могильника. Оскільки кераміка з насипу визначена Л.В.Артішевською як аналогічна посуду Володимирського городища, на якому виділені лише шари раннього залізного віку і колочинської культури, варто припускати, що пряжка з ажурним шитком усе-таки датує фінал існування колочинської культури в Подесенні і відноситься до періоду її співіснування із сахнівсько-волинцевськими елементами, що стали визначальними дещо пізніше. Аналогії горщикам з піддоном, фрагмент якого є в похованні, на хитцівському поселенні були в житлі № 8 та культурному шарі.

II.2. Кремація на місці в поховальній камері.

Даний тип обряду представлений у Кветунському могильнику курганами №№ 17 і 21. В обох випадках під насипом виявлені камери, споруджені на рівні горизонту, розмірами 4,5 - 5,2 м на 4,0 м і 4,0 - 4,1 м на 2,4 м відповідно. Вони були спалені. Одна з камер містила урнове поховання, а друга — безурнове, в ямці³.

Відповідність у роменському поховальному обряді знаходять типи 1.2 (приміщення залишків поховання без урни на рівні горизонту) — у Дорошевському могильнику з розкопок Д.Т.Березовця, 1.3 — у могильниках у с.Октябрське (розкопки Д.Т.Березовця) і в с.Щербинівка (розкопки автора) у Посеймі. А поховання за обрядом кремації на стороні і поміщення їх залишків у верхній частині насипу (1.4) у роменській культурі є найбільш розповсюдженими. Тип 1.5 знаходить відповідність у роменському урновому похованні на рівні горизонту біля с.Жерновець у Курському Посеймі⁴. Що стосується відповіді на питання про наявність поховань з розсіяними в насипі кістками в роменській культурі, то отримати його можна в ході досліджень насипів Дорошівського могильника, де виразно простежуються досліджені на рубежі XIX-XX ст. кургани і ще збереглися недосліджені. Слід зазначити, що ще Л.В.Артішевська вказувала на подібність камерних поховань Кветуні й роменських з Полужжя. На жаль, слабка вивченість волинцевського поховального обряду не дає можливості стверджувати, в якому з регіонів Лівобережжя курганний поховальний обряд колочинської культури міг трансформуватися в аналогічний

роменському. Разом з тим, ареал курганних некрополів роменської культури не виходить за межі ареалу волинцевських пам'яток у Посуллі, на Пслі і не набагато опускається на південь по Ворсклі. Слід зазначити, що крім поховального обряду, між колочинською і роменською культурами є ще одна спільна риса — спіральні підвіски, на що вже звертали увагу дослідники (Б.О.Рибаков, О.В.Сухобоков та ін.). Матеріальним свідченням імовірності такої еволюції спіральних скроневих кілець антських скарбів є аналогічні вироби з мініатюрними спіралями Волинцевського селища (розкопки С.П.Юренко 1981 р.) та подібне кільце зі Старої Ладоги.

Носії колочинської і пеньківської культур стали першими мешканцями городищ на території Дніпровського Лівобережжя в I тис. н.е. Колочинські матеріали виявлені на городищах, споруджених у ранньому залізному віці, біля с.Великі Будки в Посуллі, Будища і Воргол у Посеймі, Случевськ у Подесенні, Битиця в басейні Псла, а пеньківські — на Східному укріпленні Більського городища і городища поблизу с.Пороз у басейні Ворскли, Донецькому і Хорошевському городищах у басейні Сіверського Дінця. Сусідство впускного поховання із зооморфною фібулою в кургані біля с.Постав-Мука на р.Удай з одним із трьох городищ раннього залізного віку, розташованих у даному мікрорегіоні — Поставмуцькому, — можливо, також не є випадковим, з огляду на його однакову віддаленість від пеньківських селищ на Мнозі й в ур.Шимберьове в с.Хитці, а також більшу пристосованість для оборони, в порівнянні із Сухоносівським і Липовським.

Розглядаючи розташування городищ з пеньківськими і колочинськими матеріалами, антських скарбів і поховань за обрядом інгумації, неможливо не помітити їх співпадання не тільки в ареалі Дніпровського Лівобережжя, а й у цілому ряді мікрорегіонів, у басейні однієї ріки з їхніми притоками. Крім нижньої течії Удаю, де не виявлені антські скарби, часткове співпадання відзначено для Верхнього Посулля (скарб і городище в с.Великі Будки знаходяться через р.Терн, приблизно навпроти), Подесення (Случевськ і Трубчевськ), Псла (Битиця і Н.Сироватка), а найбільш виразно в басейні р.Ворскли. Тут на р.Ворсклиці та її притоці Пожні розташовуються городище поряд із с.Пороз, поруч з яким знаходиться с.Смородине, звідки походить комплекс речей, що відноситься до антських скарбів, а біля с.Верхня Пожня при шурфуванні пеньківського селища поряд з піччогорном ювеліра (?) були виявлені заготовки круглих бляшок і різець, яким, імовірно, вирі-

Рис.3. Пам'ятки середини VII-VIII ст. в районі Полтави.

зували з тонкого листа металу ці заготовки, ще нижче за течією — могильник за обрядом Сивашівки на пеньковському селищі в с.Рябівка й інгумашійне поховання з фібулами із с.Березівка. Варто додати, що в цьому ж мікрорегіоні було досліджено і два волинцевських житла на селищі біля с.Солдатське. Трохи нижче за течією Ворскли знаходяться неподалік Більське городище і селище Вовки та скарб, що сусідить з ним, із с.Блажки. Подібне поєднання пам'яток — пеньківські селища і кочівницькі поховання, у тому числі за обрядом Сивашівки (Заплавка)⁵ відзначається лише в басейнах нижньої Ворскли і нижньої Орелі, звідки походить Малоперещепинський комплекс. Зазначимо, що звідси походять також і поховання з курганів в с.Климівка, датувати які важко лише на підставі кераміки, хоча перевернута ручка на глечики, що зустрічається рідко, знаходить відповідність у могильнику Абрау-Дюрсо, могильнику за обрядом Сивашівки біля с.Наташине в Криму, а також хозарському шарі Андріяульського городища в Дагестані. Останні дозволя-

ють відносити поховання з південною орієнтацією з Климівки до доби Малоперещепинського комплексу і Заплавки. Варто зазначити, що в с.Старі Санжари (Решетники) також є городище (?) раннього залізного віку, на якому проводив роботи І.І.Ляпушкін. На пеньківських селищах Йосипівка, Багате, Чернетчина виявлені юртоподібні споруди, а поблизу с.Мала Перещепина також зібрані пеньківські матеріали. Беручи це до уваги, а також відсутність поховань типу Сивашівки в басейні Сіверського Дінця, де в той же час на сахнівському етапі відзначається співіснування на одних пам'ятках слов'янських і салтівських матеріалів, можна припускати, що побудова єдиної моделі слов'яно-салтівських стосунків для всього Лівобережжя є недоцільною.

З огляду на той факт, що в порівняно добре розвіданому басейні Ворскли, нижче за її течією від гирла Ворсклиці, волинцевських пам'яток не виявлено, як їх не виявлено і децю південніше лінії пеньківсько-колочинського прикордоння в басейнах Сули і Псла (тобто, можна позначити приблизну межу волинцевських старожитностей і пам'яток типу Лаврики - Білконі - Чередники), є підстави припускати, що за цими відмінностями стоять

різні моделі культурно-історичного процесу. Можливо, Битицьке городище, як центр волинцевських пам'яток, було наступним етапом у взаємовідносинах слов'ян з кочівницьким чи вже осілим на землю степовим за походженням населенням. Зазначити, що саме на південних роменських пам'ятках зрідка трапляються архаїчні елементи, що не знайшли поширення на волинцевській стадії: кістяна пряжка прямокутних обрисів без язичка і поздовжнього прорізу з Полтави, характерний фрагмент кераміки з "гусеничним" орнаментом і наліпним валиком під вінчиком (Новотроїцьке), біспіральна підвіска в пізньороменському інгумашійному похованні (Глинськ), дуже архаїчний керамічний комплекс Опішні. Виявлення в керамічному комплексі пам'яток новинківського типу Поволжя, що пов'язуються з однією із груп болгарів, — горщиків з високим вертикальним вінчиком⁶, дозволяє, у сукупності з суто салтівськими матеріалами Битиці (глечики, юртоподібні споруди, комплекс озброєння і спорядження коня) припускати в кочівницькому елементі волинцевських пам'яток болгарів — вихідців з тери-

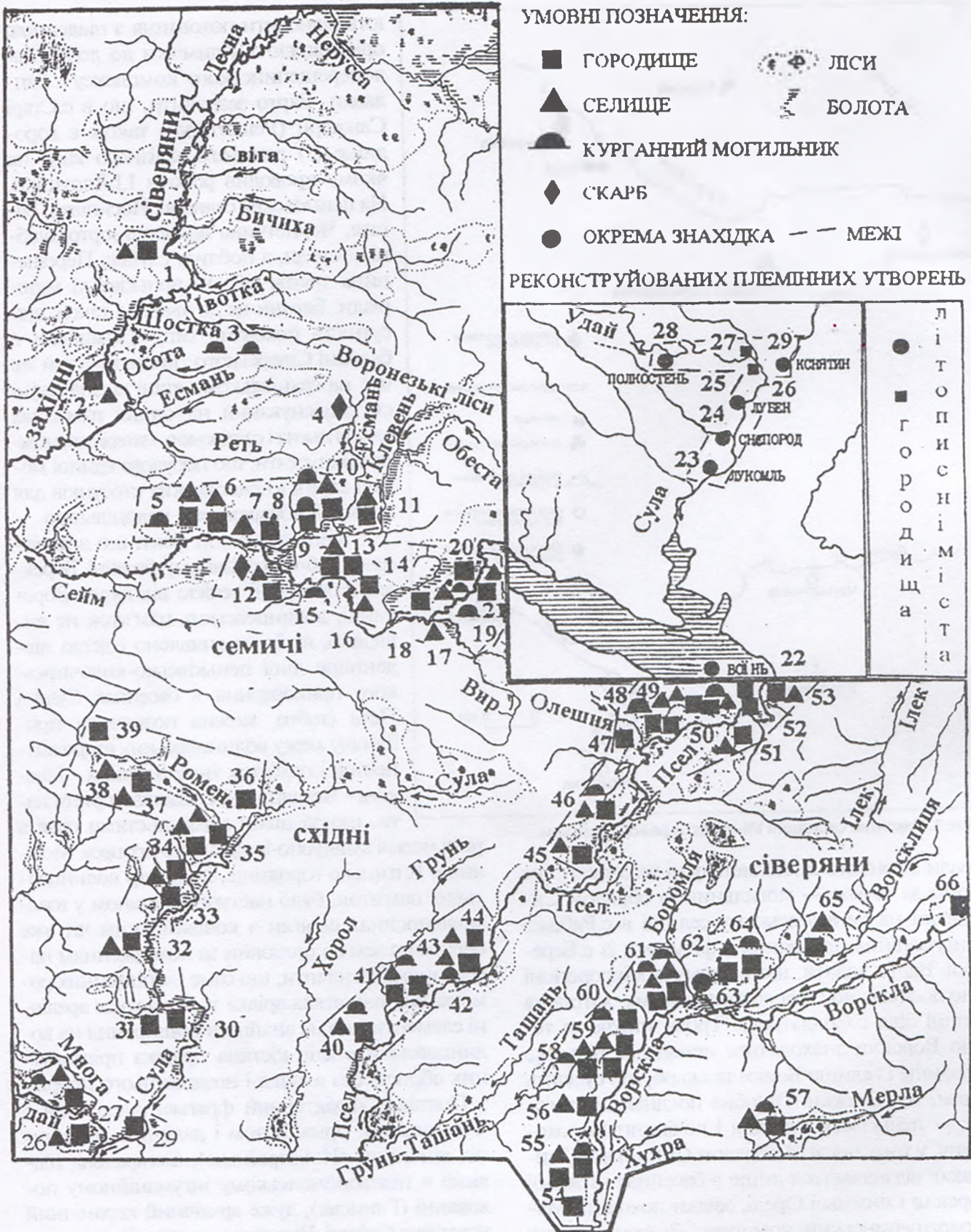

Рис.4. А. Роменські пам'ятки межиріччя Десни і Ворскли. Б. Роменські пам'ятки середньої та нижньої течії р.Сули (за Ю.Ю.Моргуновим).

Посем'я і Лівобережне Подесення: 1 - Новгород-Сіверський, 2 - Радичів, 3 - Воронж, 4 - Глухів, 5 - Ленінське (Спаське), 6 - Камінь, 7 - Червоний Ранок (Божок), 8 - Литвиновичі, 9 - Воргол (ур.Вишнева Гора), 10 - Волокитине (ур.Городище, с.Дорошівка), 11 - Ховзівка, 12 - Лухтівка, 13 - Путивль (ур.Городок, Микільська Гірка), 14 - Путивль (Коптева Гора), 15 - Октябрьське, 16 - Латишівка, 17 - Піски, 18 - Волинцеве (ур.Стан), 19 - хутір Сетнів, 20 - Гірки-Буякине, 21 - Полово-Лежачі.

Посулля: 22 - Воїнь, 23 - Лукім'я, 24 - Мацівці, 25 - Лубни, 26 - Хитці, 27 - Городище, 28 - Повстин, 29 - Снітин, 30 - Гаївщина, 31 - Лохвиця (Високі Лазірки), 32 - Свиридівка, 33 - Глинськ, 34 - Шумськ (хут.Вашкевича), 35 - Ромни (ур.Замок, ур.Монастирище), 36 - Басівка, 37 - Ведмеже, 38 - Липове, 39 - Красний Колядин.

Басейн Псла: 40 - Сари, 41 - Броварки, 42 - Книшівка, 43 - Кам'яне, 44 - Пристайлове (Новотроїцьке), 45 - Ворожба, 46 - Шпилівка, 47 - Тополі (Суми), 48 - Зелений Гай, 49 - Битиця (городище-2), 50 - Могриця, 51 - Велика Рибиця, 52 - Горналь, 53 - Плехове.

Басейн Ворскли: 54 - Опішня, 55 - Глинське, 56 - Куземин, 57 - Городне, 58 - Журавне, 59 - Охтирка (Чернечина), 60 - Стара Іванівка, 61 - Зарічне-II, 62 - Зірічне-I, 63 - Кам'янка, 64 - Ніцаха, 65 - Попівка, 66 - Хотмизьк.

торії Поволжя. Присутність в домобудівництві, поряд з печами, вогнищ-коминків у центрі житла, на думку В.С.Фльорова, засвідчує останній, завершальний, етап еволюції кочівницького юртоподібного житла⁷.

Якщо розглядати лісостеп Дніпровського Лівобережжя генералізовано, то, власне кажучи, в післяпеньківський і післяколочинський час ми бачимо, як кочівницьке за походженням населення освоїло даний регіон, побудувавши різні моделі взаємин зі слов'янами: 1) асиміляція — на Сіверському Дінці, 2) спільне проживання в регіоні, в тому числі на різних та — рідше — спільних поселеннях, зі збереженням власних рис слов'ян і кочівників — на Ворсклі, 3) співіснування в рамках одного регіону, як правило, на тих же пам'ятках, завершене асиміляцією кочівників, на більш північних територіях, у середовищі волинцевських і роменських старожитностей. Цей процес не був одночасним на зазначених територіях, що дозволяє, у поєднанні з топографією і складом слов'янських скарбів, припускати належність цих ареалів до різних територіальних груп. Волинцевські пам'ятки, як показує порівняння з ареалами пенківських і колочинських старожитностей, успадковують в основному територію других. Присутність пенківських матеріалів у волинцевських старожитностях можна пояснювати як територіальним "зсувом" пенківського населення на північ, до ареалу колочинської культури, так і пізнішим розширенням зони розповсюдження волинцевських і роменських пам'яток у південному та південно-східному напрямках, коли, очевидно, близько середини VIII ст., припиняють існування пам'ятки типу Білоконі - Лаврики - Чередники. Разом з тим, на сьогодні ще недостатньо ясно, якою була

роль колочинського населення середньої течії Псла у формуванні ядра волинцевських пам'яток (Битицьке гніздо поселень), тоді як для Посейм'я, завдяки польовим дослідженням Д.Т.Березовця, О.В.Сухобокова і С.П.Юренка, А.М.Обломського таке питання вже вирішене.

Література

1. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.106.
2. Обломский А.М., Приймак В.В., Терпиловский Р.В. Исследование раннеславянского кургана у с.Бездрик // Третья Сумська наук. іст.-краєзн. конф. (7-8 грудня 1999 р.) / М-ли. — Суми, 1999. — С.17-20.;
3. Арпшиевская Л.В. Могильник раннеславянского времени на р.Десне // МИА. — М., 1963. — № 108. — С.88-94; Археологическая карта России: Брянская область / Авт. сост. Кашкин А.В. — М., 1993. — С.17,49,197.
4. Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава-Суми, 1997. — С.12-15.
5. Шалобудов В.Н. Погребение кочевника VIII века у с.Заплавка // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — С.67-68.
6. Богачев А., Зубов С. Бруснянский II могильник ранних болгар (раскопки 1988-1989 гг.) // Новое в средневековой археологии Евразии. — Самара, 1993. — С.41. — Рис.7:14,15.
7. Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996. — С.43.

Приймак В.В.

ИДЕИ Е.А.ГОРЮНОВА В СВЕТЕ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ I тыс н.э. Резюме

В статье рассматривается современное состояние источниковедческой базы изучения систем расселения славянских племен I тыс н.э. в Днепровском левобережье в свете идей Е.А.Горюнова.

12.12.2000

МАТЕРИАЛЫ К КАРТЕ КУЛЬТУРНЫХ РАСТЕНИЙ ВОЛЫНЦЕВСКО-РОМЕНСКОГО ПЕРИОДА

Накопление археологических материалов для восстановления палеоэтноботанического комплекса (ПБК) VIII-X вв. на территории Днепропровского Левобережья происходило на протяжении всей истории изучения роменской культуры. Благодаря этому на современном этапе становится возможным упорядочение имеющихся данных и подведение некоторых итогов.

Исследования в данном направлении возможны благодаря использованию носителями роменской культуры злаковых в качестве примеси в глиняное тесто, отпечаткам стеблей на обмазке жилищ, случайным находкам культурных растений (часто в большом количестве) в хозяйственных ямах, постройках и в жилых сооружениях, а также благодаря целенаправленной промывке грунта. Одним из первых на отпечатки зерновых на керамике VIII-X вв. обратил внимание Н.Е.Макаренко во время исследования городища в урочище Монастырище близ г.Ромны¹. Б.А.Шрамко отмечает наличие отпечатков злаков и стеблей технических культур на материалах из роменского слоя Донецкого городища². О.В.Сухобоков подает сведения о ряде памятников, на которых были найдены фрагменты керамики с отпечатками культурных растений³. Находки сохранившихся зерновых культурных растений в большом количестве были сделаны на Донецком, Новотроицком, Хорошевском и других городищах⁴; в результате целенаправленного поиска они были найдены на поселениях Битица, Ницаха⁵. Частично материал был идентифицирован археологами. Подавляющее большинство находок исследовано такими специалистами по палеоботанике как К. Фляксбергер, М.М.Якубцинер, А.М.Кириянов, З.В.Янушевич, Г.А.Пашкевич.

Пшеница была найдена на 9-ти памятниках из 10, где зафиксирован палеоэтноботанический материал (рис.1; табл.1:1-9*; рис.2:1-8). Очевидно, она выращивалась и жителями городища Монастырище, но не была обнаружена в раскопках. На поселениях Вишневое и Задонецкое исследователями отмечены отпечатки полбы (*Triticum dicoccum*). Сор-та пшеницы из материалов Сосницы⁷ и Опош-

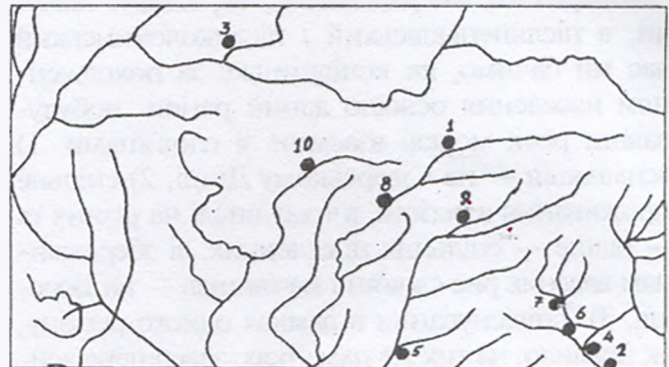

Рис.1. Схематическая карта находок культурных растений VIII-X вв.

ни⁸ установлены не были. На Хорошевском городище в ямах №№ 1, 5, 6 были обнаружены (по определению З.В.Янушевич) обуглившиеся зерна двузернянки (*Triticum dicoccum*) и мягкой карликовой пшеницы (*Triticum aestivum/comractum*), причем первая преобладает⁹. Выращивали ее также жители Битицкого городища и Ницахи. Кроме этого сорта, Г.А.Пашкевич выделила в материалах Битицы *Triticum aestivum* в значительно меньшем количестве¹⁰. Мягкая пшеница была обнаружена и в материалах Донецкого городища наряду с твердым сортом¹¹ (*Triticum durum*), которые трактуются исследователями также, как озимая и яровая¹².

Наиболее массовые находки сделаны на городище Новотроицком. Пшеница была найдена в трех хозяйственных ямах в качестве основного продукта и в трех случаях — как примесь к запасам ржи. По определению М.Якубцинер и бывшего Всесоюзного института растениеводства основную массу составлял сорт мягкой пшеницы (*Triticum aestivum*). Г.А.Пашкевич выделила также *Triticum spelta*, *Triticum durum*, *Triticum dicoccum*¹⁴.

Пшеницы являются одними из наиболее древних, освоенных человеком, растений. Все виды пшеницы известны с древнейших времен. Ее «популярность» объясняется крайней скороспелостью, неприхотливостью в отношении плодородия почв, стабильностью роста в неблагоприятных климатических условиях. Голозерные же сорта предъявляют повышенные требования к обработке почвы, но и более урожайны, по сравнению с пленчатыми¹⁵. Этим объясняется резкое увеличение доли пшеницы в ПБК VIII-X вв., по сравнению с пень-

* Номерация на рис.1. и в табл.1. совпадают.

Табл.1. Данные о культурных растениях вольтынецво-роменского периода.

№№ п/п	Место находки	S.c.	H.v.	P.m	A.s.	T.sp. T.d.	T.a. T.a/c.	P.s.	V.e.	C.s.	L.u.
1.	Битица		+	+	+	+	+				
2.	Вишневое			+		+	+				
3.	Сосница	+	+	+	+		+				
4.	Задонецкое		+	+			+				
5.	Опошня			+		+	+			+	
6.	Хорошевское	+	+			+	+	+			
7.	Донецкое	+	+	+		+	+	+	+	+	+
8.	Новотроицкое	+	+	+	+	+	+				
9.	Ницаха					+		+			
10.	Монастырише			+							

ковским периодом, и дальнейшее возрастание ее роли в хозяйстве Киевской Руси. Кроме улучшения агротехнических возможностей, немаловажную роль сыграло потепление и возросшее увлажнение климата, которые фиксируются учеными в VIII в.¹⁶

Просо (*Panicum miliaceum*) также было широко распространено (рис.1; табл.1:1-5,7-8; 10). Оно известно, в основном, по отпечаткам на керамике из Вишневого, Задонецкого, Донецкого, Опошнянского, Битицкого, Сосницкого городищ и Монастырища¹⁷. Наиболее массовая находка была сделана на Новотроицком городище в одной из хозяйственных ям¹⁸.

Просо — засухоустойчивое растение, нетребовательное к плодородию почв и агротехническим возможностям. Оно не требовало глубокой вспашки, более того, такая обработка почвы нежелательна и приводит к замедлению прорастания зерновых¹⁹. В связи с этим становится очевидной тенденция к постепенному, но неуклонному сокращению доли этого продукта земледелия в сельском хозяйстве славян. Если в пеньковский и предыдущие периоды просо было важнейшим продуктом питания²⁰, то в VIII-X вв. и в эпоху Киевской Руси оно вытесняется более прихотливыми к природным условиям и агротехническим возможностям, но и более урожайными культурными растениями.

Ячмень (*Hordeum vulgare*) по количеству памятников, на которых он был обнаружен, стоит на третьем месте (рис.1; табл.1:1;3-8; рис.2:7-8). Однако, найден он был в незначительных количествах: либо в виде отпечатков на керамике, либо в качестве примесей к другим злаковым²¹. Поэтому нельзя говорить о его важном значении в VIII-X вв.

Ячмень, наряду с пленчатой пшеницей, является одним из наиболее древних злаков, вы-

ращиваемых на территории современной Украины²². Эта культура неприхотлива к климатическим условиям, плодородию грунтов и агротехническим возможностям. Кроме того, ячмень, как и просо, отличается своей скороспелостью²³. Именно эти качества на протяжении длительного времени определяли одну из доминирующих ролей *Hordeum vulgare* в хозяйстве славянских культур. Но как и просо, в роменский период ячмень уступает место более урожайным злаковым.

Рожь (*Secale cereale*) обнаружена на четырех памятниках VIII-X вв.²⁴ (рис.1; табл.1:3,6-8; рис.2:9-12). Наиболее массовые находки ржи сделаны на Новотроицком городище, где в качестве основного продукта она находилась в двух хозяйственных ямах и одном жилище, а в одном случае — в качестве примеси к мягкой пшенице²⁵.

Рожь можно возделывать на любых типах грунтов, что объясняется ее хорошей приспособляемостью и относительно малой требовательностью к запасам питательных веществ в почве: «... на почвах, где не удаются другие хлеба, рожь дает удовлетворительный урожай». Но она отрицательно реагирует на неблагоприятные погодные условия²⁶.

Исследователи связывают широкое употребление ржи с усовершенствованием пахотных орудий, позволяющих делать более глубокую и качественную вспашку²⁷. Этот фактор, наряду с улучшением климата, оказал благоприятное влияние на распространение ржи и увеличение ее удельного веса в ПБК VIII-X вв. и в дальнейшем. Это становится еще более очевидным при сопоставлении материалов вольтынецво-роменского периода с предшествующими, где рожь играла намного менее значительную роль²⁸.

Овес (*Avena sativa*) был обнаружен только на Битицком, Сосницком и Новотроиц-

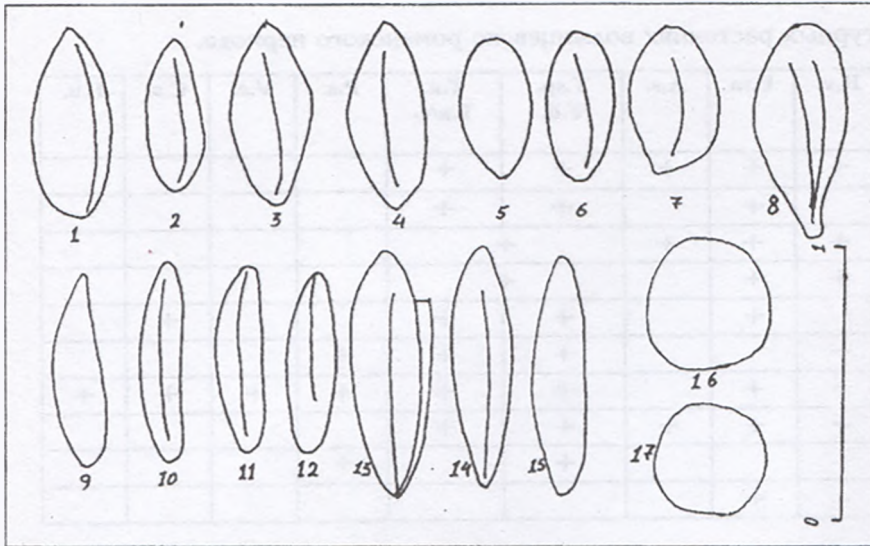

Рис.2. Культурные растения волынцевско-роменского периода:
1-4 - *Triticum dicoccum*; 5-6 - *Triticum aestivum*; 7-8 - *Hordeum vulgare*;
9-12 - *Secale cereale*; 13-15 - *Avena sativa*; 16-17 - *Pisum sativum*.
1-2, 5-12 - Новоотроицкое, 3-4, 16-17 - Хорошевское, 13-15 - Будица

ком городищах (рис.1; табл.1:1,3,8; рис.2:13-15) в незначительном количестве²⁹, что свидетельствует о его второстепенном значении в данный и предыдущие периоды³⁰.

Бобовые растения. В материалах городищ роменской культуры были выявлены семена гороха (*Pisum sativum*). Наиболее массовая находка происходит из Донецкого городища, где в развале печки роменского времени было обнаружено большое количество обугленных семян гороха. Кроме того, на Донецком городище были найдены зерна вики (*Vicia ervilia*)³¹. На Хорошевском городище горох был найден в ямах №№5 и 6³². На Ницахе во время раскопок жилища №3 обугленные семена гороха были выявлены в заполнении столбовых ям³³ (рис.1; табл.1:6-7; рис.2: 16-18).

Технические культуры. На Опошнянском городище была обнаружена керамика с отпечатками, предположительно, семян конопли³⁴ (*cannabis sativa*). Семена и стебли конопли известны из материалов Донецкого городища³⁵. Там же, в жилище роменского времени, выявлены на полу обгорелые стебли льна³⁶ (*Linum usitatissimum* (рис.1; табл.1:5;7)).

Очевидно, бобовые и технические культурные растения были распространены гораз-

до шире. Доказательством тому могут служить материалы предшествующих археологических культур, в которых также присутствуют вышеуказанные растения³⁷.

Подводя итог, с определенной долей вероятности можно попытаться восстановить процентное соотношение злаковых растений в хозяйстве VIII-X вв. Исходя из количества находок пшеницы и географии ее распространения, можно предположить, что она составляла

около половины всего ПБК. Пленчатая пшеница преобладает как численно, так и по количеству памятников; голозерная — составляла не более 1/3 общей доли пшеницы. Рожь и просо представлены приблизительно поровну. Невзирая на то, что просо зафиксировано на большем количестве памятников, рожь, там где она была найдена, представлена в гораздо большем объеме. Это уравнивает доли культур проса и ржи в ПБК VIII-X вв. Косвенным подтверждением такого вывода является тенденция к постепенному сокращению посевов проса и расширения полей, занятых рожью. И тот, и другой злак составляет около 1/5 части ПБК. Ячмень и овес найдены в небольшом количестве. Отдельные находки этих злаковых неизвестны — чаще всего они были найдены в качестве примесей к другим культурам. Соответственно, их доля незначительна и не может составлять более 1/10 ПБК (табл.2). Такие выводы в основном подтверждаются материалами синхронных памятников Среднего Поднепровья³⁸ и общей тенденцией развития земледелия на территории Днепровского Левобережья в период I - начала II тыс. н.э.

Литература

1. Макаренко М. Городище "Монастирище" // Записки историчної секції ВУАН: Науковий збірник за рік 1924. — К., 1925. — Т.19. — С.15.

2. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.308; Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. — М.: Наука, 1970. — № 176. — С.107.

3. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.88-89.

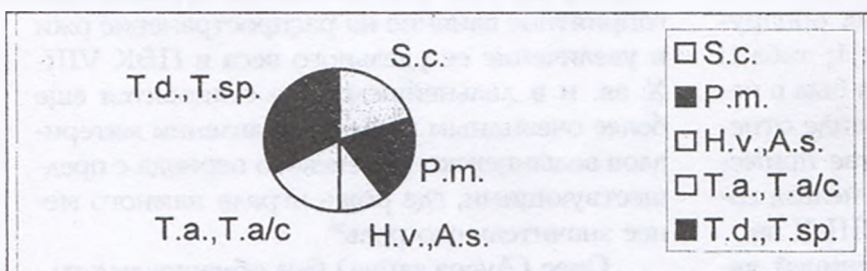

Табл.2. ПБК VIII - X вв.

4. Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва. — К.: ВУАК, 1930. — С.8; Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение ... — С.107; Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.58; Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — С.69-150.
5. Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991. — С.14-16.
6. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья... — С.88.
7. Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII-VIII вв. I тыс. н. э. (Вольнцевская культура): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1982. — С.133.
8. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — С.54.
9. Шрамко Б.А. Хорошевское городище. — С.58.
10. Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки... — С.14-16.
11. Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. — С.8.
12. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — С.97.
13. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — С.69-150.
14. Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки ... — С.45.
15. Культурная флора СССР. — Л.: Наука, 1979. — Т.1. Пшеница. — С.50-52, 213-214.
16. Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинна рівнинна частина Західної УРСР у пізньо-післяльодовиков'я // УБЖ. — К., 1987. — Т.43. — № 3. — С.56-57.
17. Макаренко М. Городище "Монастирище". — С.15; Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — С.88-89; Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. — С.8; Сухобоков О.В., Юренко С.П. Указ. работа. — С.54; Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки... — С.14-15; Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье... — С.130.
18. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — С.69.
19. Лысов В.Н. Просо. — Л.: Наука, 1968. — С.91; Елагин И.Н. Просо на целинных и старопашотных землях. — М.: Сельхозиздат, 1955. — С.9.
20. Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеозитоботаническим материалам): Дис. ... докт. биол. наук в форме научного доклада. — К., 1992. — С.33-34.
21. Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки ... — С.14-16; Юренко С.П. Указ. работа. — С.130; Сухобоков О.В. Указ. работа. — С.88-89; Шрамко Б.А. Хорошевское городище. — С.58; Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — С.71,87.
22. Пашкевич Г.А. Культурные растения ... — С.23.
23. Культурная флора СССР. — Л.: Наука, 1990. — Т.2, Ч.2: Ячмень. — С.188.
24. Юренко С.П. Указ. работа. — С.130; Шрамко Б.А. Хорошевское городище. — С.58; Сухобоков О.В. Указ. работа. — С.88-89; Ляпушкин И.И. Указ. работа. — С.69-150.
25. Ляпушкин И.И. Указ. работа. — С.69-150.
26. Культурная флора СССР. — Л.: Наука, 1989. — Т.2, Ч.1: Рожь. — С.276-277; Смирнов В.Р., Сосихина С.П. Генетика ржи. — М., 1984. — С.34.
27. Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастыр'ек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — С.133.
28. Пашкевич Г.А. Культурные растения ... — С.32.
29. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки... — С.14-16; Юренко С.П. Указ. работа. — С.130.
30. Пашкевич Г.А. Культурные растения ... — С.32-33.
31. Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение... — С.107; Сухобоков О.В. Указ. работа. — С.89.
32. Шрамко Б.А. Хорошевское городище. — С.58.
33. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки... — С.15-16.
34. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Указ. работа. — С.58.
35. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — С.89.
36. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — С.304.
37. Пашкевич Г.А. Культурные растения ... — С.41-43.
38. Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастир'ек // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наук. думка, 1978. — С.86-96; Пашкевич Г.А., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII-X ст. // Археологія. — К., 1982. — № 42. — С.46-54; Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — М., 1992. — № 1. — С. 208-210.

Горбаненко С.А.

МАТЕРИАЛЫ К КАРТЕ КУЛЬТУРНЫХ РАСТЕНИЙ ВОЛЫНЦЕВСКО-РОМЕНСКОГО ПЕРИОДА

Резюме

Публикуется сводка находок культурных растений, выявленных на поселениях волынцевско-роменского периода в Днепровском Лесостепном Левобережье Украины. Приводятся данные о процентном соотношении злаковых в хозяйстве VIII-X вв.

24.11.2000.

ЖИТЛО ІЗ ЖЕРТОВНИКОМ НА МОХНАЧАНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Кінець XIX - початок XX ст. ознаменувалася відкриттям цілого ряду яскравих археологічних культур Східної Європи. Однією з них була роменська, що вважається матеріальним втіленням союзу племен літописних сіверян у переддержавний час. Характерною рисою життя слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя, в тому числі і роменців, було співіснування з групами різноетнічного населення, що входили до складу Хозарського каганату. Особливо інтенсивними ці стосунки були в районі Сіверського Дінця, який виявився контактною зоною сіверян і Хозарії. Це зумовлювало значну етнічну строкатість зазначеного регіону наприкінці I - на початку II тис. н.е. Все висловлене вище пояснює постійну зацікавленість фахівців у вивченні роменських старожитностей Сіверського Дінця.

Протягом двох останніх років Середньовічна археологічна експедиція Харківського держпедуніверситету проводить стаціонарні дослідження Мохначанського городища¹. Серед виявлених об'єктів привертає увагу житловий комплекс "В", в якому, поряд із залишками різнохарактерних побутових речей та знарядь праці, знайдені рештки жертovníка. У зв'язку з тим, що давньослов'янські культові комплекси нечасто виявляються археологами, а в колі роменських старожитностей вони зовсім не відомі², вважаємо за необхідне подати мохначанську знахідку, незважаючи на неостаточне її дослідження (бракує аналізу остеологічного матеріалу, не проведено реставрації кераміки).

Вказане житло розташовувалося у південній частині городища, на східній частині мису. Це заглиблена в ґрунт, квадратна в плані будова, що своїми кутами була орієнтована за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 1). Максимальні горизонтальні розміри котловану становили 380х380 см. Внизу ці покажчики зменшувалися до 345х345 см, що відповідало реальним розмірам житла. Його дно виявлене на глибині 185 см від денної поверхні. Північно-східна стіна була пошкоджена ямою від поховання нового часу.

Конструкція стін будівлі була неоднаковою, про що свідчать знайдені тут шість стов-

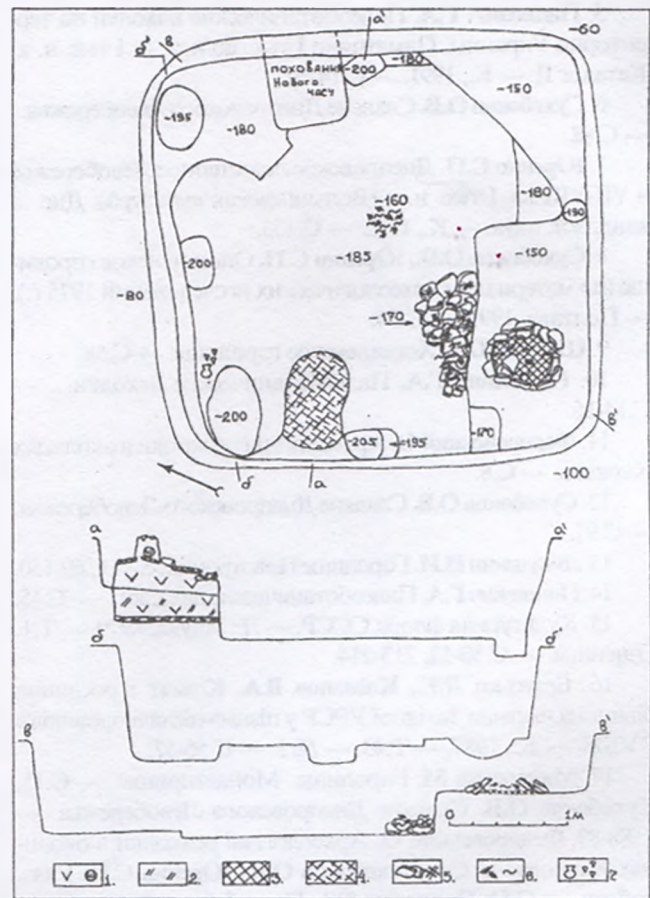

Рис. 1. Житло «В» на Мохначанському городищі.

Умовні позначки:

- 1 - чорнозем та чорнометалургійний шлак; 2 - невипалена глина;
- 3 - випалена глина; 4 - жертovníк; 5 - каміння, шматки піщини;
- 6 - деревне вугілля, попіл; 7 - розвал горщика, скугнення кераміки.

пових ям, які виявлені поблизу стін котловану. Три з них розташовувалися вздовж північно-західної стіни. Найбільш західна з них мала в плані вигляд неправильного овалу, з розмірами 75х45 см при загальній глибині 200 см. Центральна ямка цієї стіни мала аналогічну глибину, але була прямокутною в плані форми. Її горизонтальні розміри становили 32х26 см. Північна, овальна за формою, ямка була 50х40 см по горизонту та 195 см в глибину. По центру інших стін виявлено по одній ямці від стовпів. Та, що знаходилася біля північно-східної стіни, була прямокутною в плані — 32х22 см, при глибині 200 см. Покругла ямка поряд із південно-східною стіною мала діаметр 20 см, а заглиблювалася на 190 см. Південно-західна ямка мала прямокутну в плані форму з горизонтальними розмірами 40х20 см. Дно останньої на двох рівнях — 195 та 205 см. Все це дозволяє рекон-

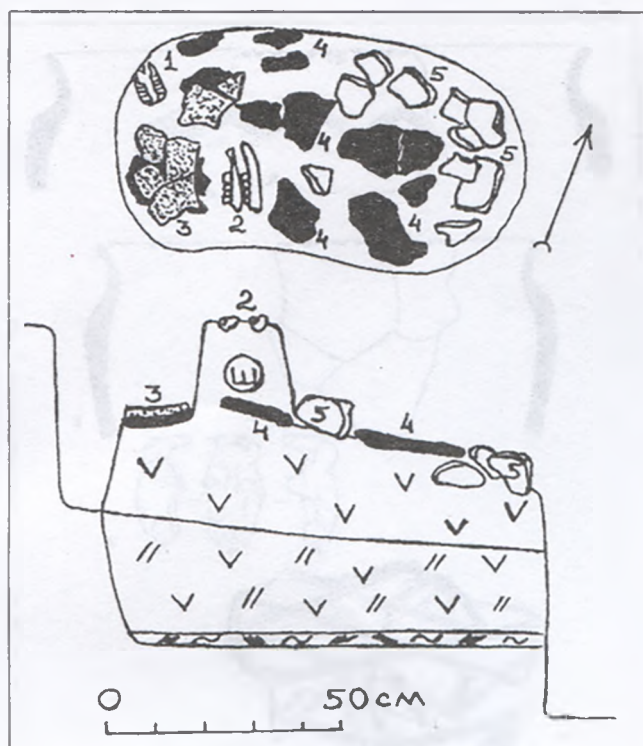

Рис.2. Жертвник з житла «В». Умовні позначки:
1 - щелепа байбака; 2 - щелепи свині; 3 - уламки кераміки;
4 - залишки глиняної поверхні жертвника; 5 - каміння.

труювати стіни житла. Вся північно-західна стіна та північні ділянки тих, що прилягали до неї, мали каркасно-стовпову конструкцію з використанням горизонтально-закладної техніки. Конструкція інших ділянок стіни була, ймовірно, фахверковою.

Відсутність ямки від центрального підпорного стовпа вказує, скоріше за все, на використання двосхилого даху. Наявність парних ямок по центру протилежних стін теж є аргументом на користь цього припущення.

У приміщенні виявлені деякі елементи інтер'єру. У східному куті, на рівні 150 см розчищений, трикутний у плані материковий останець-сходінка, що вказує на розташування тут входу до житла. Невеличке підвищення на 5 см від загального рівня підлоги спостерігається в північному куті та вздовж північних стінок будівлі. В південній частині житла, на глибині 150 см знайдено глиняний останець довжиною 190 см та шириною від 90 до 100 см. На ньому розташовувалися залишки печі, що була складена з трьох-, п'ятисантиметрових за товщиною брил пісковика, укладених внапустку без розчину. Розміри овалу решток печі становили у плані 60х70 см. Нижні кінці каміння були заглиблені в материкову глину на 2-5 см, а їх верхні краї підіймалися над загальним рівнем останця на 5-10 см. По центру залишків печі виявлено пропечену материкову глину, попіл, окремі фракції

деревного вугілля та одну напівпрозору скляну намистину білого кольору (рис.4:9). Поряд із пічним останцем, на підлозі, — розсип великих та середніх за розмірами брил рваного пісковика. Частина каміння мала сліди перебування у вогні. Поміж камінням виявлено деревне вугілля, попіл та окремі шматки перепаленої піщини, напевно, від верхньої частини печі. У західній частині цього останця, на рівні 170 см була материкова сходінка 40х25 см.

У східній частині житла між двома стовповими ямками розташовувався ґрунтовий останець із жертвником (рис.1). У плані він мав вигляд неправильного овалу розмірами 85х40-45 см. Його нижня частина була ґрунтовою. Вона складалася з глиняного останця, верхній край якого знаходився на 15 см вище рівня підлоги. Поверх нього знаходився штучний шар мішаного ґрунту (чорнозем та материкова глина) потужністю 25 см. Між цими двома шарами був попільно-вугільний прошарок — 1-2 см. Поверх цих трьох згаданих нашарувань лежав чорноземний щільний ґрунт у 20-25 см (рис.2).

Зверху штучного фундаменту, на глибині 125-130 см, виявлені численні уламки глиняного жертвного майданчика (рис.2:4). За своїми розмірами вони не перевищували 25-250 см². Майданчик був слабко випалений і мав товщину 2-3 см. На його зовнішній поверхні чітко простежується орнамент, створений чергуванням відбитків стебла очерету по ще сирий глині (рис.3: 4). Залишки глиняного майданчика збереглися не по всій поверхні жертвника, а в його східній частині були зовсім відсутні. Тут на глибині 130-140 см виявлено скупчення рваного каміння (рис.2:5). У західній частині жертвника, поверх решток глиняного майданчика відкриті залишки двох ліпних горщиків роменської культури (рис.2:3; 3:1,2). Поруч з ними знаходилася частина верхньої щелепи байбака.*

Відзначимо, що у заповненні житла, неподалік від жертвника, на глибині 120 см знайдено глиняну статуетку байбака в позі настороженої уваги (рис.3:3). Окрім того, на жертвнику був шматок чорнометалургійного шлаку (рис.2). Всі артефакти, що виявлені на поверхні жертвного майданчика, а також вказана статуетка

* Аналіз остеологічного матеріалу з жертвника проведений проф. Фоменко М.Г. та доц. Горбатенко В.П. (кафедра анатомії сільськогосподарських тварин Харківського зооветеринарного інституту).

є свідченням певних культових дій. Однак, існує ще група знахідок, які, можливо, теж пов'язані з функціонуванням жертovníка. Вони виявлені на рівні 100 см (на 20 см вище від описаного жертovníка). Це були два фрагменти правої та лівої частин нижньої щелепи однієї особини свині, а також моляри корови, які ще не вийшли зі своєї лунки (не функціонували).

У чорноземному заповненні житла, в його східній частині, на глибині 120-140 см знайдено скупчення перепаленої глини, шматочків крейди та морських черепашок. На рівні — 160 см по центру приміщення розташовувалося ще одне скупчення, яке складалося з суміші шматків деревного вугілля та попелу. По всій площі житла на різних рівнях спостерігалась наявність кісток тварин. Нижні 10-15 см заповнення були насичені попелом, деревним вугіллям та материковою глиною.

У культурному шарі приміщення було виявлено різноманітні знахідки. За призначенням їх можна розподілити на кілька категорій: знаряддя праці, прикраси, побутові речі, серед яких переважали залишки керамічного посуду. До першої з визначених категорій слід віднести виробу із заліза, більшість яких знайдена в пошкодженому та фрагментованому стані. Серед них можна відзначити костильок із петлею, рибальський гачок та черешковий ніж (рис.4:1, 2,4). У житлі знайдена невелика видовжена бронзова платівка (рис.4:2). Чимало виявлено уламків точильних знарядь. Також згадаємо два уламки кам'яних брил, що використовувались як зернотерки та невеликий за розмірами кам'яний товчач. Окрім згаданого вище, тут знайдено повнопрофільний уламок глиняного тигля (рис.4:10).

До категорії прикрас відносяться дві скляні намистини, одна з яких виготовлена з білого напівпрозорого скла (рис.4:9). Друга була трикутковою, синього кольору (рис.4:8).

Серед побутових речей слід відзначити уламок глиняного прясла (рис.4:5) та два цілих, зроблених з овруцького шиферу (рис.4:6,7). У житлі були виявлені фрагменти бортика жаровні та глиняного диска для випікання хліба (рис.4:12). Окремо слід відмітити рукоять, виготовлену з рогу оленя, що мала складний графічний малюнок, який, скоріш за все, передає пейзаж (рис.4:11).

Більшістю знахідок, що заповнювали житло "В", були уламки кераміки. Переважна кіль-

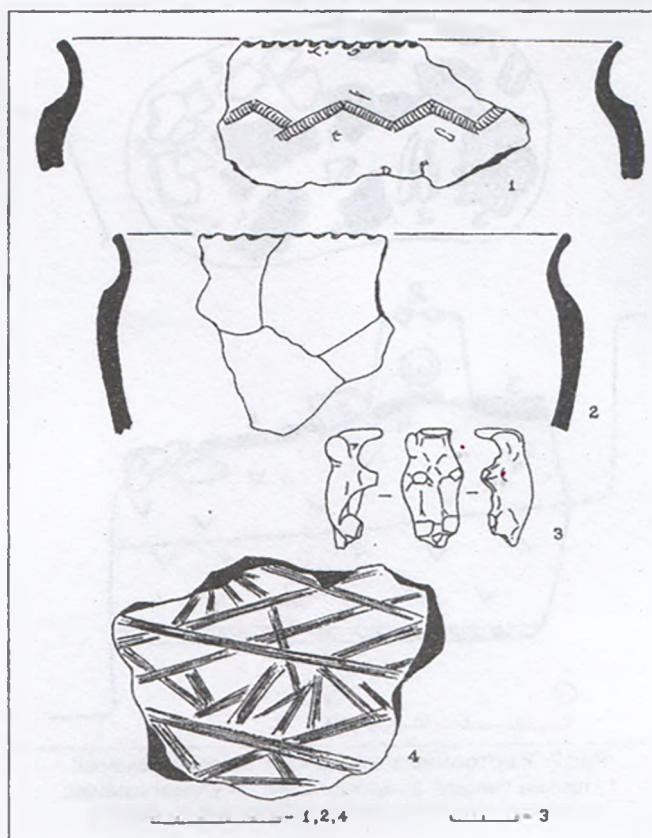

Рис.3. Знахідки з жертovníка.

кість фрагментів відноситься до ліпного посуду роменської археологічної культури. Найбільше його скупчення виявлено у східному куті приміщення на рівні — 160 см. Серед кількох десятків уламків, які відносяться щонайменше до чотирьох посудин, виявлено практично повний розвал одного горщика. Всі ці фрагменти належать ліпним посудинам, що були виготовлені з грубо шамотованого тіста. Їх випал — слабкий; внутрішня поверхня — чорна; зовнішня — сіро-коричнева, зрідка — червоно-теракотова. Вони прикрашені традиційним орнаментом — відтиском "гусеничного" штампу по плічку та краю вінця (рис.5:1-5). Вкрай рідко зустрічаються неорнаментовані верхні частини аналогічного посуду. Чимало виявлено уламків і від ліпних сковорід (рис.5:6). Знайдені тут і фрагменти гончарних роменських посудин. Вони характеризуються щільним, дрібно шамотованим тістом, підвищеною якістю випалу. На деяких з них присутній традиційний для пізніх сіверян орнамент (рис.5:7,9).

Поряд із роменським посудом у даному приміщенні, як і по всій площі розкопу, знайдено чимало фрагментів салтівської гончарної кераміки. Їх кількість для житла "В" становить близько 10 % загального обсягу. Переважна більшість уламків салтівського посуду, що знайде-

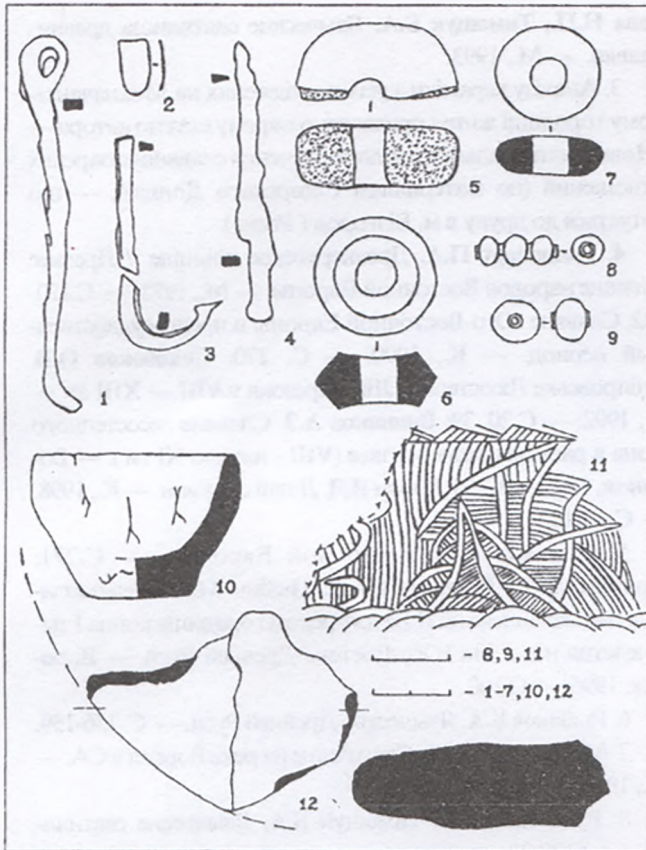

Рис.4. Знахідки з житлового приміщення «В».

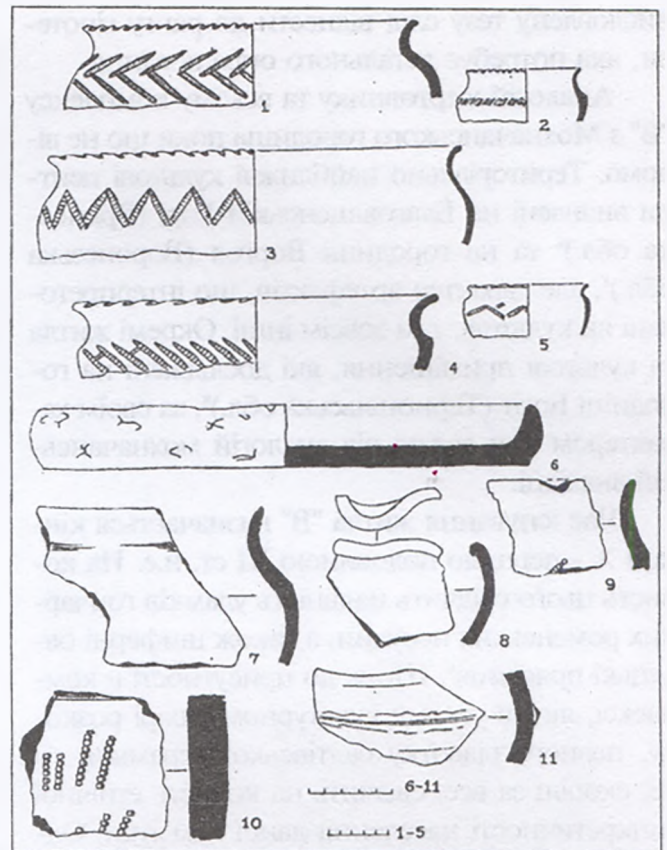

Рис.5. Залишки посуду із житла «В».

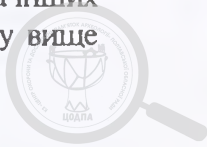
на саме в цій будівлі, належить до столового чи тарного. Серед першої групи відзначимо наявність фрагментів сіролощеної та червоноглиняної гідрій, різних глеків (рис.5:8). Тарний посуд репрезентовано уламками амфор, одна з яких мала наліпний валик по плічку (рис.5:11), а також фрагментами товстостінного шамотованого піфосу з характерним для салтівської культури орнаментом у вигляді косих відтисків гребінцевого штамп (рис.5:10). Серед уламків салтівського посуду тут виявлено і фрагмент кухонного горщика з традиційним горизонтально прорізаним лінійчастим орнаментом.

Такий змішаний характер керамічного матеріалу в житлі "В" не є виключенням для даної пам'ятки. Аналогічне співвідношення роменської ліпної та гончарної, а також салтівської кераміки є характерним для жител "А" та "Б" і для всієї південної частини городища в цілому³.

За місцезнаходженням на території городища, своєю конструкцією та характером знахідок приміщення "В" належить до категорії жител. Однак наявність жертовника виводить його з кола традиційних місць проживання. Його можна розглядати і як культовий комплекс. Про те, що штучна глиняна вимостка, яка виявлена в західній частині житла, не належить до обігрівального пристрою, свідчать кілька фак-

тів. Її випал був слабким, а не добре пропеченим. Грунт під нею також не мав слідів прокалу. На поверхні відсутні перепечені плями, деревне вугілля, попіл. Зовнішня поверхня зазначеного майданчика мала опорядкований рельєфний малюнок, що був рослинним по суті, але графічним за характером. Все це не дає змоги віднести цю глиняну вимостку до категорії опалювальних пристроїв. Окрім того, для їх створення східні слов'яни, в тому числі сіверяни, використовували материкові останці⁴ чи штучно зроблені глиняні вимостки⁵, а ніяк не фундамент із чорноземного ґрунту.

Варто також звернути увагу на те, що на "роменській" території городища знайдено вже п'ять черепів та кілька окремих зубів байбака. Можливо, що полювання на цю тварину займало певне місце у привласнюючій частині господарства як додатковий засіб забезпечення їжею, хутром та жиром (останній і зараз використовується в народній медицині). А якщо це так, то знахідка уламка верхньої частини черепа байбака на жертовнику та глиняної статуєтки поряд із ним є свідченням певного локального культу цієї тварини на даному поселенні, принаймні у мешканців житла "В". Однак відразу зазначимо, що подібного культу на інших пам'ятках ми поки що не знаємо, тому вище

висловлену тезу слід віднести до рангу гіпотези, яка потребує детального опрацювання.

Аналогій жертovníку та всьому комплексу "В" з Мохначанського городища поки що не відомо. Територіально найближчі культові центри виявлені на Благовіщенській Горі (Брянська обл.)⁶ та на городищі Воргол (Воронезька обл.)⁷, але характер артефактів, що інтерпретовані як культові, там зовсім інші. Окремі житла та культові приміщення, які досліджені на городищі Богіт (Тернопільська обл.)⁸, за своїм характером теж далекі від аналогій мохначанській знахідці.

Час існування житла "В" визначається кінцем X - першою половиною XI ст. н.е. На користь цього свідчить наявність уламків гончарних роменських посудин, а також шиферні овруцькі пряслиця⁹. Що ж до присутності в комплексі, як і в усьому культурному шарі розкопу, певного відсотку салтівської кераміки, то це, скоріш за все, свідчить на користь етнічної синкретичності населення даної пам'ятки. Однак, це тема окремого дослідження, а мета даної роботи — ознайомити науковий загал із неординарною середньовічною пам'яткою Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Література

1. Колода В.В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С.40-45.
2. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987; Руса-

нова Н.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. — М., 1993.

3. Аналізу кераміки з усіх досліджених на Мохначанському городищі жител присвячено окрему статтю автора — "Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по материалам Северского Донца)", — що готується до друку в м. Білгород (Росія).

4. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С.120-122; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 270; Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII — XIII ст. — К., 1992. — С.20, 39; Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII - начало XI вв.). — Воронеж, 1995. — С. 21; Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С.96, 100.

5. Славяне Юго-Восточной Европы... — С.271; Пряхин А.Д., Разуваев Ю.Д., Цыбин М.В. Железоплавильный комплекс на II Белогорском городище конца I тысячелетия н.э. // На Юго-Востоке Древней Руси. — Воронеж, 1996. — С.100.

6. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — С. 156-159.

7. Москаленко А.Н. Святилище на реке Воргол // СА. — М., 1966. — № 2. — С.203.

8. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища... — С.32-37.

9. Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Лівобережжя. — К., 1975. — С.83; Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С.45, 50, 84.

Колода В.В.

ЖИЛИЩЕ С ЖЕРТВЕННИКОМ НА МОХНАЧАНСКОМ ГОРОДИЩЕ

Резюме:

Статья посвящена публикации уникального археологического комплекса, выявленного на Мохначанском городище. В анализируемом жилище роменской археологической культуры обнаружены остатки жертвенника. Комплекс датируется концом X - первой половиной XI вв. н.э.

10.12.2000

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕМПЕРАТУРИ ВИПАЛЮВАННЯ ПОСУДУ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На техніку та технологію виготовлення глиняних виробів роменської культури, у порівнянні з керамікою інших археологічних культур (наприклад, з трипільською чи скіфського часу), мало звертали уваги. Це стосується її термічної обробки під час випалювання, зокрема температурного режиму випалу. Випалювання — останній етап у виробництві посуду, після чого кераміка, набуваючи термо-, водо- та морозостійкості тощо, починає використовуватися у побуті. Існує чимало методів природничих наук для визначення температури випалювання. Переважна більшість з них (рентгеновський фазовий аналіз, мессбаурська мікроскопія, ультразвукове зондування та ін.) вимагають затрат значного часу, дорогі й недоступні для пересічного археолога, крім того, за їх допомогою можна дослідити невеликі вибірки кераміки.

Для визначення температури випалювання посуду роменської культури був використаний метод простого експерименту, розробленого і описаного у фаховій літературі¹ й апробованого на базі ДМЗУГ для кераміки скіфського часу, зарубинецької та черняхівської культур². Можна наголосити, що застосування цього методу, з доповненням його іншими методами природничих наук, дає змогу визначати температуру випалювання кераміки.

Під час експерименту досліджували зразки — фрагменти вінець та верхніх частин посуду розламувалися на декілька частин. У муфельній печі вони випалювалися з інтервалом 500°C і порівнювалися з еталонами — зразками від кожного фрагмента горщика, які не зазнавали термічних змін. Якщо за певної температури колір зразка змінювався, — то це означало, що температура випалювання даного виробу була меншою.

Для аналізу відібрано 40 фрагментів кераміки кінця VIII - початку X ст. з поселень роменської культури басейнів рік Сули та Ворскли. Всі зразки належать горщикам, частина з яких прикрашалася гусеничним штампом по верху вінця та по плічкам. Нижче наводимо короткий перелік городищ, звідки походила відібрана для досліджень кераміка.

Глинське городище, Роменський район Сумської області, басейн р.Сула³. Кераміка виявлена у викиді грабіжницької ями на одному із укріплень городища, що носить назву Великий Замок.

Городище біля с.Городище, Чорнухинський район Полтавської області, басейн р.Сула. Три уламки горщиків взяті з колекції розкопок В.В.Приймака⁴ 1995 р.

Глинське городище, Зіньківський район Полтавської області⁵, басейн р.Ворскла. Фрагменти посуду виявлені під час розкопок Більської охоронної експедиції ЦОДПА, на Малому укріпленні Глинського городища (розкопки О.Б.Супруненка та І.М.Кулатової).

Городище та посад літописної Лтави на Соборному майдані, м.Полтава⁶, басейн р.Ворскла. На протязі 1997-2000 рр. досліджувалися Полтавською археологічною експедицією ЦОДПА (керівник О.Б.Супруненко). Кераміка взята із господарських ям: №1, 1Б, 2, 6, 7, 9, 18, 27 та житла 2 (розкопки 2000 р.).

Старосанжарське (Решетниківське городище), Новосанжарський район Полтавської області, басейн р.Ворскла. Два фрагменти горщиків, прикрашені відбитками гусенички, виявлені одним із авторів на другому Старосанжарському городищі, що досліджувалося І.І.Ляпушкіним⁷. Слід відзначити, що останнє часто плутають з першим городищем, яке знаходиться на території тваринницьких ферм місцевого СТОВ⁸.

Товщина досліджуваних стінок горщиків 0,8-1,2 см. Злам переважно двокольоровий, чорний — ближче до внутрішньої поверхні, коричневий — до зовнішньої. Формувальна маса з домішками шамоту та органіки. У глині 28 відсотків фрагментів посуду з Малого Глинського городища є оолітові включення природного бурого залізняку — свідчення того, що глини, які йшли у формувальну масу, були дуже озалізнені. Вони вирізняються своєю пластичністю.

Назва поселення, звідки бралася кераміка	450-500° С	500-550° С
1. Глинське городище, укріплення Великий замок		3
2. Городище в с.Городище		3
3. Мале укріплення Глинського городища на Ворсклі		7
4. Посад літописної Лтави	1	20
5. Городище поблизу с.Старі Санжари	1	2
Усього	2	38

Таким чином, температурний режим випалювання глиняного посуду роменської культури знаходився у межах 450-550°C. 95% кераміки випалювалося при температурі 500-550°C, лише 5% — при 450-500° С.

Декілька фрагментів мають коричневий колір, тріщини, дуже товстий, іноді, близький до ошлакування черепок, що збільшувало пористість, деформувало виріб. Останнє є свідченням того, що випалювання здійснювалося дуже швидко, без повільного підігрівання кераміки. Підйом температури був досить різким, що можна пов'язувати з браком досвіду гончаря, або ж відсутністю контролю над цим процесом. Спеціального дослідження, при яких температурах це відбувалося, ще не проводилося. За аналогією з керамікою скіфського часу, можна стверджувати, що випалювання їх здійснювалося при температурах більше 800-850°C.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що посуд роменської культури випалювався без температурної витримки. Свідчення тому — дво-чи трьоклірність черепка на зламі. Випал здійснювався у багатті та опалювальних печах, де проводилося й варіння їжі. Такі печі широко розповсюдженні на поселеннях роменської культури. Це підтверджується й етнографічними даними. Наприклад, у Росії випалювання посуду у печі існувало ще до ХХ ст.⁹ Отже, отримані дані свідчать за домашній характер гончарства роменської культури, коли посуд виготовлявся у кожній сім'ї всього декілька разів на рік, а процес його випалення не потребував спеціальних пристроїв — горнів.

Література

1. Цетлин Ю.Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // РА. — М., 1995. — №2. — С.60.
2. Гейко Анатолій, Литвиненко Тетяна. Температура випалювання кераміки раннього залізного віку // Українське гончарство. — Національний культурологічний щорічник

за роки 1996-1999. — Книга 4. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — С.206-209.

3. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.144.

4. Приймак В.В. Городища на р.Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2 — С.64-66.

5. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. — Указ. работа. — С.169-170; Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.24-25.

6. Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.9-27.

7. Ляпушкін И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., 1961. — № 104. — С.305-306.

8. Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.66.

9. Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. — Новосибирск: Наука, 1989. — С.17.

Гейко А.В., Литвиненко Т.М.

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ТЕМПЕРАТУРЫ ОБЖИГА ПОСУДЫ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В статье приводятся результаты эксперимента по определению температуры выжигания лепной керамики роменской культуры, которая происходит с городищ в Глинске Роменского района Сумской области, Городище Чернухинского района, Малого укрепления Глинского городища Зеньковского района, городища и посада летописной Лтавы в Полтаве и Старосанжарского Новосанжарского района Полтавской области. Установлено, что температура выжигания большинства фрагментов находится в пределах 450-550°C без температурной выдержки в кострище или печи, приводятся данные о домашнем характере гончарства роменской культуры, когда посуда изготавливалась в каждой семье, несколько раз в году, а сам процесс не требовал для обжига специальных приспособлений.

03.12.2000

МАТЕРІАЛИ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

(короткий огляд колекції)

До археологічного фонду музею входить значна колекція речових пам'яток роменської культури VIII - початку XI ст. (понад 3000 од. музейних предметів). Вона складається з матеріалів археологічних досліджень, які проводилися на території краю в різні роки науковими експедиціями з Києва, Санкт-Петербурга, Москви, а також співробітниками Полтавського краєзнавчого музею (рис.1). Окрему групу пам'яток становлять випадкові знахідки. Більшість з них опублікована¹, хоча деякі, зокрема, матеріали розвідок музею 1940-1950-х рр., оприлюднюються друком вперше. В основі збірки лежать матеріали досліджень таких відомих на Дніпровському Лівобережжі слов'янських городищ, як Опішнянське, Полтавське та Старо-Санжарське (Решетниківського), що складають її більшу, найціннішу з точки зору наукового вивчення, частину.

1. Опішня, смт., Зіньківський район. Опішнянське городище волинцевсько-роменської культури. Друга половина VIII ст. н. е.

Городище представлено в колекції матеріалами розкопок Дніпровського Лівобережного загону Південноруської експедиції ІМК АН СРСР, очолюваного І.І.Ляпушкіним, 1940 і 1957 рр., та Лівобережного слов'яно-руського загону ІА АН України під керівництвом О.В.Сухобокова 1974-1975 рр.

1) Розкопки І.І.Ляпушкіна (за участі М.О.Стана і Г.О.Сидоренко), 1940 р.

Спочатку колекція нараховувала 385 од. зб. Після пожежі 1943 р. у музеї лишилося 92 предмети (частина вивезеної фашистами колекції 1948 р. опинилася у ДІМ УРСР, сучасному Національному музеї історії України). Збережені речі виявилися дуже пошкодженими вогнем. Це фрагменти глиняного ліпного посуду, ліпні конуси та їх уламки, шматки обмазки та пічини, керамічні пряслиця, залізний ніжик, кістяна проколка, два ліпних горщика великих розмірів* та фрагмент оригінальної посудини салтівського походження — глиняного ліпного казана з внутрішніми

вушками, що слугували для підвішування (рис.2:7; інв. №А.163).

Інв. №№ ПКМ.163/А.163, ПКМ.10616/А.765, ПКМ.10618/А.767, ПКМ.10629/А.778, ПКМ.10630/А.779, ПКМ.10632/А.781, ПКМ.10633/А.782, ПКМ.10634/А.783, ПКМ., НД-110.

2). Розкопки І.І.Ляпушкіна, 1957 р.

У колекції 1389 од. музейних предметів: крім великої кількості фрагментів ліпного посуду (горщиків, мисок, сковорідок), до неї входять 8 цілих форм ліпних горщиків, уламки точильних каменів, залізні ножі, скоби, кресала, шило, пряжка, вироби з бронзи (персні, кільця, гудзики, шпонка), мініатюрний (вотивний) посуд та його фрагменти, намистини, глиняні фігурки тварин, пряслиця, конуси та їх фрагменти, шматки залізного шлаку, уламки привізних кружальних амфор, а також тиглів тощо. На особливу увагу заслуговують широко відомі дослідникам речі — ліпна сковорідка, прикрашена по краю вінець насічками та накольчастим візерунком всередині, що утворює трикутники, і бронзове дзеркало салтівського типу з вушком та врізним орнаментом на зворотньому боці

Інв. №№ ПКМ.18180-18223/А.1973-2016

3). Розвідки О.В.Сухобокова, 1974 р.; розкопки його ж, 1975 р.

Колекція нараховує 704 од. зб. Ліпний посуд представлений у ній двома типами — горщиками (4 цілих і понад 400 фр-тів) і сковорідками (27 фр-тів), гончарний — 2 фрагментами вінець, гарний — уламками амфор (80 фр-тів). З окремих знахідок варто назвати глиняні конуси (31 од.), точильні камені (9 од.), залізні ножі (4 од.), фрагмент залізного вудила, цвяхи (2 од.), шило, кістяну проколку, залізну підкову до чобота, уламок зернотерки, фрагменти глиняного ліпного мініатюрного посуду (4 од.), пряслиця та їх фрагменти (4 од.), амулет з ікла ведмедя, намисто склопастове (6 од.), фрагмент бронзового кільця, астрагал із насічками, фрагмент скляної посудини, керамічний та залізний шлак, крищо, шматки випаленої глини, пічини та обмазки.

Інв. №№ ПКМ.28658/А.2097

2. Старі Санжари (Решетники), с. Новосанжарський район.

* Реставровані повторно у 1993 р. Реставратор - А.Ф.Гайдай.

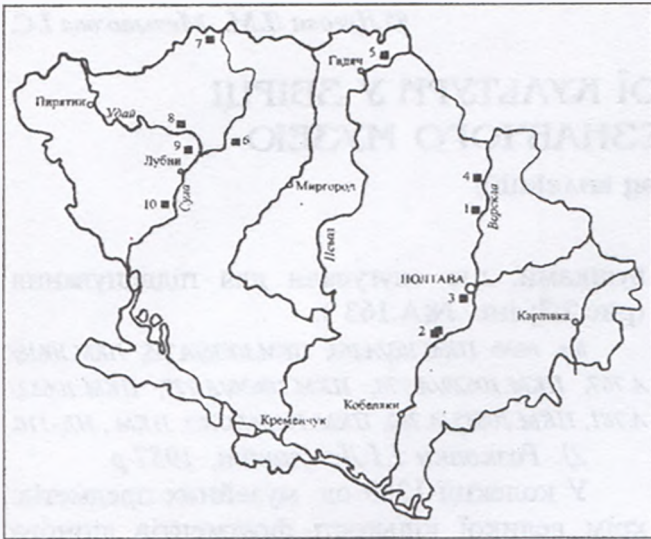

Рис. 1. Схема розташування пам'яток роменської культури, колекції з яких зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї.

1 - Опішня, 2 - Ст. Санжари (Решетники), 3 - Полтава, 4 - Глинське, 5 - Книшівка, 6 - Снітин, 7 - Свиридівка, 8 - Городище, 9 - Хитці, 10 - Мацківці.

У 1973 р. до музею надійшли матеріали досліджень Дніпровської Лівобережної археологічної експедиції ІІМК АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна (1960 р.) (?) двох городищ біля с.Старі Санжари (Решетники) Новосанжарського району, частину з яких складають матеріали роменської культури.

1) *Городище в ур. Городок VII-III ст. до н.е.; VIII-X, X-XIII ст. н.е.*

Вся колекція нараховує 654 од. зб., серед яких переважають знахідки скіфського часу. Слов'янські речові пам'ятки малочисельні. Роменська культура представлена лише 40 фрагментами ліпного посуду, декорованого відбитками шнура та пальцьовими зачіпками по зрізу вінець і плічках.

Інв. №№ ПКМ.23938/А.2074

2) *Городище на території тваринницької ферми. VIII - поч. XI, XI-XIII ст. н.е.*

У колекції 1005 од. зб., з яких близько 300 од. — відноситься до речових залишків роменської культури. Крім масового матеріалу, яким є фрагменти ліпного посуду, до неї можна віднести і деякі окремі знахідки, зокрема, залізні ковальські кліщі, глиняні пряслиця (3 од.), кістяні проколки (6 од.), вотивні керамічні "коржики" (3 од.), один з яких орнаментований нігтьовими вдавленнями, а також уламки амфорної кераміки салтівського типу тощо.

Інв. №№ ПКМ.23939/А.2075

3. *Полтава, м. Соборна площа. Поселення, городище. VII-III ст. до н.е., IX - поч. XI, XI-XIV ст. н.е.*

Основну частину роменської колекції з Полтавського городища складають матеріали розкопок 1945 і 1946 рр. ІІМК АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна. Серед матеріалів досліджень 1945 р. (всього 995 од. зб.) — 305 фрагментів ліпної кераміки роменського типу (вінець — 31, стінок — 263, денечь

— 11). У колекції 1946 р. (всього 2528 од. зб.) роменські матеріали теж представлені переважно фрагментами ліпного посуду (835 од.). В числі інших знахідок назвемо два ліпних горщика невеликих розмірів, пряслиця, виробу з кістки, фрагменти жорен і точильних каменів, уламки привізного амфорного посуду тощо (рис. 2: 4-6, 8; інв. № А. 291).

Інв. №№ ПКМ.5582/А.291, ПКМ.15667-15886/А.1667-1886

У музеї також зберігаються матеріали археологічних розвідок 1945 р. цієї ж експедиції, які передували розкопкам. Серед зібраних нею речей на Соборній площі — 45 фрагментів ліпної роменської кераміки (рис.2:1-3; інв. № А.290).

Інв. №№ ПКМ.5579/А.288, ПКМ.5580/А.289, ПКМ.5581/А.290

Суттєво доповнюють колекцію (близько 80 фрагментів роменської кераміки) матеріали археологічних розвідок наукових працівників музею Г.О.Сидоренко, Є.І.Мячина, Л.А.Дух, Н.Й.Корози 1944-1946, 1950 рр. та О.Б.Супруненко 1983 р. на Соборній площі, в межах парку "Перемога" та на схилах Інститутської гори.

Інв. №№ ПКМ.4634/А.252, ПКМ.4635/А.253, ПКМ.5559/А.255, ПКМ.5561/А.57, ПКМ.5562/А.258, ПКМ.8300/А.259, ПКМ.12010/А.1230, ПКМ.12012/А.1232, ПКМ.56315-56317/А.5811-5813, ПКМ.56307-56309/А.5803-5805

Окрасою музейної колекції сіверянського часу з Полтавського городища є також випадкові знахідки: 1891 р. — намисто з жіночого поховання X-XI ст. (розкопки І.А.Зарецького) та 1905 р. — скарб жіночих срібних прикрас кінця X - початку XI ст., що складається з шийної гривни, 12 скроневих кілець і 7 браслетів.

Інв. №№ ПКМ.11360/А.1010, ПКМ.11358/А.1008

4. *Глинське, с. Зіньківський район. Городища IX-XIV ст. н. е.*

Музейна колекція з території пам'ятки представлена підйомними матеріалами, переважно давньоруського часу, серед яких є знахідки роменського періоду. Так, серед зборів Г.О.Сидоренко 1952 р. — 9 фрагментів ліпного посуду. Ще 9 фрагментів кераміки і одне керамічне пряслице з городища знаходяться в матеріалах Лівобережної слов'яно-руської археологічної експедиції ІА АН УРСР в басейні р.Ворскли 1977 р. (керівник Юренко С.П.)

Інв. №№ ПКМ.12500/А.1289, ПКМ.44478-44487/А.3026-3035

5. *Книшівка, с. Гадяцький район. Городище VIII-X ст. н. е.*

Підйомні матеріали з розвідок Г.О.Сидоренко 1953 р. на городищі у складі 16 од. зб.: фрагментів ліпного посуду (7 од.), уламків глиняних конусів (3 од.), обмазки (4 од.) та фрагментів кам'яних виробів (2 од.).

Інв. №№ ПКМ.12883/А.1337

6. *Снітин, с. Лубенський район. Давньоруський могильник X-XIII ст. н. е.*

У колекції знаходиться 16 фрагментів кераміки, в тому числі 10 уламків — ліпної

роменського часу (3 вінця і 7 стінок). Вони зібрані на території могильника співробітником музею Ф.Ф.Сквірською 1954 р. Ше 3 фрагменти ліпного посуду походять із насипу кургану № 251, розкопаного Ю.Ю.Моргуновим у 1984 р. Напевне, знахідки позначають місцезнаходження поряд, на вузькому мису, городища роменської культури та його селища.

Инв. №№ ПКМ.13290/А.1364, ПКМ.67870-67872/А.9845-9847

7. Свиридівка, с. Лохвицький район. Городище XI-XII ст. н. е.

Серед підйомних матеріалів, зібраних співробітником музею Р.Ф.Гузій у 1958 р., — 5 фрагментів ліпної пізньороменської кераміки.

За останні роки до музею надійшли матеріали археологічних досліджень московського археолога Ю.Ю.Моргунова давньоруських городищ Посулля, серед яких, правда, в невеликій кількості, трапляються і знахідки роменського часу.

8. Городище, с. Чорнухинський район. Городище X-XIII ст. н. е.

Розкопки Ю.Ю.Моргунова 1988 р.

У колекції 16 фрагментів ліпного посуду: 5 вінця, 10 стінок і 1 денце.

Инв. №№ ПКМ.69270-69274/А.10378-10382, ПКМ.69276-69278/А.10384-10386, ПКМ.69281-69285/А.10389-10393, ПКМ.69289-69291/А.10397-10399

9. Хитці, с. Лубенський район. Городище X-XIII ст. н. е.

Розкопки Ю.Ю.Моргунова 1988 р.

В колекції 138 од. зб., які відносяться до роменської культури, в тому числі фрагменти ліпних горщиків, уламок жаровні, ріг оленя зі слідами обробки та гребінець роговий з циркульним орнаментом.

Инв. №№ ПКМ.69298-69496/А.10401-10605

10. Мацківці, с. Лубенський район. Городище літописного Сніпорода X-XIII ст. н. е.

Розкопки Ю.Ю.Моргунова 1986, 1987 та 1989 рр.

Роменські матеріали з городища нараховують 25 од. зб.: 3 од. — 1987 р.; 1 од. — 1986 р.; 21 од. — 1989 р. Крім фрагментів кераміки, в колекції знаходиться ліпна мініатюрна посудинка (деформована).

Инв. №№ ПКМ.75922/1-209/А.12126/1-209, ПКМ.75923/1-170/А.12127/1-170, ПКМ.76479/1-636/А.12134/1-636

Завершуючи цей короткий інформаційно-статистичний огляд роменських речових пам'яток в археологічній колекції Полтавського краєзнавчого музею, варто відзначити, що вони досить повно представляють відомі на Полтавщині комплекси роменського часу і, безперечно, становлять значний інтерес для дослідників, які займаються проблемами слов'яно-руської археології. На основі цих матеріалів у музеї створена експозиція розділу, присвячена старожитностям роменської культури.

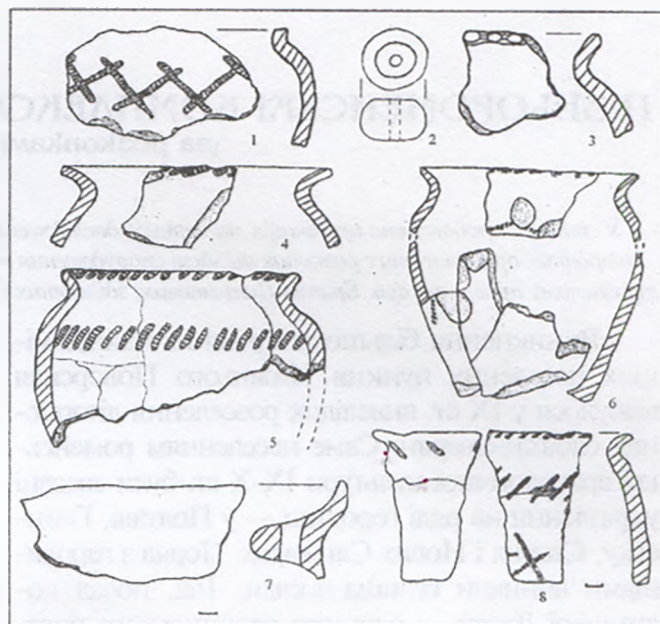

Рис. 2. Деякі знахідки роменської культури зі збірки музею.

1, 3-8 - фрагменти ліпного посуду; 2 - пряслице. 1-8 - глина.

Література

1. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л., 1961. — № 104. — С.305-306; Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья // СА. — М., 1952. — Т.16. — С.40; Його ж. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м. Полтави // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.58-75; Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К.: Наук. думка, 1975. — 166 с.; Сухобоков О.В., Юренко С.П. Керамический комплекс Опошнянского городища (вт. половина VIII в. н.э.) // АИП. — Полтава, 1990. — С.87-95; Сухобоков Олег, Юренко Светлана. Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 72 с.; Моргунов Ю.Ю. Новые исследования летописного Снепорода // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава, 1990. — С.164-166; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — 159 с.; Григорьев А.В. Городище у с. Хитцы // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.69-72; Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.77-88.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С.

МАТЕРИАЛЫ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОБРАНИИ ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ (короткий обзор коллекций)

Резюме

Публикуется краткий обзор-реестр имеющихся в собрании Полтавского краеведческого музея коллекций, относящихся к роменской археологической культуре. Все материалы происходят с территории Полтавщины. Они поступили в результате полевых работ археологов И.А.Зарецкого, И.И.Ляпушкина, О.В.Сухобокова, С.П.Юренко, Ю.Ю.Моргунова, А.Б.Супруненко, а также в результате разведок научных сотрудников музея разных лет. На сегодня "роменское" собрание состоит из более чем 3000 предметов.

14.12.2000

ПІЗНЬОРОМЕНСЬКІ КОМПЛЕКСИ З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за розкопками 1997-1998 рр.)

У статті продовжена публікація матеріалів досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр., отриманих у ході охоронних археологічних розкопок на місці спорудження готельного комплексу Бізнес-центру у м.Полтава, по Першотравневому просп. та вул. Братів Литвинових, здійснених Полтавською охоронною археологічною експедицією ЦОДПА¹.

Виникнення більшості сучасних найвідоміших населених пунктів Нижнього Поворскля відбулося у IX ст. внаслідок розселення літописних слов'ян-сіверян. Саме населенням роменської археологічної культури IX-X ст. були зведені укріплення на ряді городищ — у Полтаві, Глинську, Старих і Нових Санжарах. Поряд з городищами виникли селища-посади. Так, посад колишньої Лтави — першого слов'янського поселення у межах історичної частини міста — у цей час, за даними археологічних обстежень, займав понад 40 гектарів. Основне укріплення розмістилося на Івановій горі — на території сучасної Соборної (Червоної) площі². Саме тут і були проведені перші археологічні дослідження І.І.Ляпушкіним 1945-1946 р., що встановили початковий етап існування Полтави³ і дозволили ідентифікувати його з літописною Лтавою⁴.

Подальший розвиток поселення відбувався у складі Давньоруської держави, коли наприкінці X — на початку XI ст. Лтава досягла значних розмірів як один з найбільших центрів пізньороменського населення мікрорегіону.

Це наочно довели охоронні археологічні дослідження в Полтаві, на майданчику будівництва комплексу Бізнес-центру по Першотравневому проспекту і вулиці Братів Литвинових, проведені у 1997-1999 рр. археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Внаслідок цих робіт виявлені ділянки забудови посаду літописної Лтави, рештки вулиць і садиб, окремі житлові і господарські споруди IX-X, XI, XII-XIII та XIII-XIV ст., залишки окремих споруд та укріплень форштадту полкового міста Полтави козацької доби.

Роботами експедиції виявлені ділянки вуличної забудови посаду X-XI ст., в тому числі одна з перших полтавських вулиць, що тяглася вздовж правого схилу Мазурівського яру до Миколаївської гірки, де, імовірно, знаходилося додаткове укріплення. Обабіч неї розташовувалися два ряди жител-напівземлянок. За археологічними матеріалами вже здійснена реконструкція одного з таких жител⁵, частина досліджених комплексів опублікована.

Разом з тим, заслуговують на увагу ще ряд об'єктів пізньороменської доби, які й стали предметом вивчення у пропонованому читачеві дослідженні. Вони виявлені у розкопках № № 4 та 6 / 1997 р., № № 9 і 11 / 1998 р.⁶

Так, у розкопі № 4 / 1997 р. (рис.1), закладеному на подвір'ї садиби № 12 по вул. Братів Литвинових, виявлено дві порівняно добре збережених господарські ями пізньороменської доби. Зрідка в культурному шарі траплялися й індивідуальні знахідки та фрагменти посуду роменської культури (рис.7; 8:1), хоча лише один амулет з ікла собаки (рис.8:2) знаходився на певній віддалі від об'єктів в центрі розкопу № 4.

Господарська яма № 3 (рис.4;9). Виявлена в центральній частині розкопу. Контури ями простежувалися на рівні передматерика.

В плані яма мала круглу форму, її діаметр — 1,6 м. Глибина ями від рівня зачистки — 0,9 м (або 2,30 м від рівня репера⁷); стінки плавно звужувалися до дна, із заходу і півдня опускалися більш стрімко. Діаметр дна — 1,2х1,4 м. Характер заповнення не відрізнявся різноманітністю — це темний ґрунт зі включеннями глини жовтого кольору, піщини, кістками тварин, серед останніх — череп собаки. Виявлено також шматок керамічного шлаку.

Знахідки із заповнення репрезентовані керамікою, яка відноситься до роменської культури і доби Київської Русі кінця X-XI ст. Липна роменська кераміка фрагментована, від кухонних і тарних горщиків. Також виявлено й уламок сковорідки (рис.3:1-5,8). З різних глибин заповнення походять фрагменти невеликого роменського ранньогончарного горщика, орнаментованого врізними хвилями та лініями (один з уламків якого знайдений і в сусідній ямі № 6) (рис.5:1). На тих же глибинах, що й роменська кераміка, траплялася гончарна давньоруська, з манжетоподібним вінцем, у складі якої є уламки з чітким канелюром на внутрішньому краї та ледве наміченим (рис.3:6-7). Крім того, в цій же ямі виявлений фрагмент гончарної покривки, червоного кольору, з валикоподібною поверхнею й орнаментом, нанесеним краєм нігтя (рис.2).

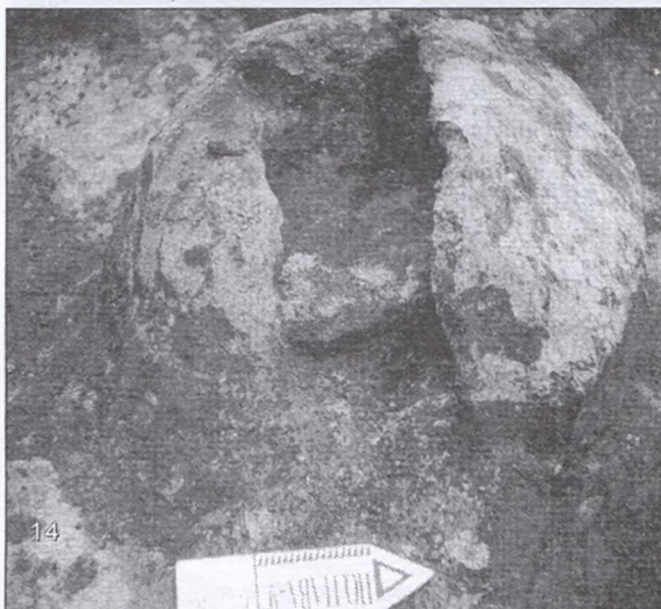
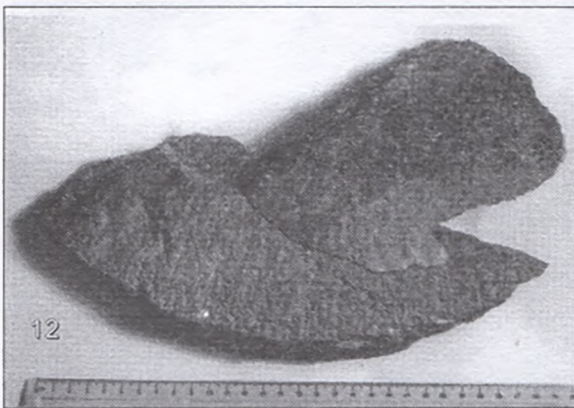
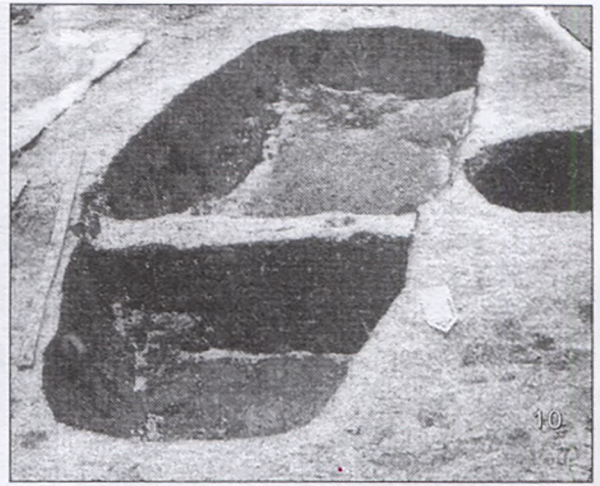

Рис. 9. Господарські ями №№ 2-5. Розкоп № 4. Вигляд із заходу.

Рис.10. Господарська споруда № 2 та господарська яма № 2. У процесі дослідження. Розкоп № 6. Вигляд з півдня і півночі.

Рис.11. Господарська яма № 4. Розкоп № 6. Вигляд зі сходу.

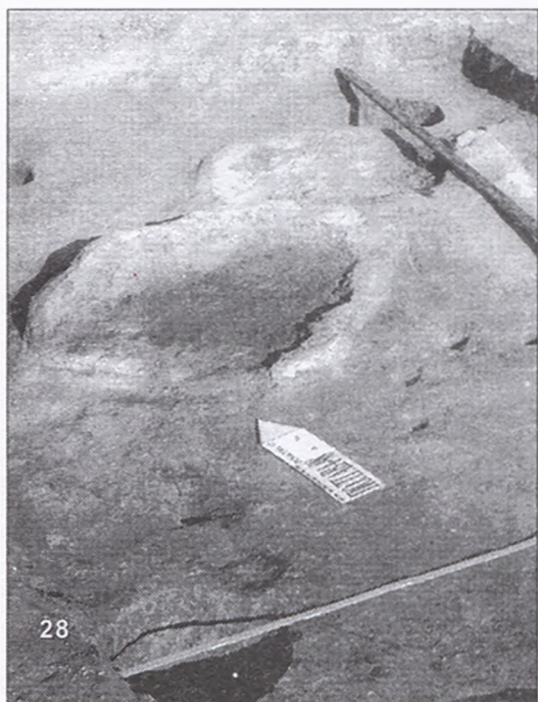
Рис.12. Уламки жорна (рожевий пірофілітовий сланець). Розкоп № 6, господарська яма № 4, житло № 6.

Рис.13. Піч пізньороменського часу. Розкоп № 6, житло № 6. Вигляд з північного сходу.

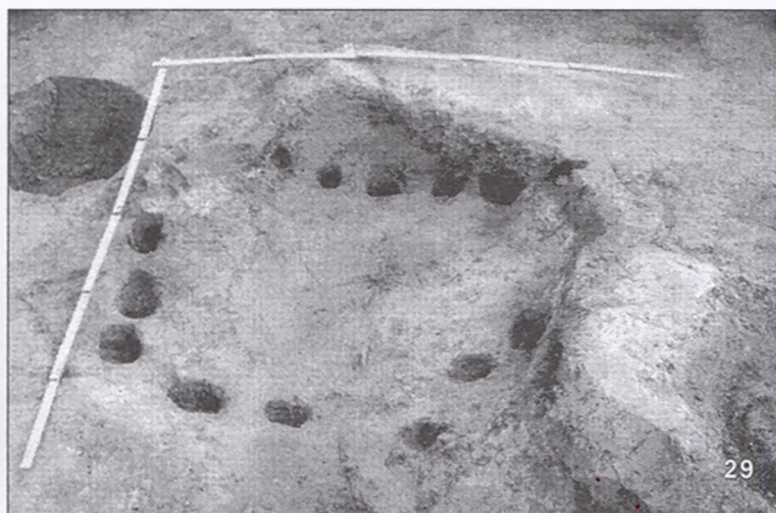
Рис.14. Піч XII-XIII ст. Розкоп № 6, житло № 6А. Вигляд зі сходу.

28

29

32

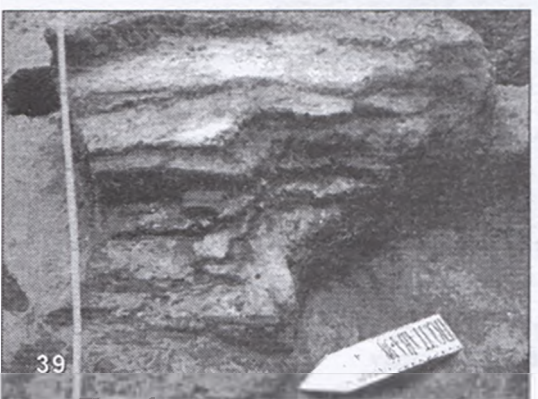
36

38

37

39

Рис.28. Залишки печей. Розкоп № 11, житло № 14. З півд. заходу.

Рис.29. Рештки каркасної конструкції в основі печі № 2. Розкоп № 11, житло № 14.

Рис.32. Робочий момент. Розкоп № 11.

Рис.36. Житло № 13. Розкоп № 9. Вигляд західної частини.

Рис.37. Житло № 13. Розкоп № 9. Вигляд із заходу.

Рис.38. Рештки печі. Розкоп № 9, житло № 13.

Рис.39. Перетин черенів печі. Розкоп № 9, житло № 13.

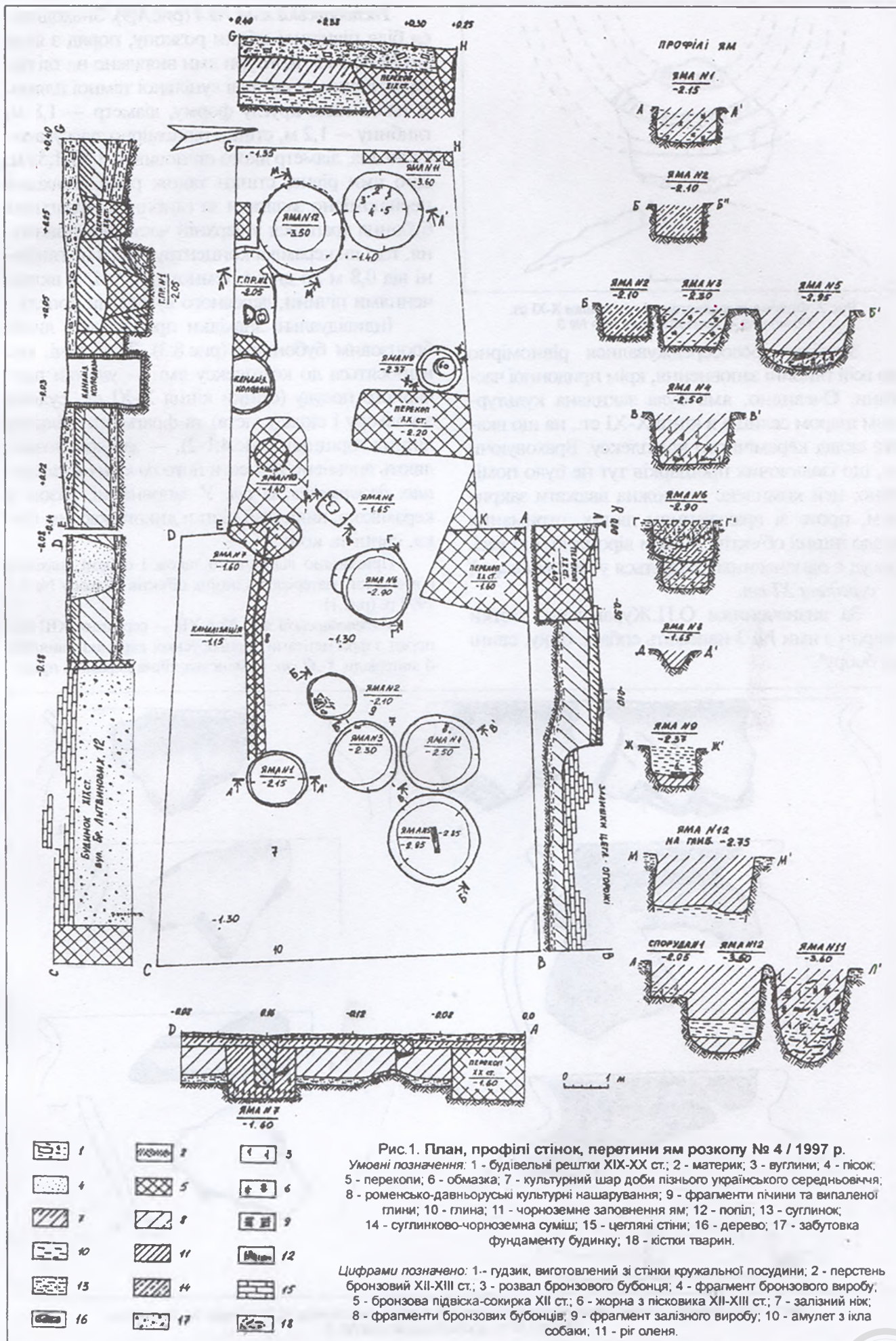
Рис.40. Господарська яма - льох. Розкоп № 9, житло № 13.

40

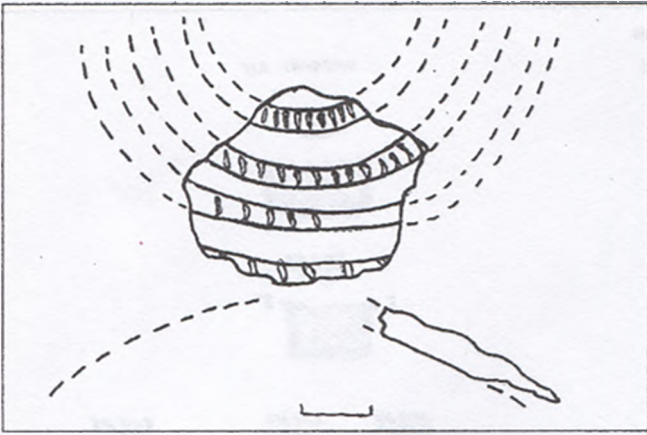

Рис.2. Фрагмент кружальної покритки X-XI ст.
Розкоп № 4, господарська яма № 3.

Знахідки розосереджувалися рівномірно по всій глибині заповнення, крім придонної частини. Очевидно, яма була закидана культурним шаром селища в кінці X-XI ст., на що вказує склад керамічного комплексу. Враховуючи те, що ізолюючих прошарків тут не було помічено, цей комплекс не можна вважати закритим, проте зі врахуванням даних, отриманих щодо інших об'єктів, цілком вірогідно, що весь посуд є одночасним і датується у межах кінця X — середини XI ст.

За визначенням О.П.Журавльова, кістки тварин з ями № 3 належать собаці, бику, свині та бобру⁸.

Господарська яма № 4 (рис.4;9). Знаходила-ся біля північної стінки розкопу, поряд з ямами №№ 3 і 5. Контури ями виявлено на тлі передматерика, у вигляді суцільної темної плями. В плані мала круглу форму, діаметр — 1,8 м, глибину — 1,2 м, стінки рівномірно звужувалися до дна, діаметр якого становив — 1,50-1,55 м. Дно ями рівне, стінки також рівні. Знахідки нерівномірно залягали за глибиною: фрагмент бубонця трапився у верхній частині заповнення, тоді як кераміка концентрувалася на глибині від 0,8 м до дна, у темному ґрунті, зі включеннями піщини, деревного вугілля та попелу.

Індивідуальні знахідки представлені лише бронзовим бубонцем (рис.8:3). Ті ж речі, що відносяться до комплексу ями — уламки гончарного посуду (стінки кінця X-XI ст., судячи з кольору і складу тіста) та фрагменти кількох ліпних горщиків (рис.4:1-2), — загалом дозволяють впевнено віднести його до кінця X чи перших десятиліть XI ст. У заповненні, разом з керамікою, виявлено кістки дикого кабана, бика, свині та коня.

Принадно відзначимо також і окремі знахідки роменських матеріалів з інших об'єктів розкопу № 4 / 1997 р. (рис.1).

У господарській ямі № 6 XII — середини XIII ст., поряд з фрагментами давньоруської кераміки, виявлені й матеріали X-XI ст. Роменська ліпна кераміка предс-

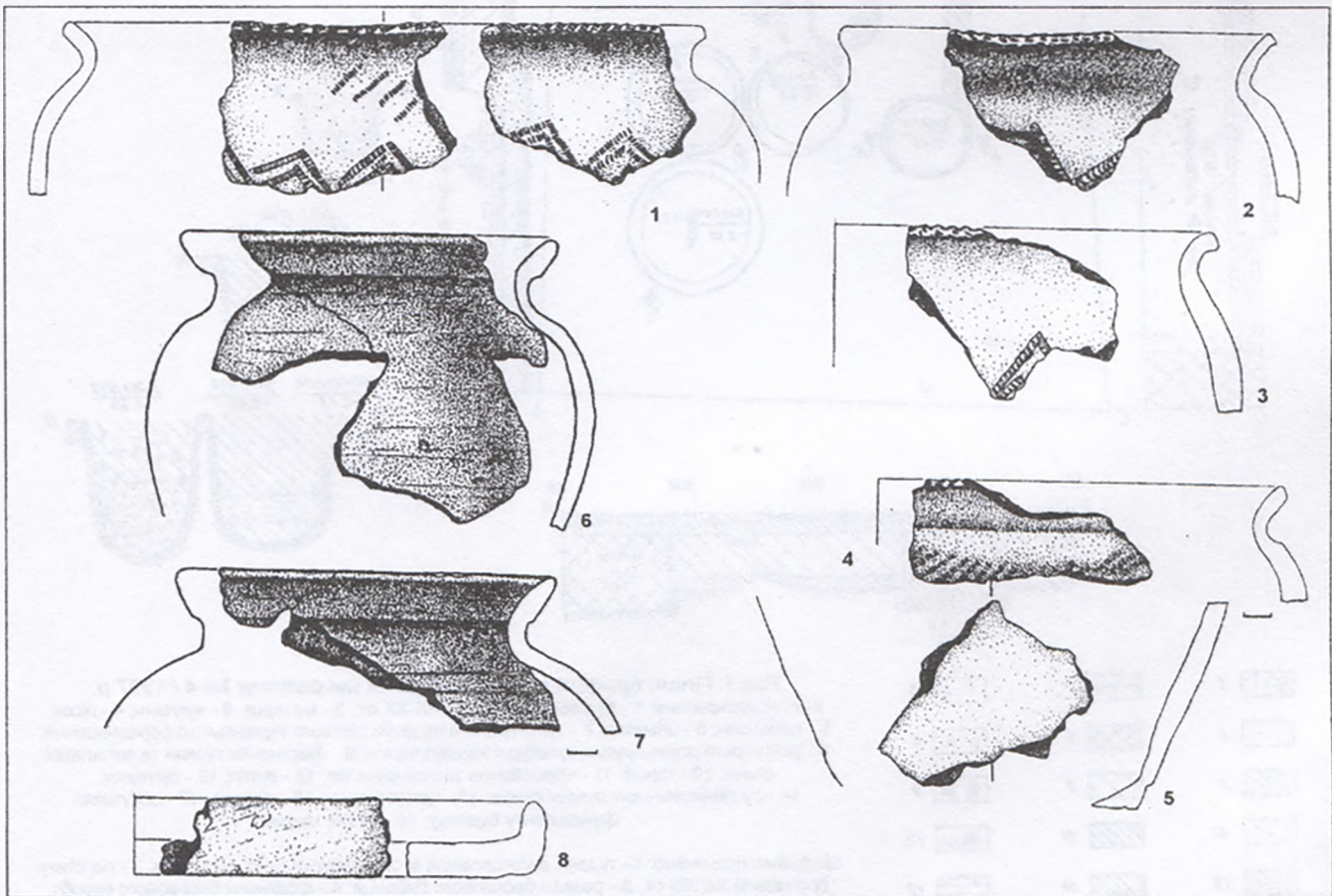

Рис.3. Фрагменти ліпного пізньороменського (1-5,8) та кружального (6,7) посуду X - поч. XI ст.
Розкоп № 4, господарська яма № 3.

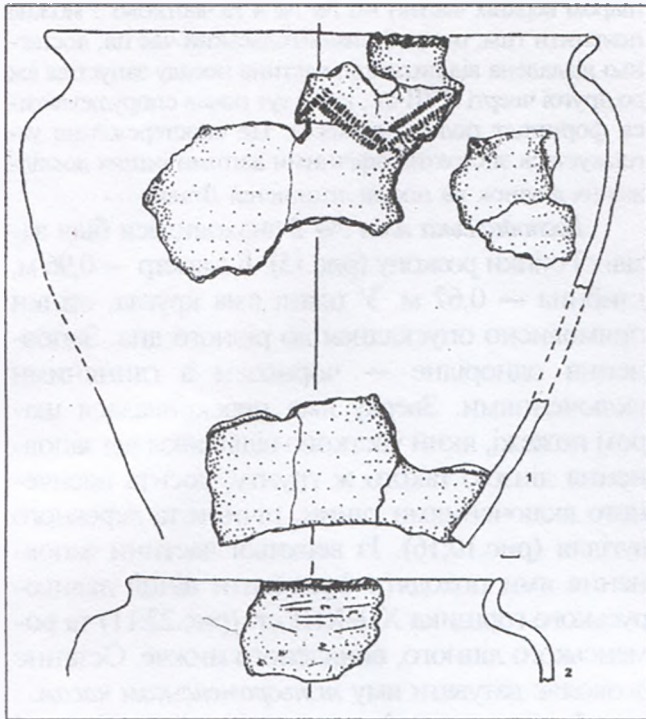

Рис.4. Липна пізньороменська кераміка.
Розкоп № 4, господарська яма № 4.

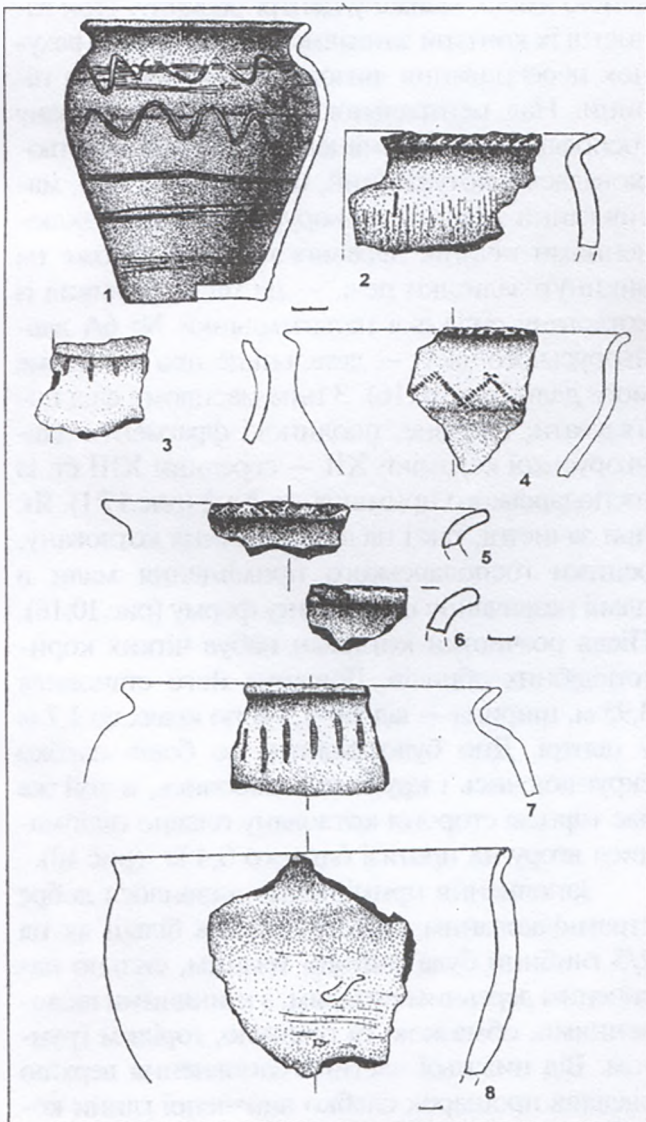

Рис.5. Ранньокружальний горщик (1) та фрагменти
вінець ліпного посуду роменської культури (2-8)
X - поч. XI ст. Розкоп № 4, господарські ями №№ 3 та 6.

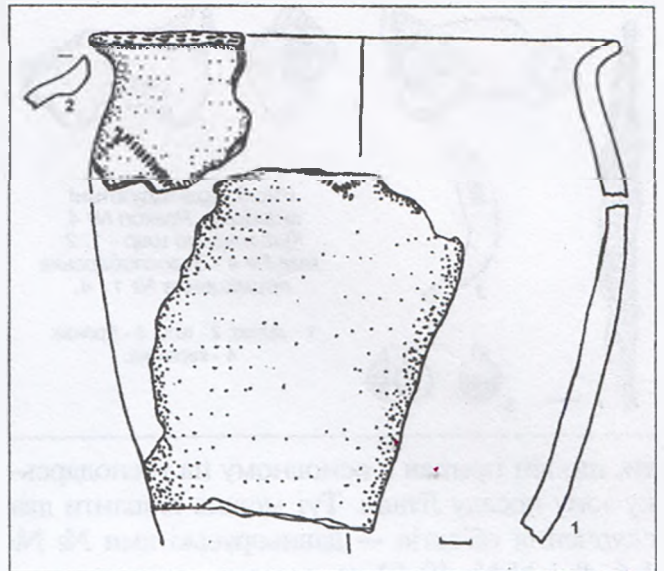

Рис.6. Фрагменти кераміки X - поч. XI ст.
Розкоп № 4, господарська яма № 7.

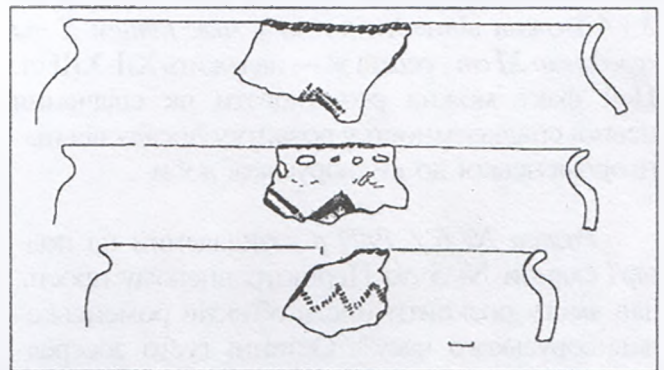

Рис.7. Фрагменти вінець ліпних горщиків
пізньороменського часу. Розкоп № 4, культурний шар.

тавлена уламками як типової форми горщиків з чітко профільованим плічком, шийкою та відігнутих назовні вінцем (рис.5:2,5-7), так і слабо профільованими (рис.5:3-4,8), що йдуть коренями до опішнянської кераміки (за типологією О.В.Сухобокова та С.П.Юренко). Тут же трапився фрагмент вінця роменського ранньогончарного горщика, більша частина якого в уламках виявлена у господарській ямі № 3 (рис.5:1).

Із заповнення *ями № 7* XIX ст. походять фрагменти роменського горщика рідкісної форми — зі злегка наміченими плічками, орнаментованими, як і край вінця, відбитками "гусенички"; тут же знайдено і вінце гончарного, з манжетоподібним краєм, горщика (рис.6:1-2). У заповненні великої зернової *господарської ями № 12* XII — середини XIII ст. також виявлені фрагменти роменського ліпного посуду та гончарного кінця X-XI, XI ст., а, крім того, уламок рожевого шиферу, що, напевне, відноситься до періоду кінця X-XI ст., оскільки подібні шматки (мабуть, від жорна) з інших розкопів зустрічались у саме таким часом датованих об'єктах. *Господарське приміщення № 1* давньоруського часу, що підходило впритул до ями № 12, містило у заповненні вінця кружального посуду кінця X-XI ст. З роменської кераміки заслуговує на увагу лише фрагмент плічка ліпного горщика, орнаментованого пальцевими відмітками, та пошкоджена вотивна керамічна фігурка тварини (як в Опішні та ін. пам'ятках?) (рис.8:4).

Завершуючи огляд пізньороменських знахідок з розкопу № 4 (рис.7), важко не поміти-

Рис.8. Індивідуальні знахідки. Розкоп № 4. Культурний шар - 1, 2; яма № 4 - 3; господарське приміщення № 1 - 4.

1 - залізо; 2 - ікло; 3 - бронза; 4 - кераміка.

ти, що він припав в основному на господарську зону посаду Лтави. Тут можна виділити два скупчення об'єктів — давньоруські ями № № 1-6, 8 і №№ 10-12 та, умовно, господарське приміщення № 1 (рис.1). З усіх достовірно ранньосередньовічних об'єктів лише ями № № 3 і 4 можна віднести до часу між кінцем X та серединою XI ст., решта ж — належить XII-XIII ст. Цей факт можна розцінювати як свідчення певної спадкоємності у розвитку посаду від пізньороменської до киеворуської доби.

Розкоп № 6 / 1997 р., закладений на подвір'ї садиби № 5 по Першотравневому просп., дав змогу розкрити шість об'єктів роменсько-давньоруського часу¹⁰. Останні густо зосереджувались у його південно-східному кутку, ускладнюючи певною мірою їх культурно-хронологічне визначення. Лише яма № 2 та господарське приміщення № 2 розташовувалися окремо (рис.15).

Досить непросту ситуацію дозволила зрозуміти значна кількість профілів у найскладнішій ділянці розкопу: до глибини 0,8-1,2 м залягав шар нівелювання поверхні при перегляданні міста на початку XIX ст., хоча численні пізні об'єкти знищили на значній території культурний шар до глибини 1,2-1,4 м, іноді й глибше, до рівня материка чи передматерика (рис.15). Глибина залягання передматерикового шару — темнішого, у порівнянні з материком, суглинку, з домішками чорнозему зростала в бік Мазурівського яру та річища Ворскли, в основному за рахунок давньої ерозії та нівелювання поверхні.

Лише два шари можна пов'язати з роменсько-давньоруським часом: темного горілого ґрунту зі включеннями бурої глини, що виник, очевидно, внаслідок руйнування жител-напівземлянок і господарських приміщень, та темного горілого ґрунту без помітних культурних включень, швидше всього, пожежі. Перший шар, потужністю від 0,3 до 0,8 м, перекриває подекуди житло № 6А давньоруського часу, а тому віднесення його до періоду монголо-татарської навали цілком припустиме. Шар згарища, значно потужніший (в основному 0,6-1,0 м), що місцями залягав по материк, та, переважно, — вище попереднього, слід віднести до пізньосередньовічного періоду, наймовірніше, до часу облоги Полтави 1709 р. (рис.15). Випадки заповнення цим

шаром верхніх частин ям № № 4 та частково 3 можна пояснити тим, що у післямонгольський час ця, достатньо віддалена від дитинця, частина посаду запустилася аж до другої чверті XVII ст., коли тут почав споруджуватися форштадт полкового міста. Це спостереження узгоджується зі стратиграфічними даними інших досліджених ділянок на посаді літописної Лтави.

Господарська яма № 2 знаходилася біля західної стінки розкопу (рис.15). Її діаметр — 0,96 м, глибина — 0,67 м. У плані яма кругла, стінки прямовисно опускалися до рівного дна. Заповнення однорідне — чорнозем з глиняними включеннями. Зверху яма перекривалася шаром пожежі, який частково відділявся від заповнення лінзою такого ж ґрунту, досить насиченого включеннями глини, піщини та деревного вугілля (рис.10;16). Із верхньої частини заповнення ями походять фрагменти вінця давньоруського горщика XII-XIII ст. (рис.22:11) та роменського ліпного, виявленого нижче. Останнє дозволяє датувати яму пізньороменським часом.

Рештки господарського приміщення № 2 (рис.15;16) розташовувалися поряд з вищезгаданою ямою, майже у центрі розкопу. При зачистці їх контури зливалися, очевидно, за рахунок перекривання лінзою із включеннями піщини. Над центральною частиною котловану господарського приміщення ця лінза перетворювалася у потужніший, близько 10-15 см, масив глини жовтого кольору, із значними включеннями піщини, деревного вугілля (схоже на викинуті залишки печі, — це міг бути викид із котловану сусідньої напівземлянки № 6А давньоруського часу, — детальніше про неї йтиме мова далі) (рис.10;16). З цим масивом і слід пов'язувати, напевне, поодинокі фрагменти давньоруської кераміки XII — середини XIII ст. із господарського приміщення № 2 (рис.17:1). Як при зачистці, так і після вибирання котловану, рештки господарського приміщення мали в плані незвичайну шестикутну форму (рис.10;16). Після розчистки котлован набув чітких коритоподібних обрисів. Довжина його становила 3,95 м, ширина — від 1,0-1,3 м по краях до 1,7 м у центрі. Дно було рівним, до боків слабо скруглюючись і круто піднімаючись, в той же час торцеві сторони котловану плавно підіймалися вгору на протязі близько 0,4 м (рис.10).

Заповнення приміщення виявилось добре стратифікованим: верхня частина більш як на 2/3 глибини була зайнята темним, сильно насиченим деревним вугіллям, з глиняними включеннями, обмазкою та пічиною, горілим ґрунтом. Від нижньої частини заповнення верхню відділяв прошарок слабо випаленої глини коричнево-червонуватого кольору, а придонна частина заповнення за складом була схожою

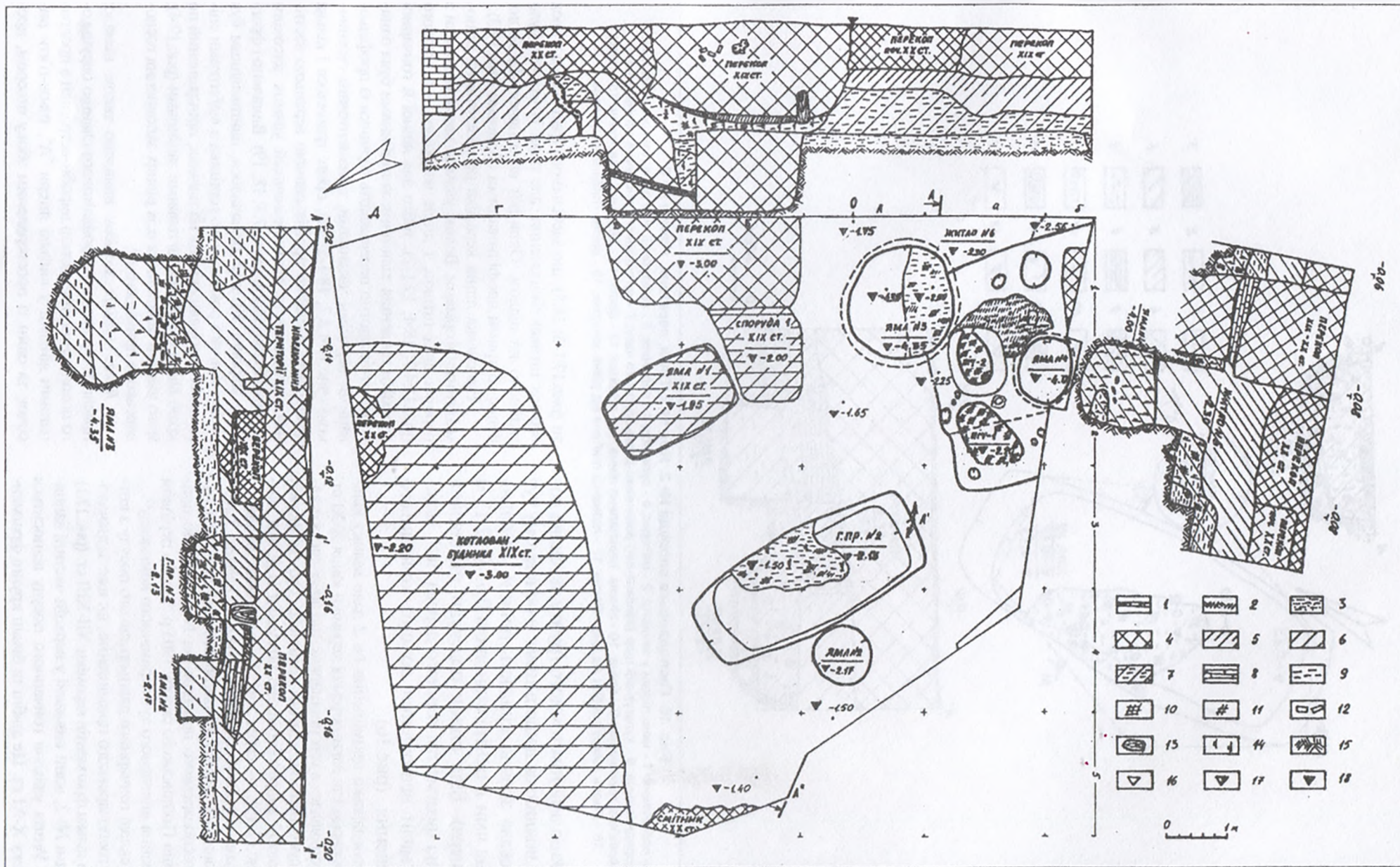

Рис.15. План, профілі стінок, перетини об'єктів розкопу № 6 / 1997 р.

Умовні позначення: 1 - асфальт; 2 - материк; 3 - суглинок; 4 - переколи; 5 - культурний шар доби пізнього українського середньовіччя; 6 - чорноземний культурний шар роменсько-давньоруської доби; 7 - суглинково-чорноземна суміш; 8 - дерев'яна трухлявина; 9 - глина; 10 - піщина, перепалена глина; 11 - обмазка; 12 - цегла; 13 - дерево; 14 - вуглини; 15 - попіл; 16 - рівень заміру глибини від дна об'єктів; 17 - позначка глибини від рівня зачистки; 18 - рівень глибини від репера.

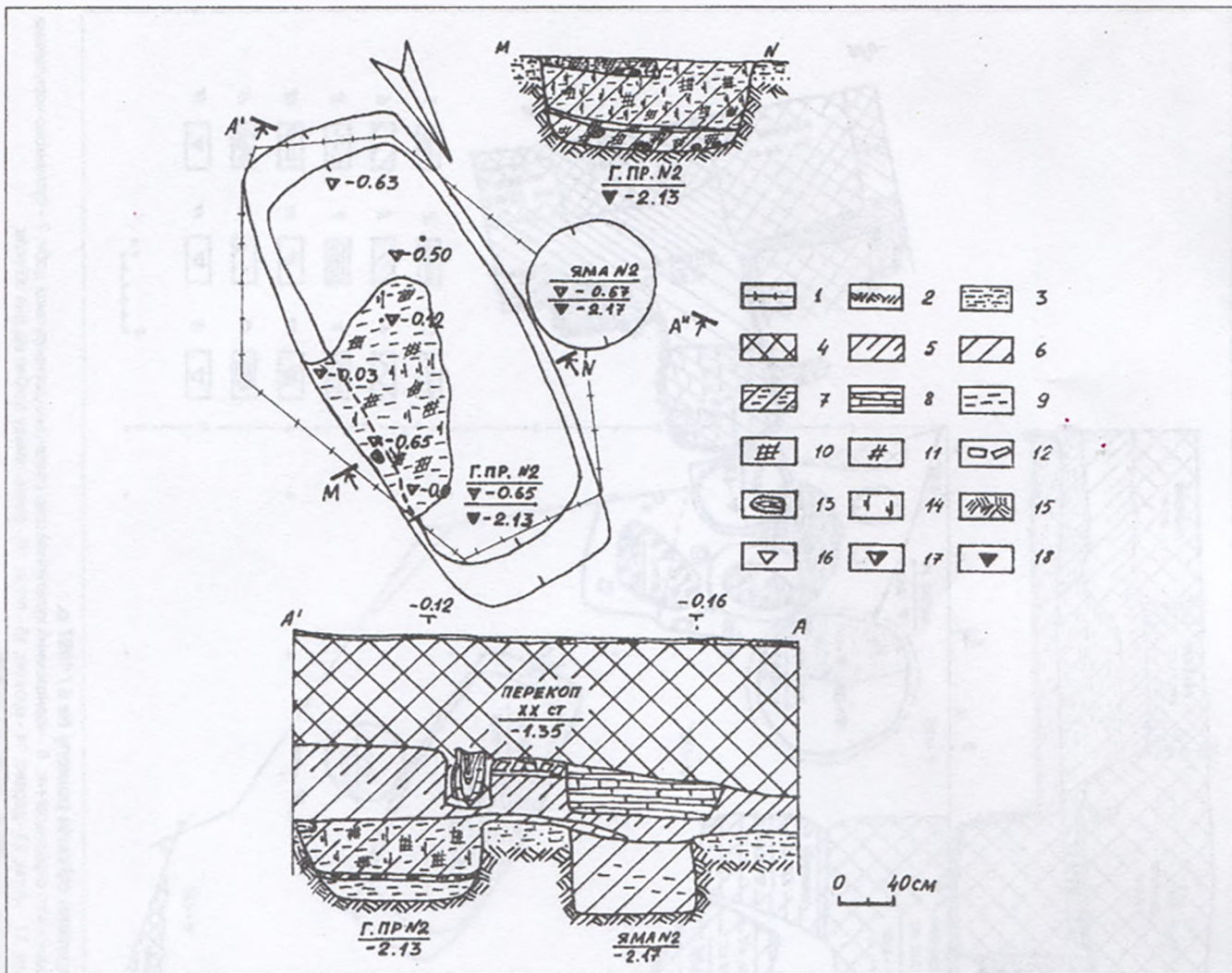

Рис. 16. Господарська споруда № 2. Яма № 2. План, перетини. Розкоп № 6.

Умовні позначення: 1 - межі плями у зачистці; 2 - материк; 3 - суглинок; 4 - перекопи; 5 - культурний шар доби пізнього українського середньовіччя; 6 - культурний шар (заповнення) роменсько-давньоруського часу; 7 - суглинково-чорноземне заповнення; 8 - дерев'яна трухлявина; 9 - глина; 10 - піщина, перепалена глина; 11 - обмазка; 12 - цегла; 13 - дерево; 14 - вуглини; 15 - попіл; 16 - рівень заміру глибин від дна об'єктів; 17 - позначка глибини від рівня зачистки; 18 - рівень глибини від репера.

на верхню вмістом темного ґрунту, де склад домішок виявилася дещо іншим: в основному тут переважала значна кількість піщини. Загальна глибина ями в центрі становила 0,65 м (2,13 м від репера). Біля стінок подекуди траплялися невеликі фрагменти горілого дерева, які, можливо, мали відношення до стін колишнього приміщення (рис.16).

Господарське приміщення № 2 дало велику кількість роменської та давньоруської кераміки кінця X-XI ст. Вона зустрічалася в усіх прошарках, що дозволяє розглядати її сукупність як єдиний комплекс. Окремі форми були склеєні з фрагментів, які походили із різних глибин (рис.17-19), — серед них розвал ліпного горщика з відбитками спіральних скроневи́х кілець на плічках. Завдяки цій знахідці з'явилася можливість пов'язати час існування господарського приміщення № 2 з добою приховування Полтавського скарбу 1905 р.¹¹, як і з періодом побутування виявленого тут керамічного комплексу¹².

У складі гончарного давньоруського посуду з котловану господарського приміщення, як вже зазначалося, було кілька фрагментів кераміки XII-XIII ст. (рис.17:1). Як і в ямі № 2, вони виявлені у верхній частині заповнення. Решта уламків гончарного посуду відноситься до рубежу X-XI ст. Це дрібні та більш крупні фрагмен-

ти (рис.17:1-3; 18:5), що здебільшого траплялися у двох верхніх штиках заповнення, але один із уламків було знайдено на підлозі. Останній відрізнявся від інших більш гострими профільованими обрисами (рис.19:3).

Роменська ліпна кераміка репрезентована різноманітними формами. Великі уламки також походили з перших двох штиків, і лише частково — з третього (рис.17:4,7; 18:4; 19:1-2), тобто для ліпної й гончарної кераміки тенденція залягання за глибинами була однаковою. Абсолютно переважають горщики із профільованими верхніми частинами, орнаментовані гусеничкою (рис.17:4,5,7; 18:1-2; 19), проте трапилося і кілька фрагментів зі слабо профільованою верхньою частиною (плічком) та один незначний уламок високого вертикального вінця (рис.17:7; 18; 19). Виявлено і фрагмент жаровні. Як вже зазначалося, найцікавішим був розвал ліпного роменського горщика з відбитками спіральних скроневи́х кілець на плічках, прикрашений по краю вінця слабкими нігтьовими защипами (рис.19:4); його уламки залягали на всіх рівнях заповнення господарського приміщення¹³.

Індивідуальних знахідок виявлено також немало: пряслице з рожевого пірофілітового сланцю овруцького походження, три кістяні вироби-астралаги з продряпанними лініями у вигляді літери "А", трьох-п'яти рясочок та один із просвердленим збоку отвором, про-

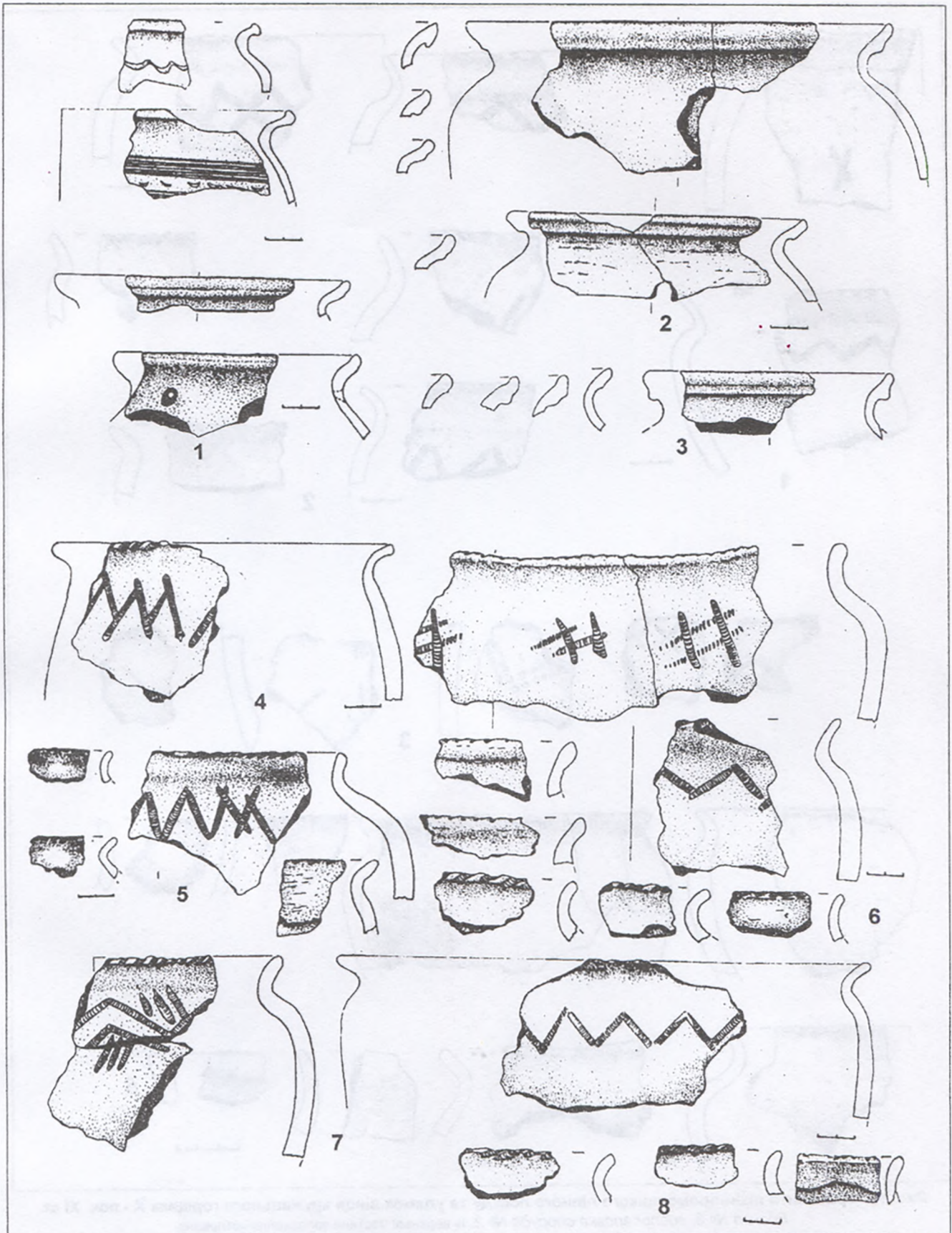

Рис. 17. Кружальна кераміка X-XI та XIII ст. і фрагменти ліпного посуду роменської культури X - поч. XI ст. Розкоп № 6, господарська споруда № 2. Із заповнення котловану.

колки із заполірованою поверхнею (рис.26: 1,2-4,6-8), а також дві голки, виготовлені з дрібних кісток (рис.26: 9-10). Знайдено уламок залізного кресала, шматочок дуже тонкого бронзового дроту, невиразний фрагмент залізного ножа, розвал бубонця з мідного сплаву (рис.26: 11-14). Індивідуальні знахідки залягали на всіх рівнях заповнення рівномірно, як і кістки тварин.

Господарське приміщення № 2, за своїм значенням, має неабияку роль у вивченні пізнього етапу роменської культури, оскільки завдяки сполученню багатого керамічного матеріалу, в тому числі ліпного горщика з відбитками спірального скроневого кілця, є можливість

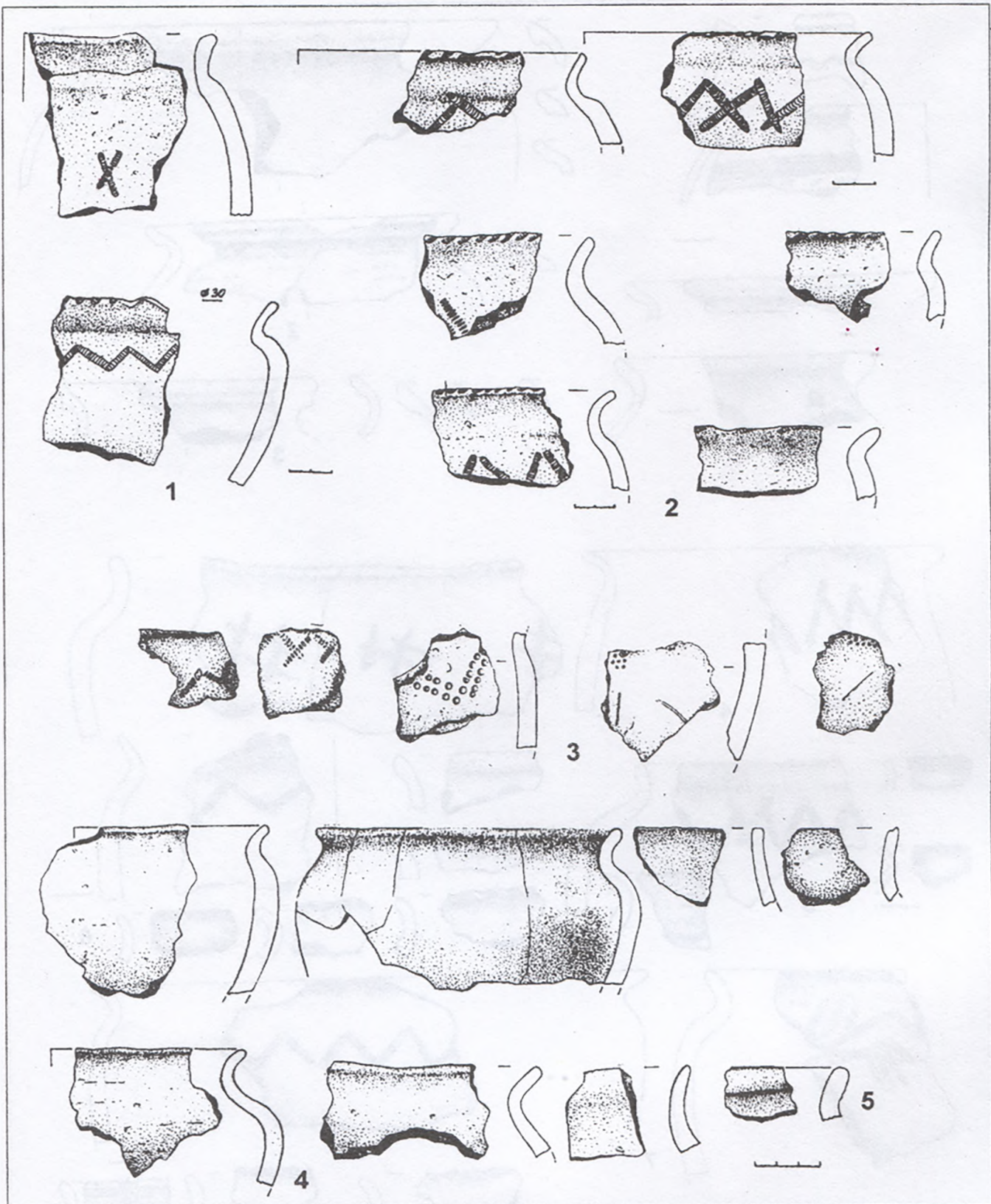

Рис. 18. Фрагменти пізньороменського ліпного посуду та уламок вінця кружального горщика X - поч. XI ст.
Розкоп № 6, господарська споруда № 2. Із верхньої частини заповнення котловану.

поєднати ці дві категорії роменського інвентаря, як і шиферні пряслиця з діаметром отвору близько 1 см. Також слід звернути увагу на те, що в даному керамічному комплексі практично відсутня ранньогончарна роменська кераміка. Це вже відзначалося дослідниками на деяких перехідних від роменських до давньоруських об'єктах в інших регіонах Лівобережжя.

Решта об'єктів *розкопу № 6 / 1997 р.* досліджена на порівняно невеликій площі, а тому їх доцільно розглядати, спираючись на хронологічно і стратиграфічно аргументовану послідовність існування (рис.20).

Найбільш пізніми об'єктами розкопу були житло № 6А і яма № 4 (рис.20), вони переконливо датуються XII — серединою XIII ст. Жит-

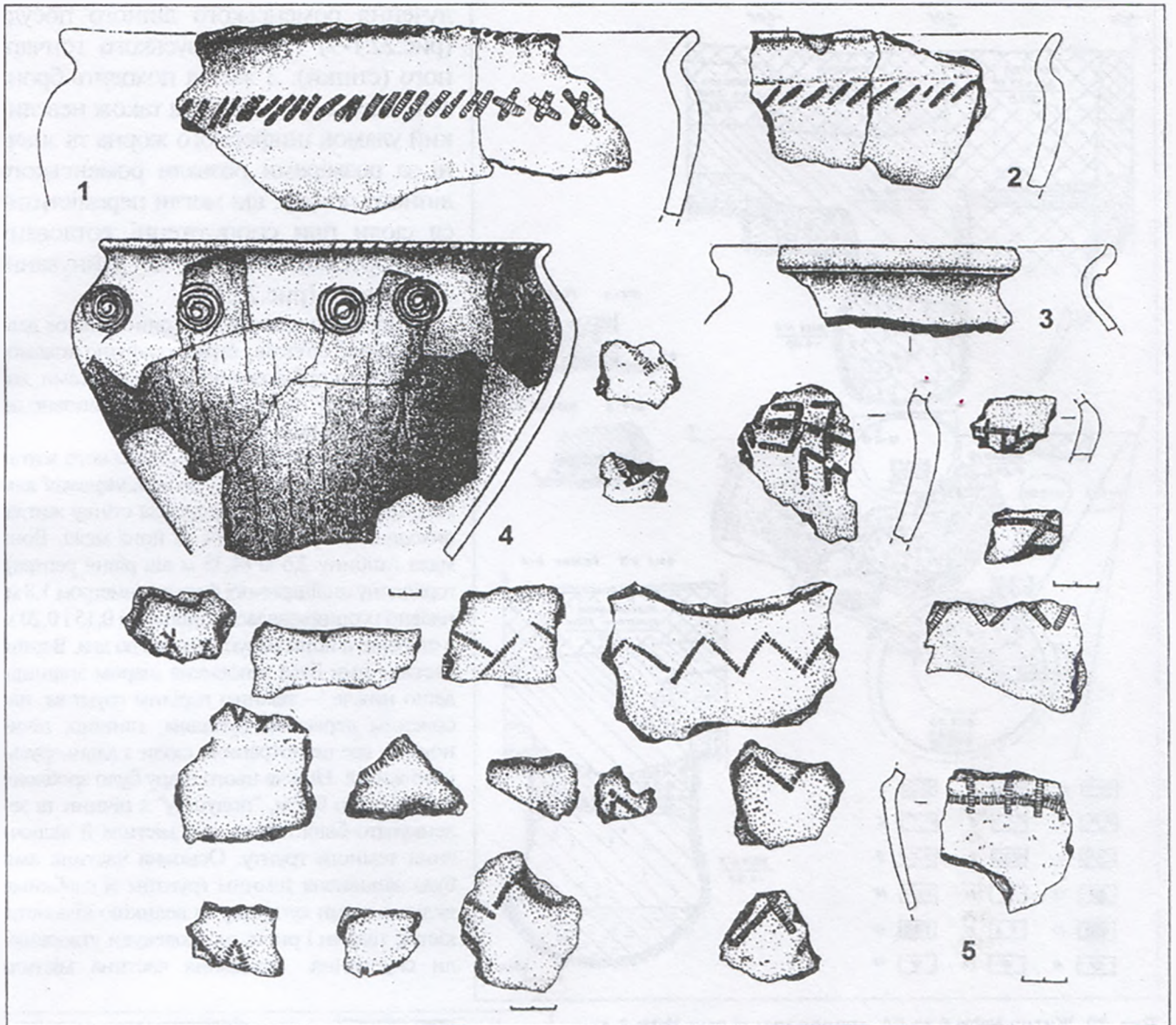

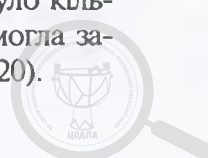
Рис. 19. Фрагменти ліпного та гончарного посуду X - поч. XI ст.
Розкоп № 6, господарська споруда № 2. Із заповнення котловану.

ло № 6А було споруджене у котловані раніше існуючого житла роменської культури, на що вказує цілий ряд фактів, найпереконливішим з яких є зрізани при спорудженні давньоруського житла челюсті печі попередньої доби (рис.13). Такий характер забудови, з використанням котлованів житлових споруд попередніх мешканців, характерний для населення посаду літописної Лтави XI-XII ст.¹⁴ Він свідчить опосередковано, принаймні, про спадкоємність у обранні місць проживання та про участь переважно пізньороменського населення у формуванні давньоруських центрів ворсклинського порубіжжя XI-XII ст.

Роменське *житло* № 6 (рис.20) мало розміри 3,6 x 3,2 м (швидше всього, — 4,0 м; загальна площа — близько 14 кв. м), стінами було орієнтоване за сторонами світу, заглиблювалося в материк на 0,5 м. У північно-західному кутку житла була споруджена піч, виліплена з глини із включеннями конкрецій та кераміч-

них конусів (рис.13), звід і стінки якої збереглися погано. Піч неодноразово ремонтувалася, про що свідчать два рівні черіння і локальні сліди підмазування на дні та стінках. Розміри печі: довжина — 1,3 м, ширина — 0,5 м, до челюстей вона звужувалася. Розміри топкової камери: довжина — 1,15 м, ширина по черіню — 0,5-0,8 м (рис.20). Задня частина печі постраждала, очевидно, при розбиранні стіни будинка, коли його покинули. Житло було стовповим за конструкцією стін: потужна (близько 0,5 м діаметром) стовпова яма розчищена посередині стіни, а в кутках слідів таких ям не простежувалося.

Дрібні стовпові ямки довкола печі (діаметром 2-5 см і глибиною 3-12 см) можуть бути пов'язаними із її спорудженням чи перебудовами, або ж якимись внутрішньожитловими конструкціями. Серед останніх цікавим було кільце із попелу та окремих вуглин, яке могла залишити згоріла плетена корзина (рис.20).

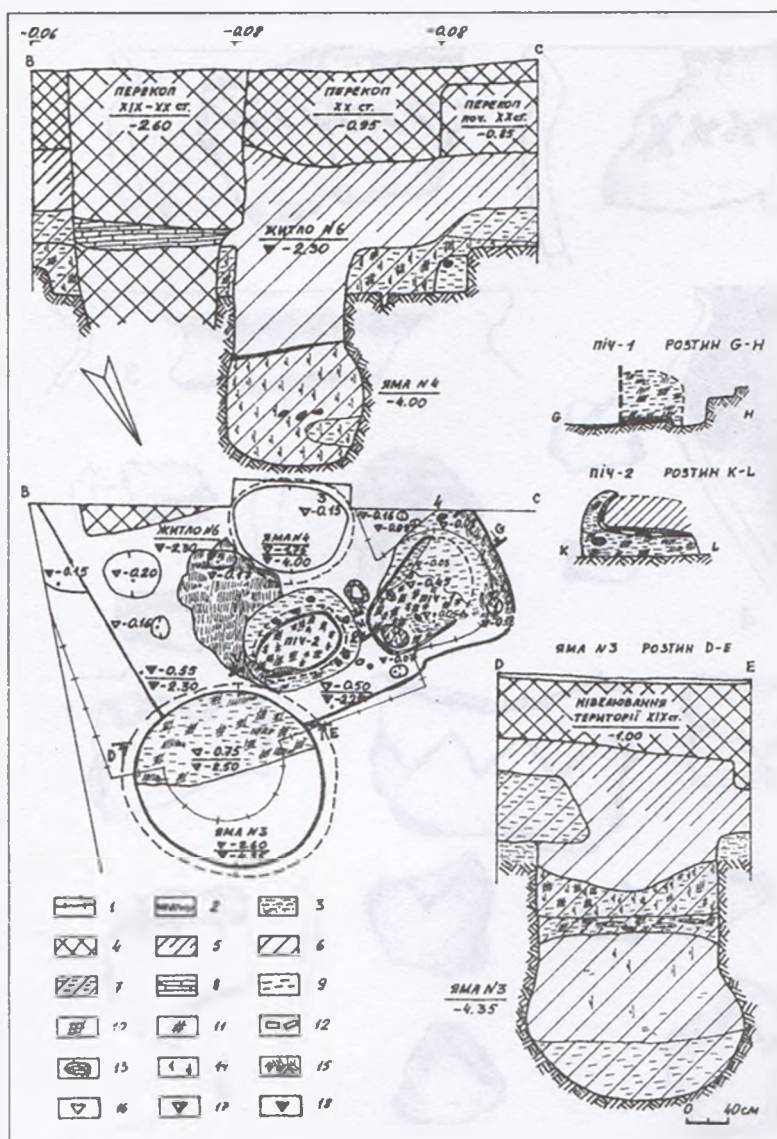

Рис. 20. Житла №6 та 6А, господарські ями №№ 3-4. План, перетини. Розкоп № 6.

Умовні позначення: 1, 19 - межі плями у зачистці; 2 - материк; 3 - суглинок; 4 - перекопи; 5 - культурний шар XVII-XVIII ст.; 6 - культурний шар (заповнення) роменсько-давньоруського часу; 7 - суглинково-чорноземне заповнення; 8 - дерев'яна трухлявина; 9 - глина; 10 - піщина, перепалена глина; 11 - обмазка; 12 - цегла; 13 - дерево; 14 - вуглини; 15 - попіл; 16 - рівень заміру глибини від дна об'єктів; 17 - позначка глибини від рівня зачистки; 18 - рівень глибини від репера; 20 - конкреції, уламки каменю; 21 - утоптана ділянка попелястого кольору.

Виходячи з того, що піч житла знаходилась на певній відстані від стін, а також, що вона не була кубоподібною, хоча й видовженою, останню можна віднести до пізнього етапу роменської культури. Матеріалів для датування цього житла замало через порушення його заповнення пізнішим житловим комплексом. Проте виявлені у заповненні печі фрагменти кераміки цьому не протирічать, особливо уламок манжетоподібного вінця із загостреними обрисами (рис.22:8) та шматок шиферного жорна, що склеївся з основною його частиною — з господарської ями № 4 (рис.12; 24:5). Над запічною ямою в кутку також виявлено потужне скупчення кераміки, відмінною рисою якого є спо-

лучення роменського ліпного посуду (рис.22:1-9) і давньоруського гончарного (стінки). З житла походять бронзове кільце (рис.26:16), а також невеликий уламок шиферного жорна та значні за розмірами розвали роменського ліпного посуду, які могли переміститися сюди при спорудженні котловану давньоруського житла чи руйнуванні останнього (рис.22:1-2).

Доцільно навести тут і опис кількох давньоруських об'єктів, стратиграфічно взаємопов'язаних з публікованими комплексами, хоча б із огляду на присутність в їх заповненні пізньороменських знахідок.

Частина матеріалів з роменського житла № 6 могла потрапити й до господарської ями № 3 (рис.20). Ця яма прорізала стінку житла, виходячи в кутку на 3/4 за його межі. Вона мала глибину 2,6 м (4,35 м від рівня репера), горловину циліндричної форми діаметром 1,8 м, плавню розширювалася глибше на 0,15 і 0,20 м в сторони, а потім округлювалася до дна. Верхня частина ями була заповнена шаром згарища, дещо нижче — темним горілим ґрунтом, насиченим деревним вугіллям, глиною, піщиною, — все це потрапило сюди з давньоруського житла. Нижче цього шару було зроблено потужну, до 0,3 м, "подушку" з піщини та зеленкувато-білої глини, яка містила й включення темного ґрунту. Основна частина ями була заповнена темним ґрунтом зі слабкими включеннями суглинку та великою кількістю кісток тварин і риби, які подекуди утворювали скупчення. Придонна частина містила

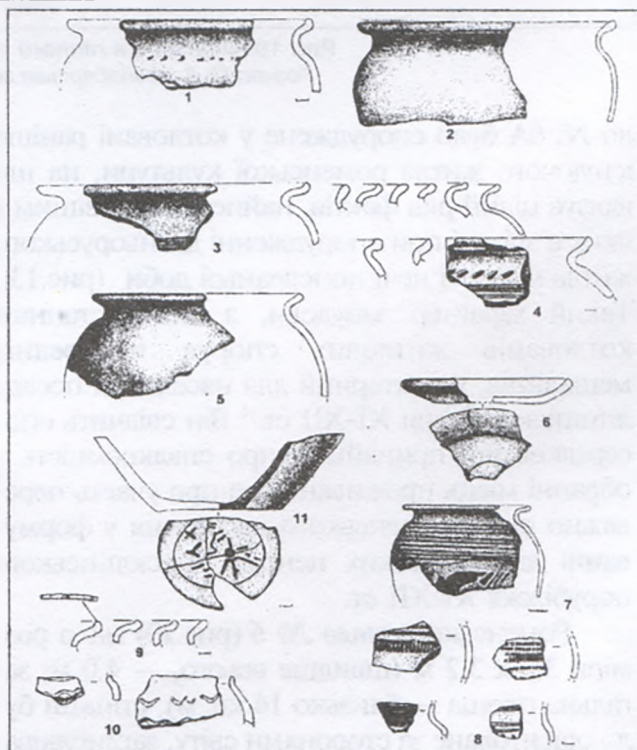

Рис. 21. Фрагменти гончарної давньоруської кераміки XI-XIII ст. Розкоп № 6, житла №№ 6 і 6А.

Із заповнення котлованів. 7 - уламок гончарного горщика, орнаментованого ангобовим розписом.

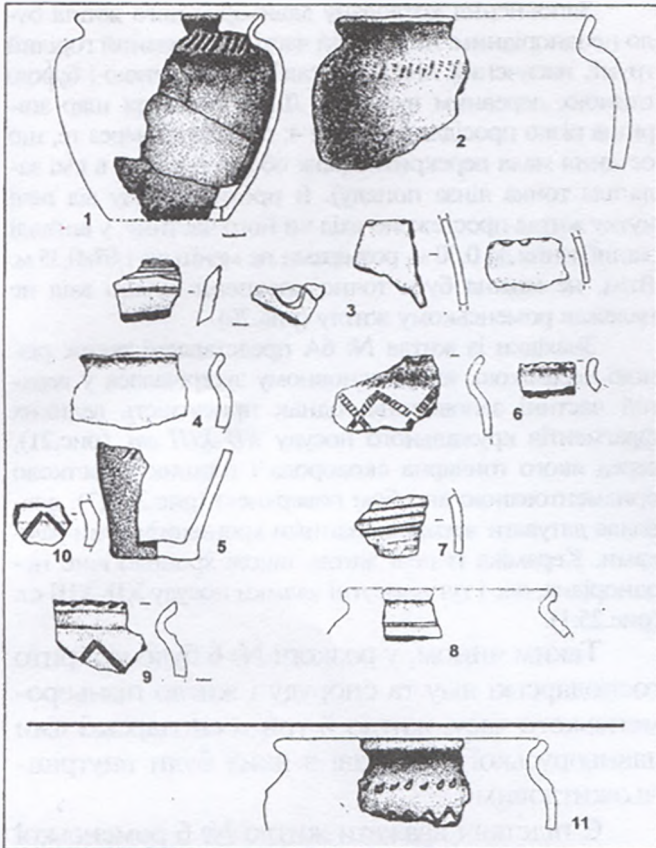

Рис. 22. Фрагменти пізньороманського ліпного (1-6, 9-10) та давньоруського кружального поч. XI-XII ст. посуду (7, 8, 11). Розкоп № 6, житла №№ 6 і 6А (1-10), господарська яма № 2 (11).

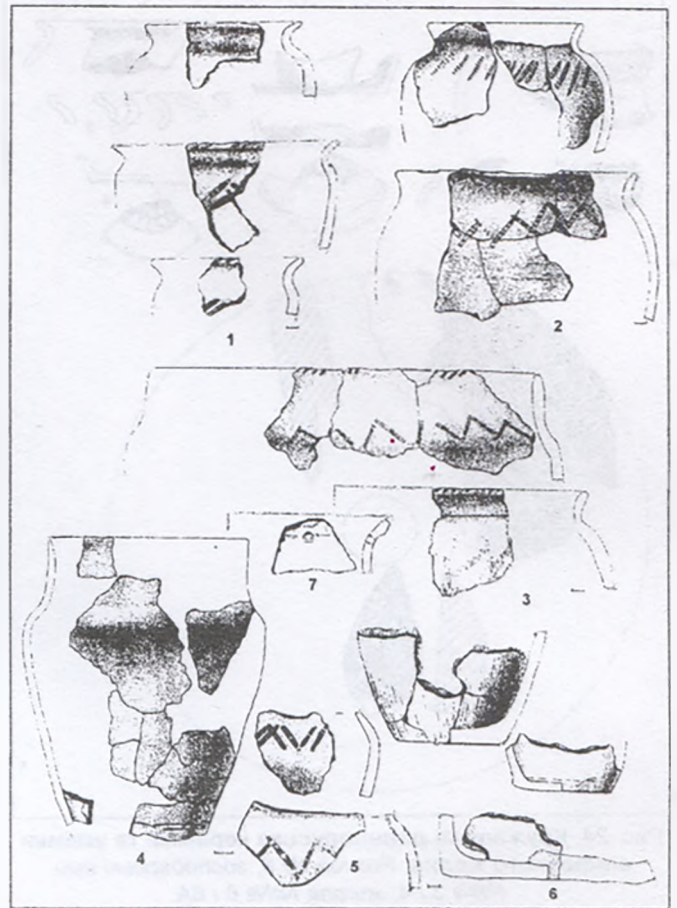

Рис. 23. Фрагменти ліпного посуду роменської культури (1-6) та кружального (7) X - поч. XI ст. Розкоп № 6, господарська яма № 3.

суміш чорнозему з глиною у вигляді тонкої лінзи на межі двох шарів, і більш потужну — ближче до дна.

В ямі виявлені досить цікаві знахідки: бронзові бубонець та уламок невизначеного виробу, шматок залізної криші і фрагмент залізного виробу, уламки шиферу, фрагмент глиняного виробу дископодібної форми з отвором по центру, уламки точильця (рис.26:17-20). У керамічному комплексі представлено посуд як роменської культури, так і давньоруський — XII-XIII ст. (рис.21; 23; 24:1-4). Враховуючи фрагментованість роменської кераміки і залягання давньоруського посуду часу феодальної роздрібленості Русі на всій глибині ями, останню варто віднести до *давньоруської доби*. Яма могла бути певний час складовою частиною давньоруського житла (такі приклади відомі), яку потім закидали.

Серед виявлених знахідок на особливу увагу заслуговує *фрагмент керамічного диску* — порівняно товстого виробу круглій форми з отвором посередині та потовщенням у вигляді невисокого циліндру з одного боку навколо отвору, діаметром 15,0 см, товщиною 2,8-3,1 см. Розміри отвору по центру — 2,4 x 3,7 см (рис.26: 18). Аналогій диску нам поки-що не відомо. Хоча співставлення реконструйованих розмірів виробу з верхніми отворами пізньороманських печей нашттовує на здогад про використання такого пристрою для регулювання напрямку вогню на печі чи спрямування струменю диму (наприклад, при коптінні). Ймовірність такої атрибуції рідкісної для полтавських старожитностей знахідки поділяє і О.В.Сухобоков.

Господарська яма № 4 (рис.11;20) мала скруглену в плані форму і була схожою на яму № 3, відрізняючись від неї розмірами: зверху її діаметр становив

0,9x1,1 м. Вона мала циліндричну горловину, яка розширювалася на третині загальної глибини на 10-15 см. Глибина ями від підлоги житла № 6 становила 1,75 м (4,0 м від репера). Перетин ями дещо різнився від ями № 3 — стінки були рівнішими й сходилися до дна більш плавно. Характер заповнення не залишає сумніву в її датуванні давньоруським часом: верхня частина засипана, як і частина котловану житла, шаром згорілого темним горілим ґрунтом, а нижня — темним ґрунтом, сильно насиченим деревним вугіллям, із потужним суглинковим масивом дещо вище дна. Незважаючи на присутність в ямі роменської ліпної, одного фрагмента, ймовірно, салтівської (рис.25:1 — внизу), гончарної з манжетоподібним вінцем кераміки, для датування вирішальним є присутність давньоруського кружального посуду XII-XIII ст. (рис.25:1-3). Стратиграфія ями чудово свідчить про це: верхня частина заповнення аналогічна шару, котрий перекиривав зверху давньоруське житло.

Житло № 6А давньоруського часу було невеликим за розмірами: 2,6 x 3,2 м (площа — 8,3 кв. м). В тому ж кутку, що й у роменському житлі, знаходилася піч, підковоподібна форма якої типова для Півдня Русі, розмірами 1,1 x 0,5 м (рис.14; 20). Висота топкової камери досягала 0,40 м, черинь одношаровий, нахилений до челюстей печі. Піч зведена на "подушці", аналогічній за складом матеріалу тій, що виявлена в ямі №3. У підлозі житла простежено три неглибокі ямки діаметром 0,2-0,3 м — в кутку за пічкою, біля стіни і між пічкою та ямою № 4 (рис.20). Остання перекривалася шаром попелу, який також знаходився між челюстями печі та згаданою ямою.

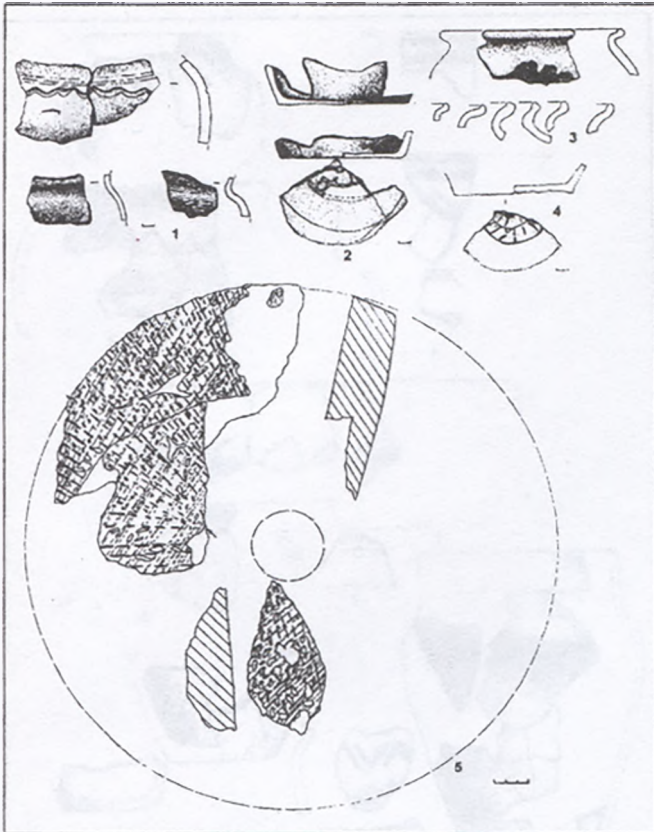

Рис. 24. Кружальна давньоруська кераміка та уламки шиферного жорна. Розкоп № 6, господарські ями №№ 3 і 4, житла №№ 6 і 6А.

Заповнення котловану давньоруського житла було неоднорідним: на більшій частині — темний горілий ґрунт, насичений пічиною, слабо випаленою і бурою глиною, деревним вугіллям. Лише в центрі шар згарища різко просідав у яму № 4, очевидно, через те, що остання мала перекриття (між обома шарами в ямі залягала тонка лінза попелу). В протилежному від печі кутку житла простежено вхід чи його частину, у вигляді заглиблення до 0,30 м, розмірами не менш як 1,07х0,35 м. Втім, не можна бути точно впевненими, що вхід належав роменському житлу (рис.20).

Знахідки із житла № 6А представлені також різною керамікою, яка в основному зустрічалася у верхній частині заповнення, однак присутність великих фрагментів кружального посуду XII-XIII ст. (рис.21), серед якого гончарна сковорода і горщик з частково орнаментованою ангобом поверхнею (рис.21:6,7), дозволяє датувати житло вказаними хронологічними рамками. Кераміка із печі житла також хронологічно неоднорідна, але і тут присутні уламки посуду XII-XIII ст. (рис.25:1).

Таким чином, у розкопі № 6 було відкрито господарські яму та споруду і житло пізньороменського часу, житло й три господарські ями давньоруської доби, дві з яких були внутрішньожитловими.

Є підстави вважати житло № 6 роменської культури і господарську яму № 2 синхронними за часом існування. По-перше, вони знаходи-

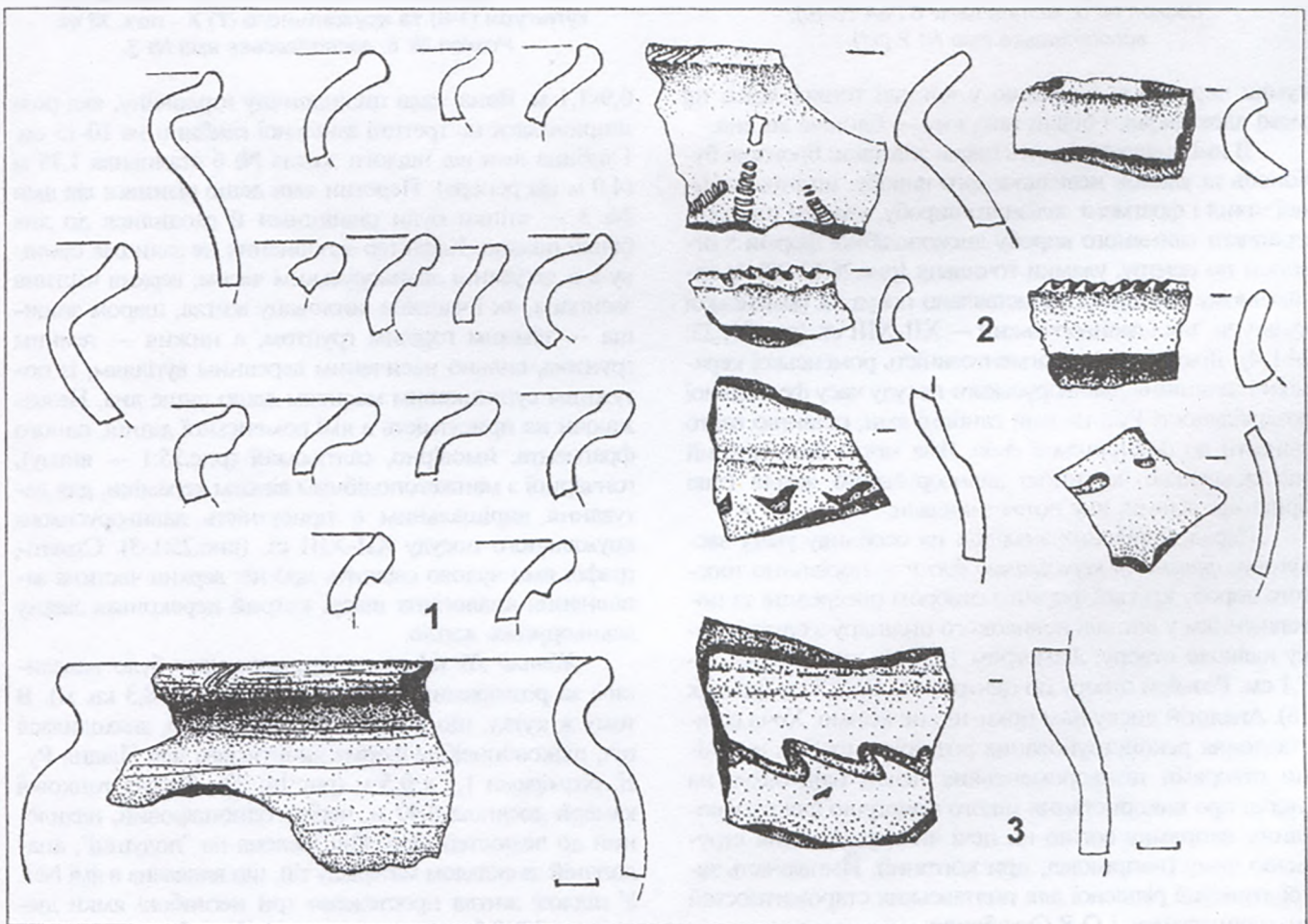

Рис. 25. Фрагменти кружальної давньоруської і роменської піпної кераміки. Розкоп № 6, житло № 6А, господарська яма № 4.

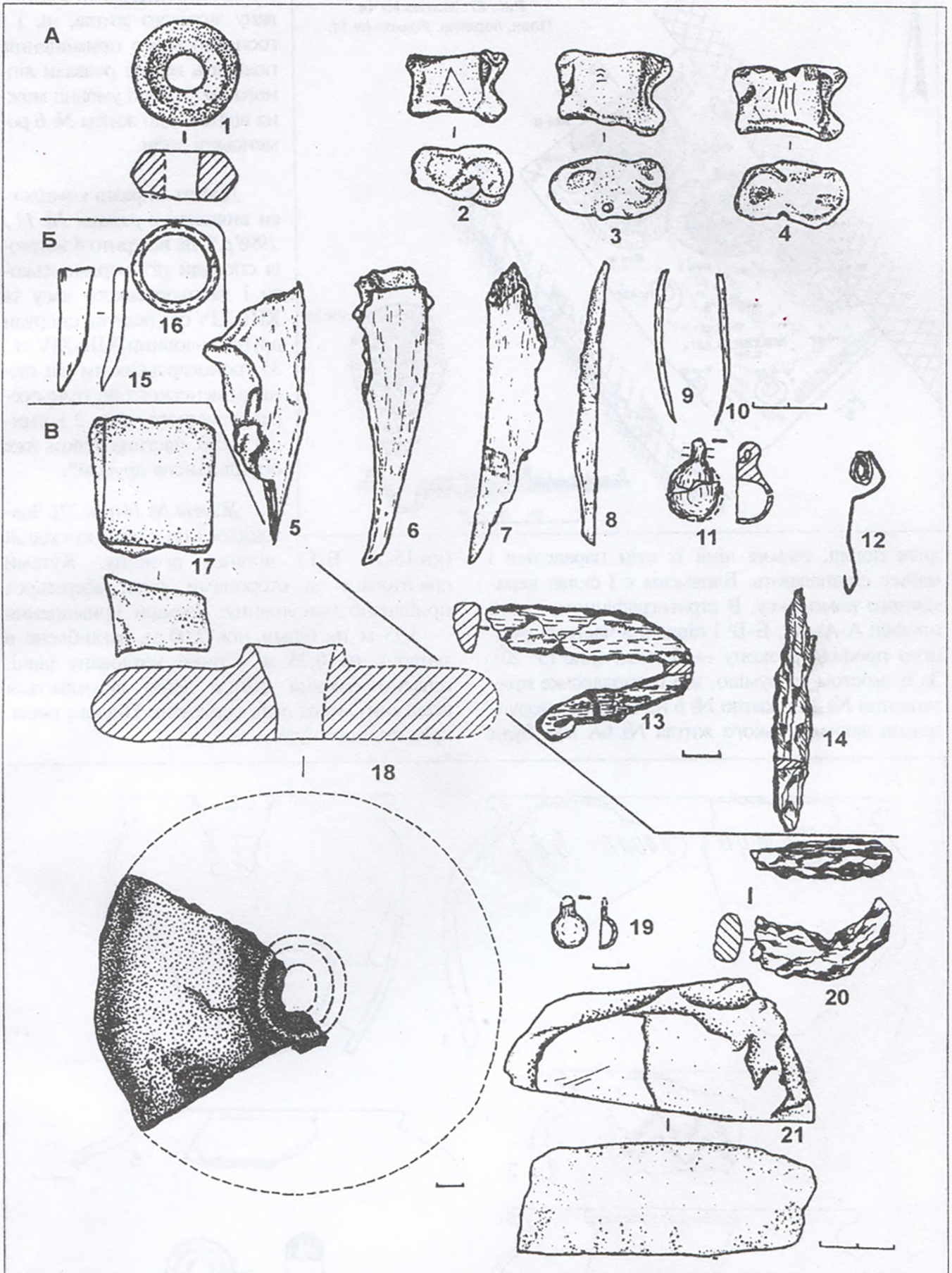

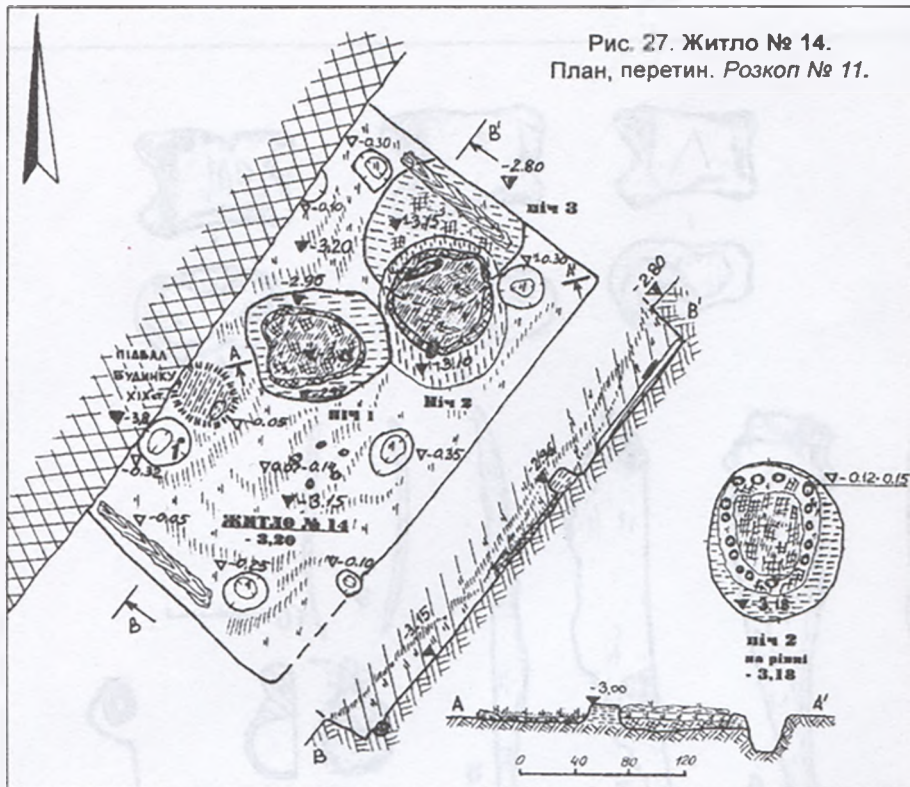
Рис. 26. Індивідуальні знахідки. Розкоп № 6.

А - господарська споруда № 2; Б - житла №№ 6 і 6А; В - яма № 3.

1, 21 - пірофілітовий сланець; 2-10, 15 - кістка; 11-12, 16, 19 - бронза; 13-14, 20 - залізо; 17 - пісковик; 18 - кераміка.

заповненими доверху. З котловану згорілого житла, як і з господарського приміщення, походять великі розвали ліпного посуду, які умовно можна віднести до житла № 6 роменської доби.

Досить виразні комплекси виявлені в розкопі № 11 / 1998 р.¹⁵, де відкрито 4 житлові споруди пізньороменського і давньоруського часу та XIII-XIV ст.; рештки споруди другої половини XIII-XIV ст.; 35 господарських ям від пізньороменського до пізньосередньовічного часу; 2 вогнища тощо, частина з яких вже оприлюднена друком¹⁶.

Житло № 14 (рис.27). Знаходилося на південно-східній (кв.15-17 Б-Г) ділянці розкопу. Кутами орієнтоване за сторонами світу, збереглося приблизно наполовину. Розміри приміщення — 3,95 м на більш ніж 2,00 м, заглиблене в материк на 0,35 м. Стінки котловану рівні, південно-західна стінка дещо відхиляється всередину, кути ледь скруглені. Підлога рівна, крім східного кута.

лися поряд, вісьові лінії їх стін паралельні і майже співпадають. Близьким є і склад керамічного комплексу. В стратиграфічному плані профілі А-А'-А'', Б-Б' і південна частина східного профіля розкопу — близькі (рис.15; 20). За їх змістом зрозуміло, що господарське приміщення № 2 та житло № 6 на момент спорудження давньоруського житла № 6А вже були

(кв.15-17 Б-Г) ділянці розкопу. Кутами орієнтоване за сторонами світу, збереглося приблизно наполовину. Розміри приміщення — 3,95 м на більш ніж 2,00 м, заглиблене в материк на 0,35 м. Стінки котловану рівні, південно-західна стінка дещо відхиляється всередину, кути ледь скруглені. Підлога рівна, крім східного кута.

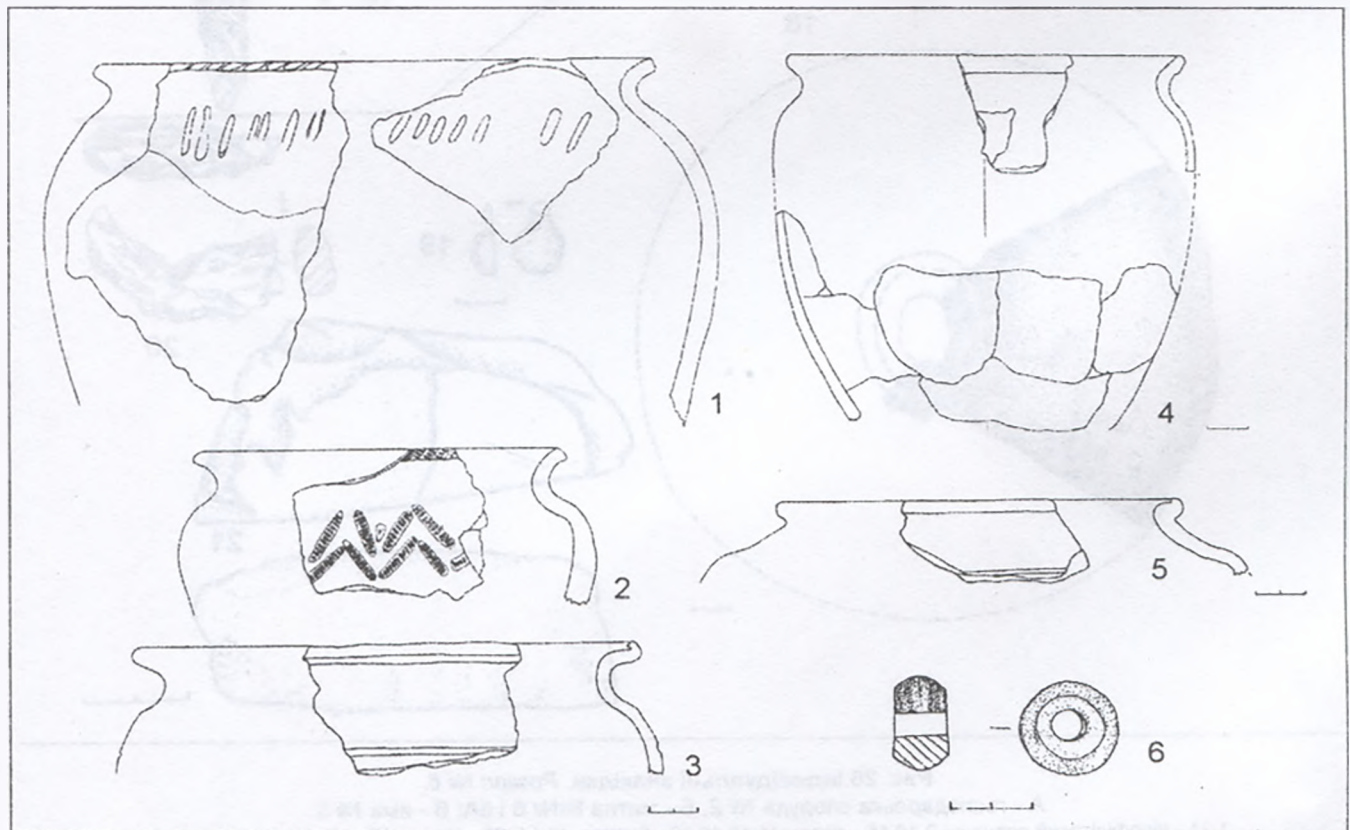

Рис. 30. Фрагменти пізньороменського ліпного та давньоруського гончарного посуду, шиферне пряслице. Розкоп № 11, житло № 14. Із заповнення котловану.

На рівні підлоги простежувалися залишки трьох опалювальних споруд, лише одна з яких була діючою на момент припинення функціонування житла (рис.27; 28). В кутках і посередині стін, на відстані від 0,20 до 0,40 м, знаходилися стовпові ямки глибиною 0,30 м, діаметром 0,25-0,40 м. За розташуванням стовпів та відбитками дерева між стінами котловану й ямами, дерев'яні стовбури чи плахи закладалися між ними. Якою була конструкція стін над котлованом — визначити важко, однак можна припустити, що дерев'яні плахи якимось чином кріпилися до стовпів. Утім, не можна виключати, що стовпи були наставлені всередині вже існуючого житла з метою його зміцнення, щоб укріпити стіни і посилити несучі конструкції перекриття. На це вказує відкриття залишків дерева поверх плями печі № 1. Можливо, що житло було зведене у котловані раніше існуючого приміщення, однак через неповну його збереженість точно відповісти на це питання важко.

Особливістю даного приміщення є не лише виявлені залишки трьох черенів печей, а й майже центральне розташування печі № 1 на останньому періоді функціонування житла та її зорієнтованість челюстями на протилежний, західний кут споруди. Через це можна припустити, що досліджене приміщення мало, швидше за все, виробничий характер.

Уся його підлога була покрита попелястими плямами (рис.27).

Житло № 14, не зважаючи на погану збереженість, виявилось цікавим у плані вивчення домобудівництва. В ньому було простежено залишки двох печей, які послідовно змінювали одна одну, а також пляму округлої форми, мабуть, від третьої печі — № 3 (рис.27; 28). Пляма мала діаметр близько 1,0 м, впритул прилягаючи до північної стінки, була віддаленою від східного кутка житла. Поверх неї простежено сліди дерева — від стіни споруди. Піч № 2 знаходилася ближче до кутка житла, впритул прилягаючи до стовпової ямки. Її діаметр становив близько 0,80x0,82 м по череню і 0,90x1,15 м — по зовнішньому краю, виходячи з розмірів плями глини, яка дещо підвищувалася над підлогою. В ході розчистки печі було знайдено кілька конкрецій, серед яких — одна куляста, розміром до 10 см. Третя піч (№ 1) була овальною, видовженою вздовж осі від череня до кутка житла, довжиною 1,2 м; найбільша її ширина досягала 1,0 м. Черень печі був округло-підтрикутним, що розширювався від челюстей. Його розміри — 0,65x0,70 м. Стінки цієї печі подекуди збереглися на висоту до 0,20 м (рис.27).

У конструктивному плані печі виявилися досить цікавими: перша (№ 3), від якої дійшла лише пляма, що вказує на місце розташування, була, очевидно, глинобитною. Друга, — № 2, — зведена на каркасі, виконаному у невеликій заглибині (рис.28; 29); третя, — №1, — також виявилася глинобитною, але без каркасу (рис.27). Взаємне розташування печей свідчить, що всі

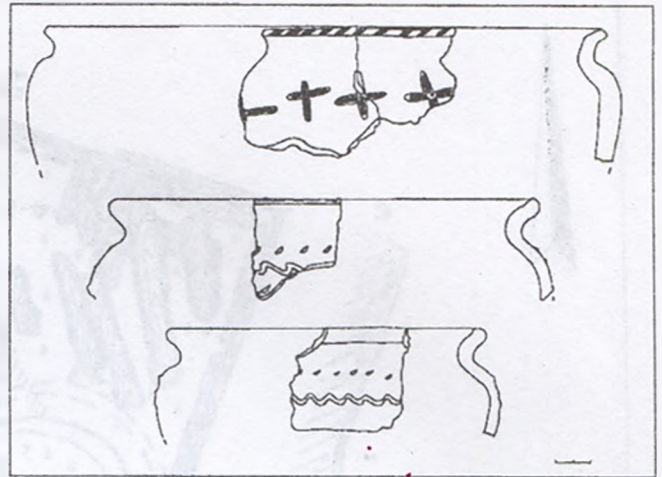

Рис. 31. Фрагменти вінець ліпного та кружального посуду.

Розкоп № 11, культурний шар поряд із житлом № 14.

вони послідовно змінювали одна одну, і, при цьому, — місце розташування їх у житлі також змінювалося. Перед останньою у часі пічкою — № 1 — знаходилося вогнище-каминок, діаметром 0,45-0,50 м.

Знахідки із житла № 14 у хронологічному плані неоднорідні: в заповненні тряплялися як роменські, так і давньоруські фрагменти посуду. Однак, виходячи з того, що роменські — більш крупні (рис.30:1-2), як і уламки давньоруського горщика з манжетоподібним вінцем (рис.30:4), а також, зважаючи на характер знахідок з культурного шару на прилеглих ділянках (рис.31), житло № 14 все ж слід віднести до роменської культури. *Індивідуальна знахідка* — шиферне пряслице (рис.30:6), знайдене у стовповій ямці біля вогнища-комінка перед пічкою № 1, також вказує на це. Пряслице з рожевого шиферу, крупне, з діаметром отвору 0,9 см. Щодо знахідки вінця давньоруського горщика, то його можна пов'язувати з пошкодженням культурного шару траншеєю водогону чи каналізації (рис.30:3). Присутність у заповненні не лише уламків посуду давньоруського часу, а й XIV ст. (рис.30:5), свідчить на користь такого припущення.

Заповнення котловану житла було відносно стратифікованим, верхня частина заповнення — чорнозем — відділялася від нижньої прошарками зі включеннями попелу; в нижній частині, безпосередньо над підлогою, у чорноземі зустрічались вкраплення деревного вугілля й попелу (рис.27). На підставі знахідок роменської й гончарної манжетоподібної кераміки та пряслиця можна датувати житло *кінцем X — першими десятиліттями XI ст.*, в цілому визнавши його синхронним опублікованому комплексу житла № 12 / 1998 р., дослідженому майже поряд¹⁷.

Житло № 17 (рис.33). Прямокутне у плані, напівземлянкове, виявлене в північно-східній (кв.19-20, П-С; 21-С) частині розкопу № 11. Орієнтоване кутами майже за сторонами світу, із незначним відхиленням до північного сходу — південного заходу. Розміри приміщення — 2,2x2,6 м (площа — близько 5,7 кв. м); заглиб-

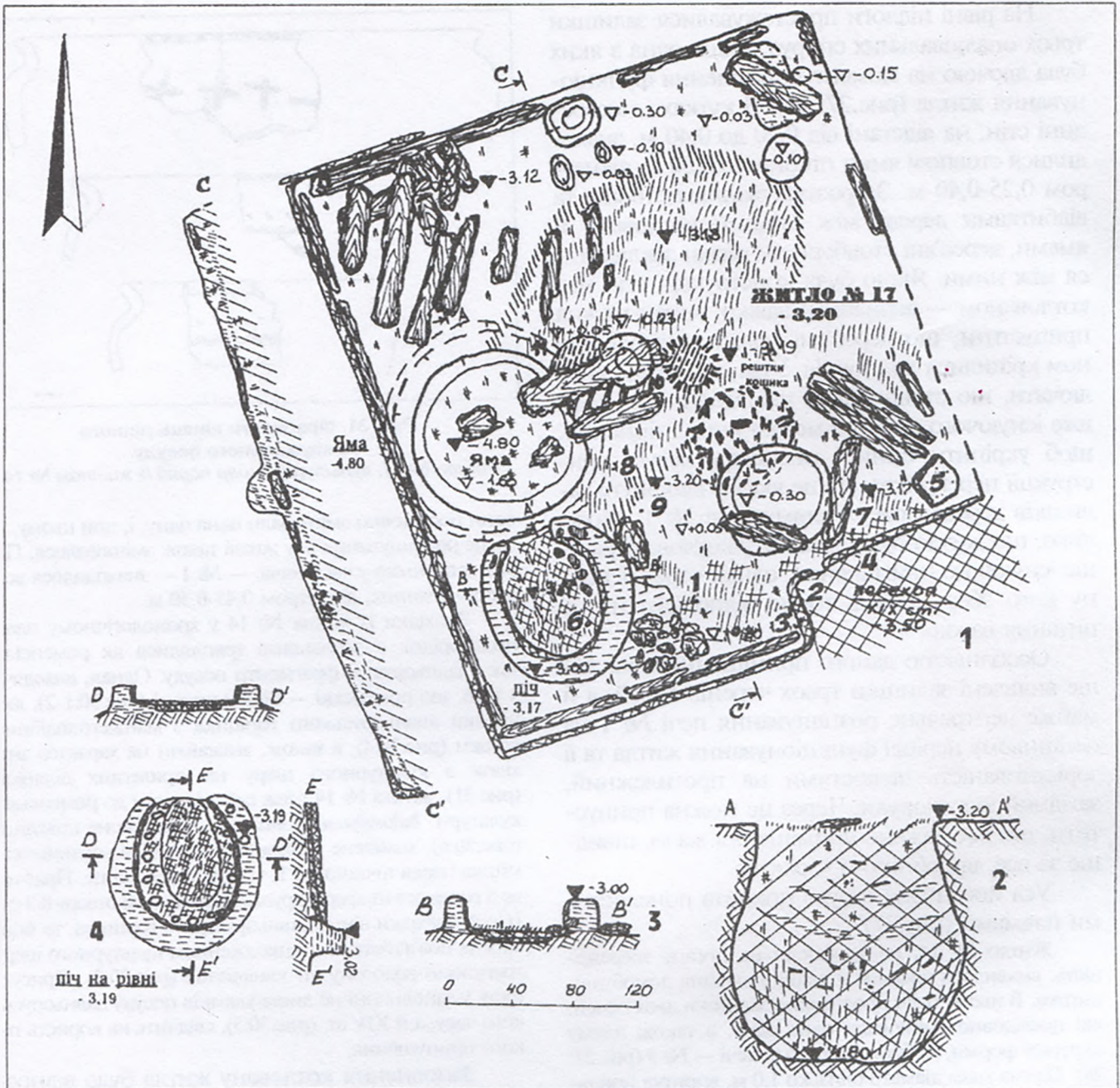

Рис. 33. Житло № 17. План (1), перетини (2-4). Розкоп № 11.

лене в материк — до 0,5-0,6 м, верхня частина котловану зрізана перекопом XIX ст. (глибина від рівня репера — 3,20 м). Стінки котловану рівні, з південного сходу — пошкоджені перекопом, кути — злегка закруглені. Підлога рівна, з незначним ухилом до центру.

На рівні підлоги простежувалася велика попеляста пляма, що починалася біля печі і займала центральну частину житла, ряд невеликих стовпових ямок від внутрішнього облаштування приміщення (залишків меблів), а також рештки полишеного майже у центрі *круглого плетеного кошика*, діаметром близько 0,65x0,70 м, представленого розвалом горілих шматочків лози і вуглин, частина з яких мала характерний вигін плетіння (рис.33:1). На підлозі, у північно-західному та південно-східному кутках, простежені рештки *обвуглених пласк від стін*; у центрі — залишки *сволока* (рис. 33:1). Перші мали розміри: довжину — 0,1-1,1 м, перетин — 9 x 12 см. Уламки сволока, прямокутного у перетині, збереглися на загальну довжину — 1,45 м; його

перетин складав орієнтовно — 20 x 22 см. Вздовж стін котловану збереглися рештки перепалених дощок товщиною 2-3 см, які, вірогідно, складали обшивку внутрішнього обсягу. У південно-східному кутку, на протязі 1,6 м, ці сліди виявилися відсутніми (рис.33:1). Останнє дозволяє припустити наявність з цього боку (східній стінці) *аходу*, сліди якого через потужний перекоп не були виявлені. Стінки котловану та навколишній простір поряд (на 5-7 см) були досить сильно прокалені пожежею, яка знищила житлову споруду.

У житлі виявлений *вісьовий ряд стовпових ям* по центру (північний захід — південний схід) круглого (діаметр 0,7 м, глибина від рівня підлоги — 0,3 м) та підквадратного перетину (0,30x0,35 м, глибина — 0,3 м), імовірно, від основи сволока. В північно-східному кутку напівземлянки простежене підпрямокутне у плані заглиблення розміром 0,3x0,6 м, заповнене рівно заглаженою світлою глиною (рис.33:1).

У центрі житла збереглися сліди круглого в плані *вогнища*, можливо, *коминка* ("очажка" під скалку). Його діаметр становив 0,36x0,40 м, товщина прокалу ма-

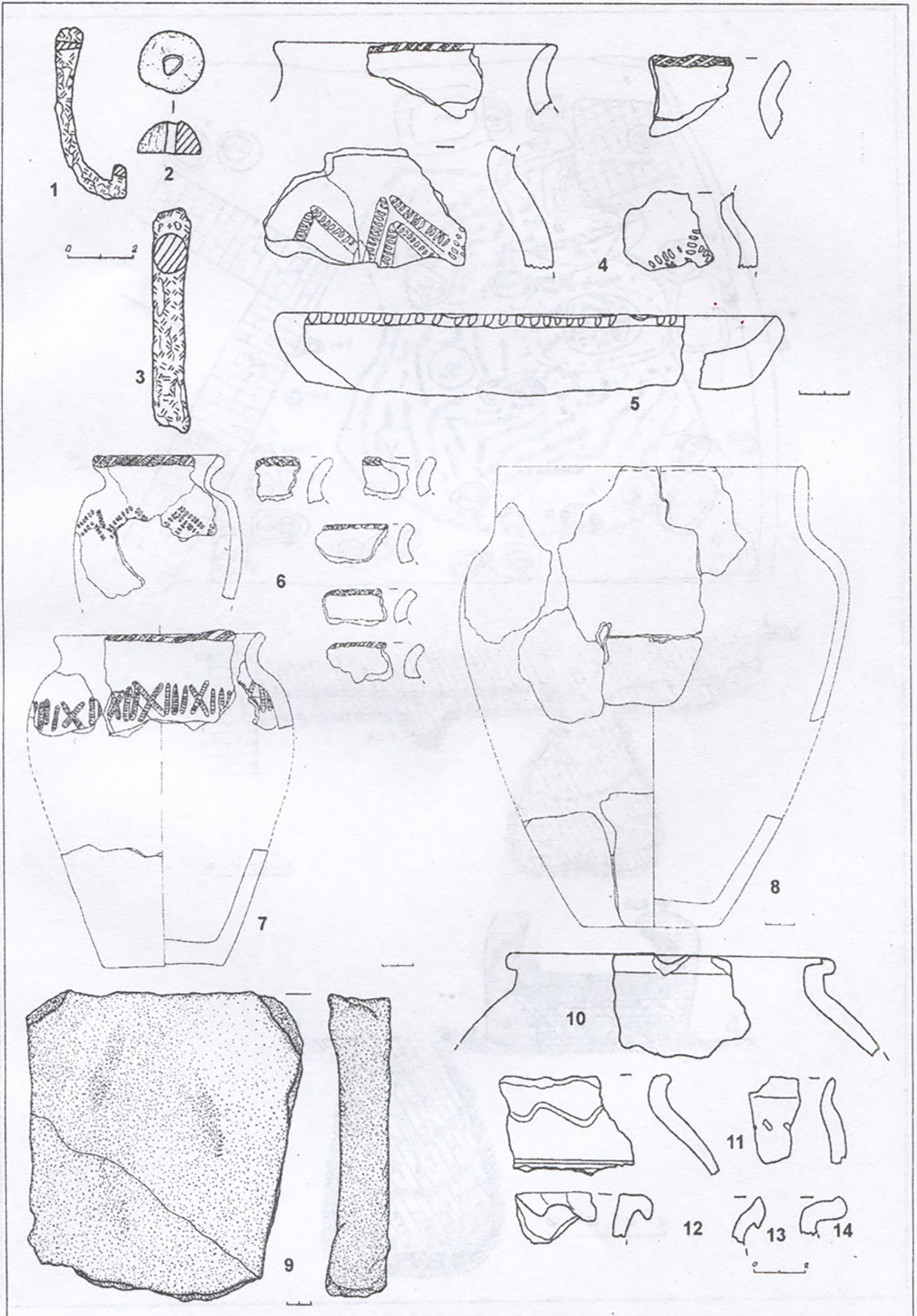

Рис. 34. Індивідуальні знахідки та кераміка. Розкоп № 11, житло № 17.
1, 2 - залізо; 3 - кістка; 4, 5-7 - кераміка; 8 - пісковик.

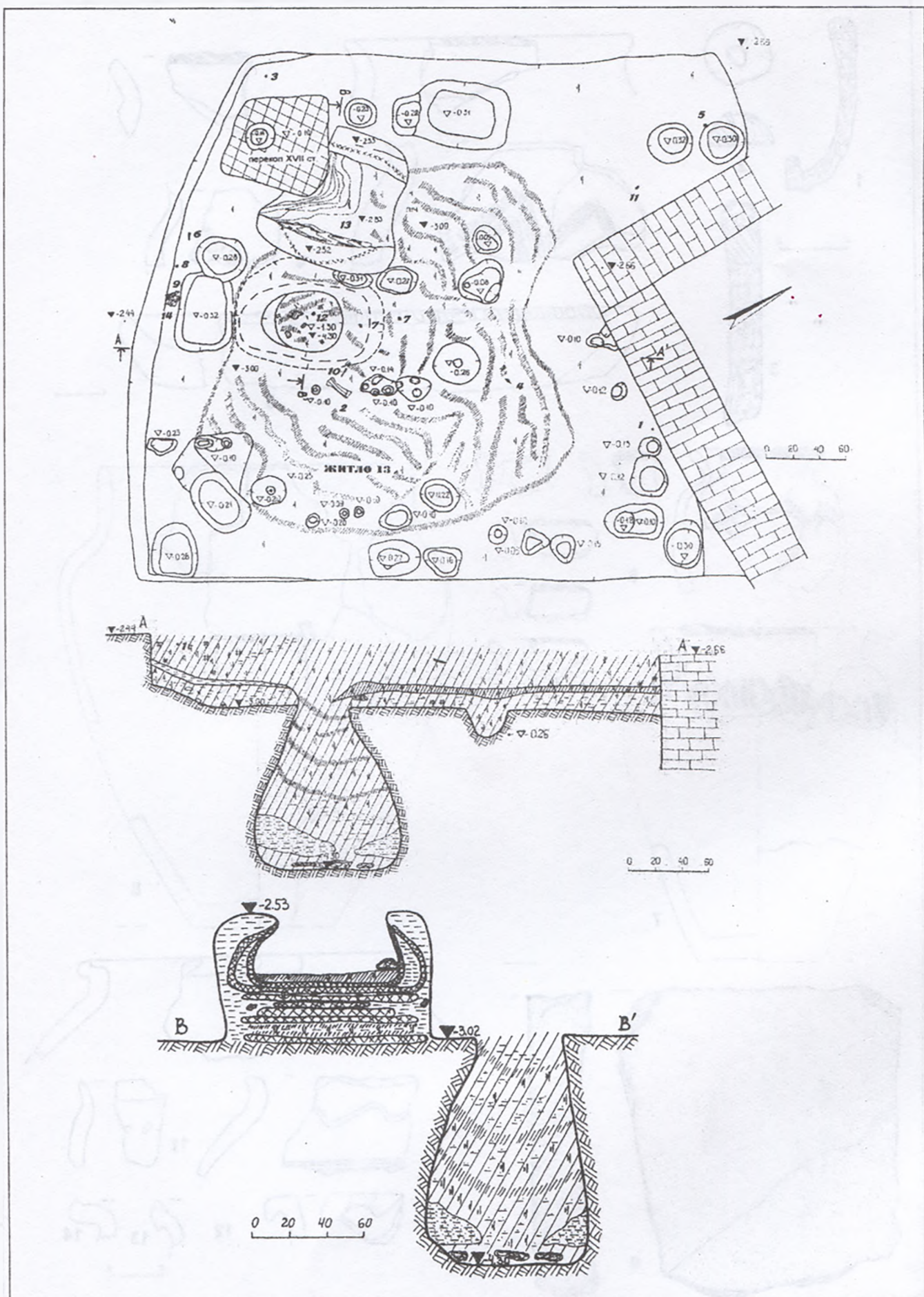

Рис. 35. Житло № 13. План, перетини. Розкоп № 9.

Індивідуальні знахідки: 1,5,8 - пряслиця з пірофілітового сланцю; 2 - кістки ноги коня; 3 - пряслице керамічне; 4 - залізний наконечник стріли; 6, 13 - фрагменти залізних ножів; 7 - астрагали; 9 - уламок леза залізної сокири; 10 - проколка з кістки; 11 - фрагмент керамічної вотивної статуєтки; 12 - мініатюрна ліпна посудинка; 14 - шматок криці.

терика складала 2-3 см (рис.33:1). У коминку траплялися крупні вуглини від колотих трісок, кілька риб'ячих лусочок.

Поряд з останнім, у західній частині житла, на підлозі трапилася кругла згоріла дерев'яна решітчаста конструкція у вигляді п'яти дощок шириною 6 см, скріплених знизу двома поперечинами. Діаметр цієї, вірогідно, *покришки до діжки* становив близько 0,55 м (рис.33:1,10). Поряд виявлені й *сліди підмазки долівки* світлою глиною, а також пляма згорілої соломи (?) діаметром до 0,6 м підокруглої в плані форми (рис.33:1,11), здогадно, якогось *плетеного виробу*, про що свідчили поодинокі шматочки зорієнтованих в різні боки стебел (на перехрест).

По центру західну частину житла займала внутрішньожитлова *господарська яма* — льох, грушоподібної у перетині форми, опущена від рівня підлоги в материк на 1,6 м (глибина від репера — 4,80 м) (рис.33:1,2). Яма мала круглу в плані форму, діаметри: горловини — 11,5 м; максимальний — 1,5 м; дна — 0,8 м, розширені до умовної середини глибини стінки, які в нижній частині похило звужувалися до рівного дна. Внутрішній обсяг ями зберіг старанно вистругані в сулинку стінки, заглажені від витирання одягом, на яких відбилися смуги вертикального зцісування знаряддям типу кайла, з шириною леза 4,0-4,5 см. Ці смуги забилися попелом від соломи, якою випалювали стінки льоху для зміцнення. Верхня частина заповнення ями містила рештки дощок дерев'яного настилу-ляди, певно, зорієнтованого у широтному напрямку. Кілька з цих дощок були товстими — 4-5 см. Крім них, у верхній частині заповнення виявлені прошарки попелу від згорілого житла, трухлявина від дощок стінок житла, які, впавши, перекрили верх льоху. Напевне, через 600-700 років, утворений таким чином "корок" частково обвалився, що і призвело до просипання в яму сміття XVII-XVIII ст. зі знахідками попередніх епох (рис.34:10-12,14). Скоріше всього, утворений провал став сміттєзвалищем на Полтавському форштадті.

Між льохом і коминком на підлозі виявлена також схожа на стовпову, конічна, зі скругленим дном, *ямка* діаметром 0,33 м, глибиною від рівня підлоги — 0,23 м. За характером заповнення (попіл, вуглини, перегорілий ґрунт) вона може розглядатися і як тимчасова — *для освітлювального вогнища* (рис.33:1).

У південно-західному кутку житла розчищені рештки опалювальної споруди, що відділялася від стін котловану проміжком у 0,15-0,25 м, та була сформована з глини на ледь помітному підвищенні, зі включенням дрібних конкрецій. *Піч* мала два періоди існування, про що свідчить наявність двох подів, простежених у черені (рис.33:3-4). Форма печі — підковоподібна, видовжено-овальна у плані. Піч була споруджена із принесеної глини, із застосуванням прутчастого каркасу (напевне, гілки лози), сліди якого простежені навколо череня (рис.33:4). Перший черень було споруджено на рівні підлоги (його товщина 2,8-4,0 см), а другий — викладено над ним, наступним шаром, відділеним тонким прошарком попелу. Його товщина — 2,5-3,5 см. Розміри опалювальної камери (за останнім будівельним періодом) — 0,60 x 0,84 м — були збільшені від попереднього (0,38 x 0,72 м); зовнішні розміри печі — 0,95 x 1,10 м (рис.33). Челюсті мали ширину — 0,35-0,37 м, — і були звернені на північ, виходячи на господарську яму-льох.

Характер заповнення котловану житла — без знач-

них порушень перекопами в нижній частині, — був схожий на попередні напівземлянки — чорноземний зверху, ближче до дна — переходив у попелясто-чорноземний, зі шматками обгорілого дерева, обмазки, вуглинами. На схід від печі виявлений розвал її склепіння і скупчення уламків обмазки. Передпечний простір, особливо ділянка з його східного боку, зберігали залишки світлоглиняної підмазки підлоги. Аналогічна "побілка" виявлена й на залишках зовнішніх стінок опалювального пристрою.

Знахідки із житла відносяться переважно до пізньороменської епохи. Серед ліпного керамічного комплексу варто виділити два графічно реконструйованих горщики та сковорідку, які виготовлені з однорідного світлокорицевого тіста, з домішками крупнозернистого шамоту (рис.34:5,7,8). Перший з них має вертикальні вінця та сліди повторного випалу (знайдений у розвалі склепіння печі). Інший — типово пізньороменський, прикрашений по зрізу вінця і плічкам характерним гусеничним орнаментом, нижній ряд якого складають косі хрести, перемежовані трьома-двома вертикальними рисками (рис.34:7). Ліпна сковорідка орнаментована по краю вінця вдавленнями палички (рис.34:5).

Набір *індивідуальних знахідок* досить бідний. Частина з них пов'язана з існуванням пізньосередньовічних перекопів на південний схід від напівземлянки. Серед роменських відзначаємо залізний рибальський гачок, виявлений неподалік від залишків печі (рис.34:1). У південно-східному кутку житла знайдений уламок великого пісковикового точильного каменю (місцевого походження), підквадратної у плані форми, виготовленого з "плитчака", розміром 24,0x25,6 см та товщиною 4,0-5,5 см (рис.34:9). На другому поді печі знайдений перепалений відщеп кременю (до кресала). З нижньої частини заповнення житла походить уламок круглого у перетині залізного стрижня (можливо, деталь пробойця) (рис. 33:1,7; 34:3). На схід від печі, на долівці трапилися утоптаними у підлогу: кістяний гудзик (пряслице-?) скруглено-конічної форми, з отвором, виготовлений з епіфізної кістки тварини, поверхня якого добре заліскована (рис.33:1,9; 34:2), та корозований шматок тонкого залізного дроту, зігнутого у вигляді літери "С", діаметром 0,2-0,3 см і довжиною до 2,2 см (рис.33:1,8), який розпався. З перекопом XIX ст. пов'язані знахідки кованих залізних цвяхів із круглим та квадратним у перетині стрижнем, що виявлені край межі напівземлянки і перекопу, у заповненні (рис.33:1,4,7). Зі складу знахідок у змішаному заповненні льоху походить і шматочок манжетоподібного кружального вінця горщика XI ст. (рис. 34:13).

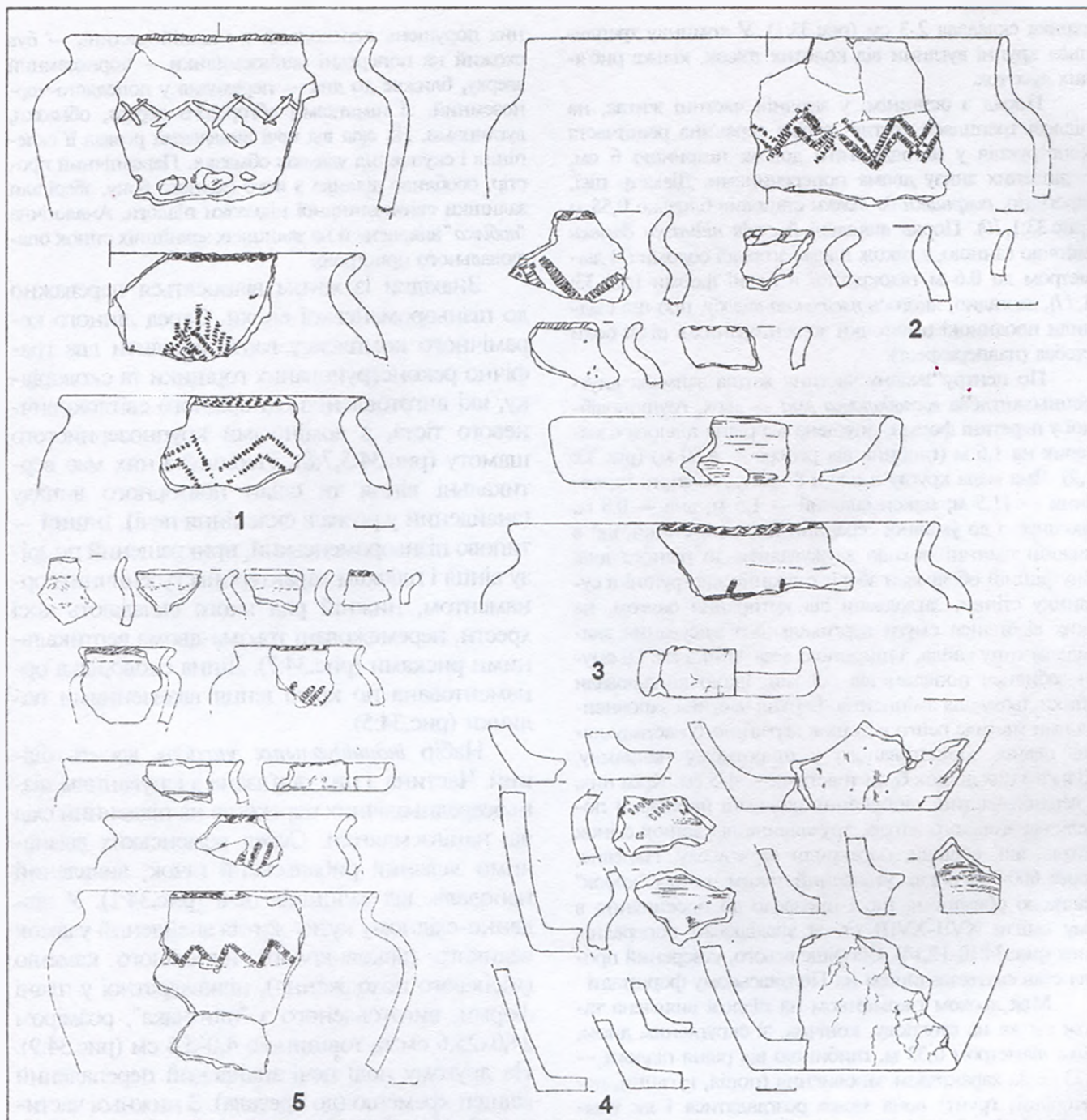

Рис. 41. Фрагменти ліпного та гончарного посуду X - поч. XI ст. Розкоп № 9, житло № 13.
Із верхньої частини заповнення.

Таким чином, заповнення котловану житла було не досить чітко стратифікованим. На підставі виявлених матеріалів і конструктивних особливостей овально-скругленої каркасної печі, рештки споруди можна датувати *фіналом X — початком XI ст.*, на що вказують і знахідки ліпного пізньороменського посуду (рис.34: 4-8). Напівземлянку варто розглядати як житло окремої рядової сім'ї.

У розкопі № 9 / 1998 р.¹⁸ привертає увагу *житло № 13* (рис.35). Воно досліджене у північно-східній частині розкопу (кв. 12 Г-Е; 13 Г-Є, 14 Д-Е). Кутами орієнтоване за сторонами світу, із незначним зміщенням до північного-сходу — південного-заходу (рис.36; 37). Розмі-

ри напівземлянки — 3,60-4,60 x 4,30 м (площа — 19,4 кв. м). Заглиблене у материк на 0,6 м (глибина від рівня репера — 3,09 м). Стінки котловану майже рівні, крім південної, — у вигляді незначної дуги; з півночі пошкоджене фундаментами будівлі початку XX ст. Кути прямі, крім північно- та південно-західних, — трохи скруглених. Підлога рівна, незначно заглиблена в центрі. Форма котловану трапеціє-подібна, ближче до прямокутної.

Над рівнем підлоги — витоптані долівки — простежені: у центрі — велика *попеляста пляма* розміром 2,40x3,00 м, що вкривала центральну частину долівки, починаючись від печі і тягнучись до східної стінки напівземлянки; ряд невеликих стовпових ям вздовж стін від внутрішнього облаштування житла (меблів); пра-

вильних обрисів підпрямокутної форми більші ямки — по кутах і ближче до центру стін, розмірами від 0,3х0,4 м до 0,5х0,8 м та глибиною близько 0,3 м, — від стовпової конструкції; ряд ямок у центральній частині житла, перед піччю, що розташовувалися на площі підпрямокутної форми розміром 0,9х1,2 м, — напевне, від влаштованого тут столу (рис.35).

Майже по центру житла виявлено кілька дрібних ямок, розташованих у двох заглибинах (усього 7), які гіпотетично можна пов'язати, за знахідками вуглин, зі встановленням склалки. Розміри таких ямок — від 0,05х0,10 до 0,08х0,12 м, їх глибини — 0,05-0,14 м (рис.35). Вони згруповані по три та чотири у незначних заглибинах, 4-6 см від підлоги.

По центру, у південній частині житла, виявлено господарську яму — льох грушоподібної в перетині форми (рис.35). Вона влаштована з рівня підлоги і опущена на глибину 1,20 м (рис.40). Горловина ями на рівні долівки мала форму круглого отвору, діаметром 0,50 м. Стінки рівномірно розширювалися до дна, яке було сплюснене. У ході вибирання суглинку східна стінка ями отримала максимальну крутизну. Найкраще грушоподібність цього льоху проглядалася на перетині А-А' (рис.35). Діаметр дна ями — 0,80 м, максимальний діаметр у нижній частині — 1,07 м; глибина від рівня репера — 4,30 м (рис.35).

Заповнення ями було переважно чорноземним, зі значною кількістю вуглин, перемерзованим 3-4-ма прошарками попелу. У переддні відзначені домішки суглинку та, вздовж країв, рештки обвалів материкового суглинку від стінок. На дні виявлено кілька згорілих дощечок, напевне, від ляди чи драбини. Розміри деяких досягали 0,5 м, перетин — 4х10 см та 3х8 см (рис. 35).

Вздовж південно-західної стінки житла простежений неширокий уступ — близько 0,3 м в основі котловану, що похило спускався до підлоги. Його висота — 0,15-0,22 м від рівня долівки (рис.35). З часом існування житла підлога "піднялася" на його рівень, про що свідчить наявність попелястої утопаної плями в центрі, що лежала на 0,10-0,15 м вище від дна первісного котловану, та неоднарозове підняття рівня черенів печі (рис.35: *профіль*). Можливо, уступ — наслідок ремонту житла на останньому етапі його існування.

Опалювальна споруда, — *піч*, знаходилася у південно-західному кутку напівземлянки (рис.35; 37). Вона відділялася від стін котловану проміжком у 0,5 м, маючи позаду, під стінками, стовпи від умеблювання. Південна частина печі та її склепіння були знищені трапезієподібним у плані перекопом XVII-XVIII ст., розмірами 0,75х0,80 м, який досягав глибини 3,05 м від репера (рис.38). Перекоп цей відзначався надзвичайно рухливим заповненням, містив сміття, піщину, вугілля.

Залишки печі дозволяють припустити, що її форма була овальною. Збережені розміри — 1,10х1,15 м; висота — 0,50 м (рис.35). Піч була сформована з глини, принесеної з околу, зі включенням рідких конкрецій, часом — великих стінок ліпних роменських горщиків; мала, принаймні, *сім періодів існування*, про що свідчить відповідна кількість подів, простежених у черені (рис. 39). Піч споруджена на рівні долівки котловану, із застосуванням каркасу із лози, кільце ямок від кілочків якого простежено навколо першого череня (діаметр останніх — 2-3 см, глибина — 8-10 см). Розміри топкової камери, за черенями, варіювали з кожним будівельним періодом на 0,05-0,10 м, наближаючись до 0,80-1,00 м; найменшим — близько 0,50х0,60 м, — був черень 4,

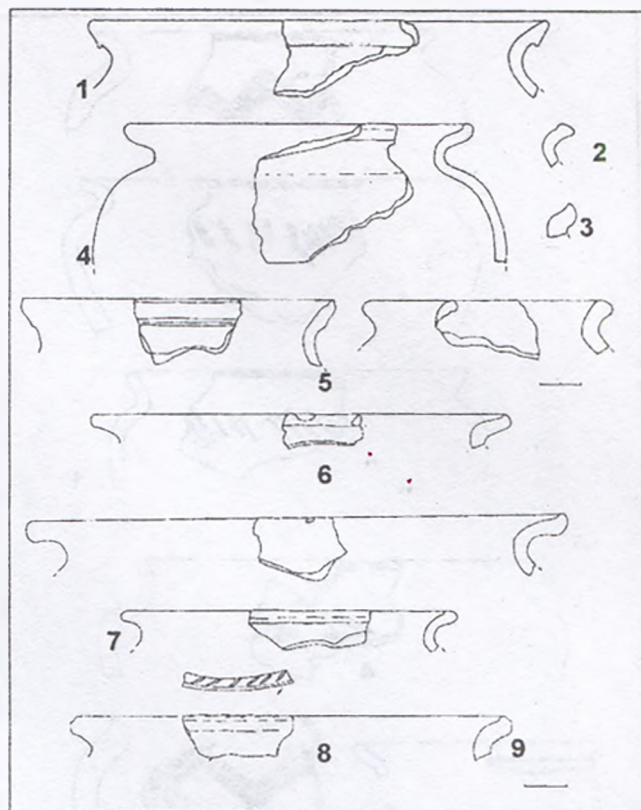

Рис. 42. Фрагменти вінець кружального давньоруського посуду XI-XIII ст. Розкоп № 9, житло № 13. Із верхньої частини заповнення.

піднятий від рівня долівки на 0,25 м. Найбільші розміри мала топкова камера 6-го будівельного періоду — близько 0,9х1,0 м, під подом якої знайдено виразний уламок пізньороменського ліпного горщика. Остання топкова камера мала менші розміри — 0,7х0,8 м. Рівень її поду здійснювався над долівкою котловану на 0,35 м і лежав трохи вище попелястого натопту долівки (рис.35).

Характер заповнення котловану житла — практично однорідний, чорноземний, зі значним вмістом вугілля, тонким прошарком глини з південного боку, до краю льоху, і описаною вище попелястою плямою натопту останньої долівки. Біля країв котловану відзначене збільшення кількості уламків обмазки; по центру — сліди зотлілого дерева (рис.35). Знахідки із заповнення, разом із досить довго існуючою піччю, вповнюють у існуванні житлового комплексу протягом середини-другої половини X — початку XI ст.

Так, у верхній частині заповнення житла виділяються три культурно-хронологічні комплекси кераміки. Один з них представлений уламками кружальних горщиків XII-XIII ст. (рис.42:4,6,7), другий — XI ст. (рис.42:1,3,9), третій — належить пізньороменському ліпному посуду рубежу X-XI ст. (рис.41), включаючи уламки вертикальних вінець горщиків з гусеничним орнаментом (рис.41:2), типові пізньороменські форми ліпного посуду (рис.41:1,3,6), фрагменти мініатюрної сковорідки, прикрашеної по зрізу вінця насічками, уламки сковорідок з високим бортиком (рис.41:3). Virізняється зразок стінки ліпного горщика з дугоподібними відбитками штампу (рис.43:8).

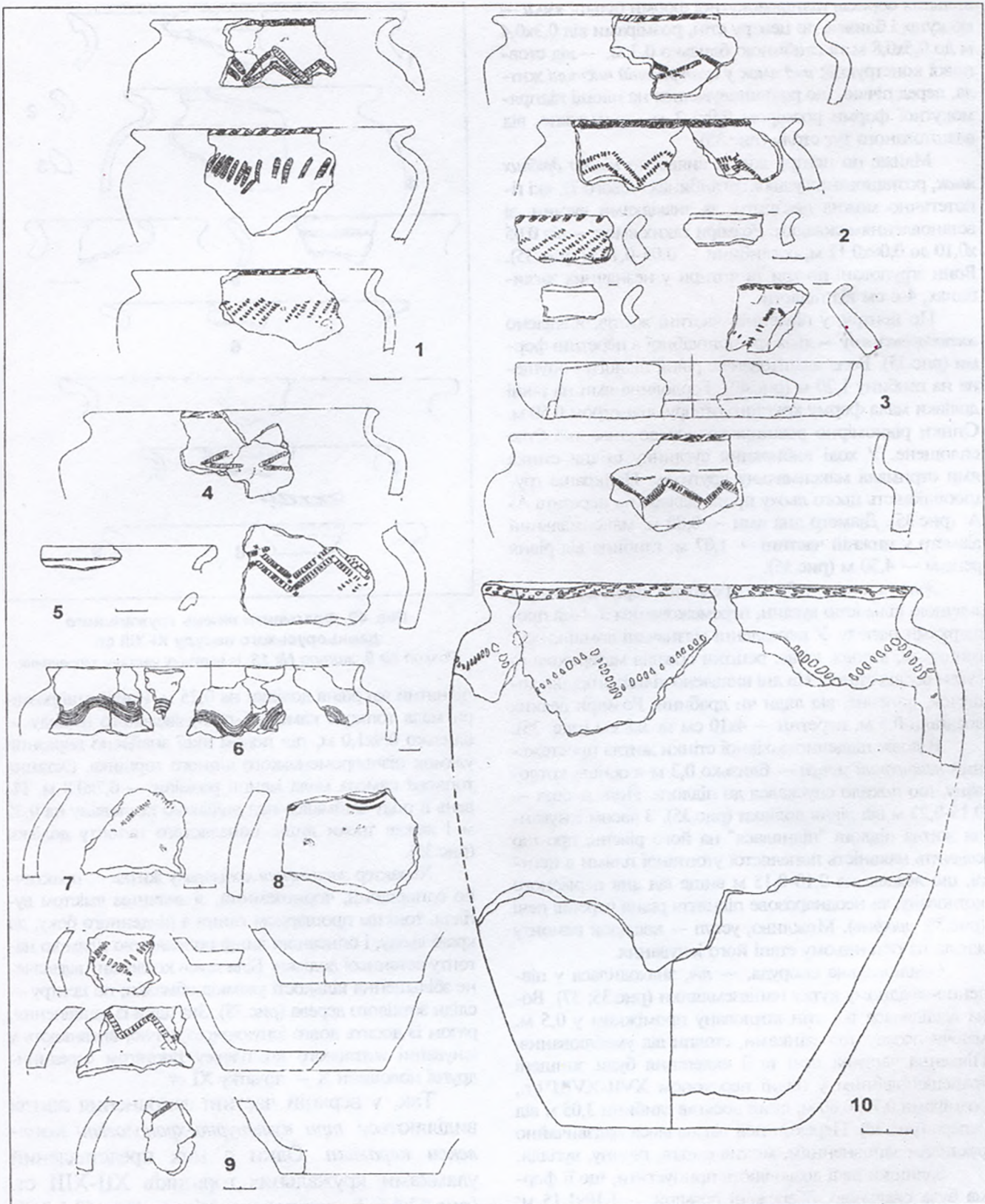

Рис. 43. Фрагменти ліпного та ранньогончарного посуду X - поч. XI ст. Розкоп № 9, житло № 13.
Із нижньої частини заповнення котловану.

Нижня частина заповнення житла представлена винятково уламками ліпної роменської кераміки, прикрашеної відбитками гусеничного штампу, в тому числі графічно реконструйованим роменським горщиком (рис.43:10), фрагментами ліпної сковорідки (рис.43:3), а також невеликими шматочками манжетоподібних вінець гончарних горщиків рубежу X-XI ст.

(рис.43:5). Заслугує на увагу виявлення у нижній частині заповнення та у п'ятому черені печі уламків ранньокружального горщика, прикрашеного багаторядною хвилею з частими збоями (рис.43:6).

Індивідуальні знахідки представлені шиферними пряслицями, з діаметром отвору від 0,90 до 1,00 см, виявленими по краю житла у переден-

дарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.47-68; **Мироненко К.М.** Півньороменське житло з посаду літописної Лтави (за м-лами розкопок 1999 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.47-49.

2. **Толочко П.П.** Про 1100-літній вік Полтави // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.5-6.

3. **Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави (за м-лами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.58-75; **Ляпушкін І.І.** Итоги полевых изысканий 1945 г. и некоторые выводы из них // СА. — М., 1951. — Т.ХV. — С.41-42.

4. **Супруненко О.Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.20-24.

5. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.60. — Рис.15.

6. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В.** Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 році. — Полтава, 1997. — Машинопис // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.150. — Арк.3-45; **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В.** Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 року. — Полтава, 1998. — Машинопис: Частина перша // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.208. — Арк.3-42; **Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В.** Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 року. — Полтава, 1998. — Машинопис: Частина друга // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.209. — Арк.2-33.

7. Площа розкопу № 4 / 1997 р. — 7,0-8,8х10,0 м з прирізкою 6,0х9,0 м, тобто 140,0 кв. м. За репер обрана найвища північна позначка навколишньої ділянки — куток цегельної огорожі, що мала абсолютну висоту — 152,70 м. Ділянка розкопу мала слабкий ухил на схід, в бік Мазурівського яру, з перепадом висот у 0,5 м.

8. Визначення остеологічних матеріалів здійснені науковим співробітником Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук **О.П.Журавльович**.

9. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Опощнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава: ЦОДПА, 1995. — С.54-56. — Рис.23: 21-24.

10. Площа розкопу № 6 / 1997 р. — 6,3-10,0х10,5-13,0 м, тобто 100,0 кв. м. За репер обрана найвища позначка досліджуваної ділянки з абсолютною висотою — 153,60 м.

11. **Макаренко Н.** Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1908. — Вып.5. — С.201-205; **Корзухина Г. Ф.** Русские клады IX-XIII вв. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С.79; **Григорьев А.В.** О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.85-87.

12. **Приймак В.В.** Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.40.

13. **Супруненко О.Б.** Літописна Лтава... — С.12. — Рис. 2: 2.

14. Там само. — С.13-15; **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. — С.53-54.

15. *Розкоп № 11 / 1998 р.* був закладений на подвір'ях садиб по вул. Братів Литвинових, №№ 10,12,13,15. Його площа — 1760 кв. м (46х40 м). З південного боку він безпосередньо примикав до розкопу № 9. За репер при нівелюванні

об'єктів була взята загальна позначка між розкопами №№ 9 і 11, що мала абсолютну висоту 153,36 м. Ділянка розкопу мала ухил на схід в бік Мазурівської яру (загальний перепад висот — близько 2 м). План розкопів № № 9 та 11 / 1998 р. *опубл.*: **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. — С. 48. — Рис.1.

16. Там само. — С.47-59.

17. Там само. — С.56-57.

18. *Розкоп № 9 / 1998 р.* закладений на подвір'ї садиби по вул. Братів Литвинових, № 15. Площа розкопу охоплювала рештки розібраної забудови, завалені льохні і вигрібні ями, а також колишню ділянку саду. Загальна площа складала 1040 кв. м (26х40 м). З півночі він безпосередньо примикав до розкопу № 11. За репер, при нівелюванні об'єктів, була прийнята спільна з розкопом № 11 позначка. Ділянка розкопу мала ухил на північний схід, в бік вулиці Леніна і Мазурівського яру (загальний перепад висот — до 1,02 м).

19. **Мироненко К.М.** Півньороменське житло з посаду літописної Лтави... — С.47-49.

20. **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наук. думка, 1971. — С.42-43; **Григорьев А.В.** О датировке Полтавского клада. — С.86-87.

21. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.90-96.

22. **Приймак В.В.** Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на Північному Сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: М-ли Міжнар. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — С.110.

23. **Коринний Н.Н.** Переяславская земля. X — первая половина XIII века. — К.: Наук. думка, 1992. — С.114.

24. **Приймак В.В.** Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави. — С.40-41; **Супруненко О.Б.** Літописна Лтава... — С.21.

25. **Кулатова І.** Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наукова конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.12-14; **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. — С.47-53, 58-59.

Супруненко А.Б., Кулатова І.Н., Приймак В.В.
**ПОЗДНЕРОМЕНСКИЕ КОМПЛЕКСЫ
ПОСАДА ЛЕТОПИСНОЙ ЛТАВЫ
(раскопки 1997-1998 гг.)**

Резюме

В статье продолжена публикация материалов исследований посада летописной Лтавы 1997-1998 гг., полученных в ходе охранных археологических раскопок на месте сооружения готельного комплекса Бизнес-центра на Институтской горе в г.Полтава, по Первомайскому проспекту и улице Братьев Литвиновых, проведенных Полтавской охранный археологической экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации. Публикуются материалы раскопок остатков жилых и хозяйственных объектов позднеероменского населения Поворскля рубежа X-XI вв.

Получены свидетельства гибели преобладающего большинства исследованных комплексов вследствие погрома, подтвержденного находками денежного и вещевого кладов. Этот погром произошел в первые десятилетия XI вв., что, вероятно, находит отражение в сообщении об акции "умирения городов" северянских князем Борисом Владимировичем в 1015 г., подавившим выступление северян, подержанных печенегами.

11.03.2000

ПРО ОРНАМЕНТАЦІЮ ПОСУДУ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПОЛТАВИ

Дослідження останніх років, проведені на території поселу літописної Лтави Полтавською охоронною археологічною експедицією ЦОДПА (керівник — к.і.н. Супруненко О.Б.), виявили певну кількість археологічних комплексів, що датуються пізнім етапом роменської культури. Переважаючим типом матеріалів у досліджених археологічних об'єктах роменського часу, є уламки, зрідка цілі форми, керамічного посуду — столового та кухонного. Орнаментация, техніка і способи прикраснення посуду є одними з найбільш характерних рис археологічних культур, що разом із формою виступають яскравими показниками культурної специфіки пам'яток різних регіональних груп. Тому останні потребують особливого розгляду.

Всього було оброблено близько 700 фрагментів керамічного посуду, що походять з 47 археологічних об'єктів, досліджених упродовж 1997-1998 рр. на місці будівництва бізнес-центру по Першотравневому проспекту та вул. Братів Литвинових у Полтаві¹. Кількість об'єктів, в яких виявлений виключно роменський керамічний матеріал, або де він є датуючим, становить 25, серед них — 9 жител, 14 господарських ям, 2 господарських приміщення. Орнаментована кераміка становить 89% (620 одиниць), неорнаментована — 11% відповідно.

В системі орнаментации прийнято виділяти технічні прийоми, елементи, мотиви, композиційну побудову, тобто систему незалежних в технологічному відношенні ознак.

Аналіз керамічних матеріалів роменської культури з Полтави дозволив виділити: шість типів (36 варіантів) орнаментальних композицій ліпних горщиків, один тип (4 варіанти) орнаментации ранньогончарного посуду, один тип (3 варіанти) декорування ліпних сковорідок, один фрагмент ліпної миски з широким горлом (тип IV: 2 за О.В. Сухобоковим²), прикрашеної аналогічно ліпним горщикам типу II:1. (рис.1,3:д). Виділяються також кілька основних технологічних прийомів нанесення орнаменту, серед яких переважаючим є вдавнення — паличкою, торцем округлої у перетині палички, паличкою, перевитою товстою ниткою — т. зв. "гусеничний штамп", що є кількісно домінуючою, гребінцем, пальцевими та пальцево-нігтьовими вдавненнями; насічками³. Осібно, необхідно відзначити ліпні посудини, прикрашені відбитками спірального скроневого кільця.

Неорнаментований керамічний посуд представлений двома видами — ліпні горщики та сковорідки. Уламків неорнаментованих ліпних горщиків — 12,7%, сковорідок — 88%. Неорнаментовані ліпні горщики належать до трьох типів: 1) з відігнутих вінцем, діаметр якого ста-

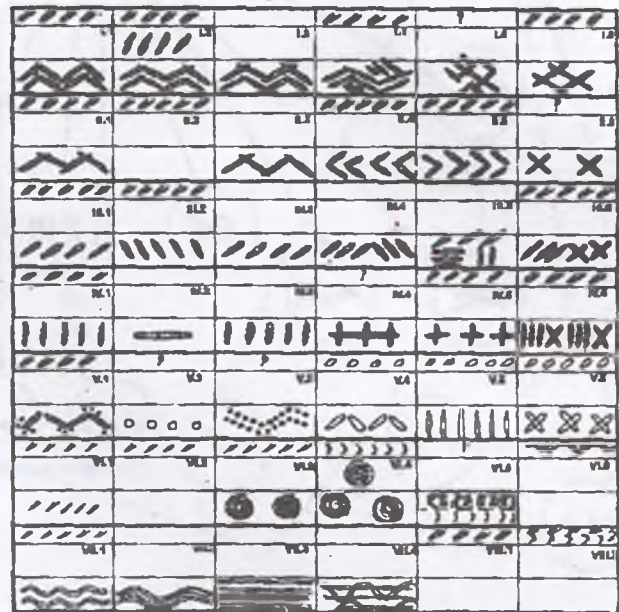

Рис.1. Зведена таблиця типів орнаментации роменського посуду з посаду Лтави.

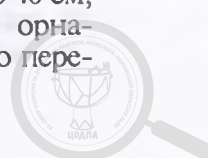
новить 19-20 см (рис.3: в, 2-4); 2) з ледь відігнутих вінцем, діаметр якого варіює в межах 10-35 см (рис.3:в,1); 3) з прямим вінцем (волинцевського типу), діаметром 15-19 см, що знаходять аналогії в кераміці Опішні (тип I за О.В.Сухобоковим³) (рис.3:а). Зокрема, це графічно реконструйований горщик, що виготовлений зі світло-коричневого тіста, з домішками крупнозернистого шамоту, котрий походить із житла № 17 / 1998 р.⁴

Неорнаментовані сковорідки за формою поділяються на два типи: з вертикальним, або дещо нахиленим досередини невисоким бортиком (рис.3:б,2,3), та з невисоким бортиком, що має плавний нахил назовні (рис.3:б,1). Сковорідки, за формою другого варіанту, орнаментувалися косими відтисками мотузкового штамп (тип VIII:1) чи комбінуванням по зовнішньому зрізу бортика відтисків мотузкового штамп, а по внутрішньому — нігтьових вдавнень (тип VIII:2).

Характеристика основних типів орнаменту горщиків:

Tun I:1-6 — ліпні горщики (50 од.) з діаметром вінця 25-35 см; вінце переважно ледь відігнуте (рис.3:в,1), інколи — вертикальне (рис.3:а). Основу орнаментальної схеми даного типу складають скошені відбитки гусеничного штамп по вінцю та ряд подвійних зигзагів — по плічках.

Tun II:1-6 — ліпні горщики (135 од.) з різноманітним діаметром вінця — від 8 до 40 см; найменший діаметр мають горщики, орнаментовані лише по зрізу вінця, кількісно пере-

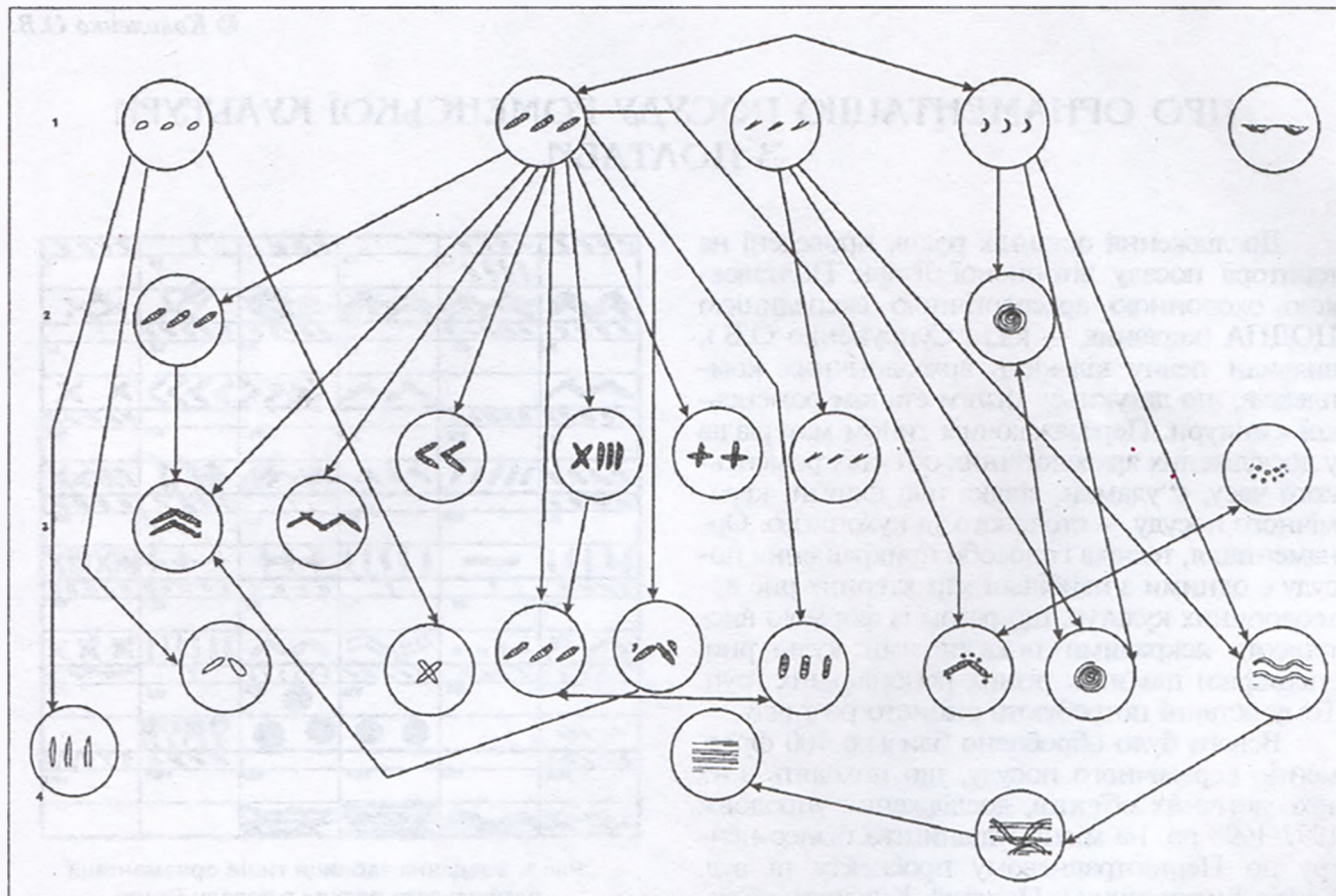

Рис.2. Схема взаємозв'язків елементів орнаменту в'янця (1), шийки (2), плічок (3) і тулуба (4) пізньороменського посуду з Полтави.

важають горщики з ледь відігнутих в'янцем (рис.3:в,1), діаметр якого становить 21-23 см; всі фрагменти типу П:4,5 мали пряме в'янце (рис.3:а), у декількох фрагментів в'янце відігнуте (рис.3:в,2,3,4). Основу орнаментальної схеми цього типу складають скошені відбитки гусеничного штампу по в'янцю та ряд зигзагів на плічках.

Tun III:1-6 — ліпні горщики (46 од.) переважно з відігнутих в'янцем (рис.3:в,2,3,4), діаметром 10, 15-22 см, та ледь відігнуте (рис.3:в,1) — діаметром 20, або 30 см. Основу орнаментальної схеми даного типу складають скошені відбитки гусеничного штампу по в'янцю та ряд похило спрямованих відбитків на плічках.

Перші три типи є кількісно переважаючими.

Tun IV:1-6 — ліпні горщики (13 од.) з відігнутих в'янцем (рис.3:в,2,3,4), діаметром 17-20 см. Основу схеми візерунку даного типу утворюють скошені відбитки гусеничного штампу по в'янцю та ряд вертикальних відбитків на плічках.

Tun V:1-6 (20 од. ліпних горщиків) виділений за технікою нанесення орнаменту — це торцеві чи площинні відбитки палички (тип V:1 — поєднання відтисків гусеничного штампу та торцевих відбитків округлої у перетині палички; тип V:5 — горщики з вертикальним в'янцем, зі скошеними вдавненнями палички по зрізу в'янця та, скоріше, прошкрябаних зверху вниз, ніж відтиснутих, вузьких смужок) при

збереженні традиційних для вищезгаданих типів композиційних схем та місцезоташування орнаменту. Діаметр в'янця даного виду горщиків 17-22 см, в'янце або ледь-відігнуте, або вертикальне.

Tun VI:1-2 — ліпні горщики (10 од.) з відігнутих в'янцем, діаметр якого становить 13-15 см. Тип VI:3,4 представлений розвалом ліпного горщика з косими насічками по в'янцю та відбитками спірального скроневого кільця на плічках, діаметр в'янця — 21 см. Він виявлений у господарському приміщенні кін. X — поч. XI ст. (розкоп № 6 / 1997 р.)⁶. Завдяки цій знахідці з'явилася можливість хронологічно пов'язати цей тип кераміки з часом приховування відомого Полтавського скарбу, знайденого 1905 року⁷. Інший фрагмент верхньої частини горщика з відігнутих в'янцем, прикрашений по шийці та плічках відбитками скроневого кільця та нігтьовими вдавненнями по зрізу в'янця.

Tun VI:5 — фрагменти горщиків, прикрашені по плічках та тулубу пальцевими вдавненнями чи пальцево-нігтьовими відтисками. Серед здобутих матерілів є лише одне повністю збережене неорнаментоване в'янце, діаметром 15 см, інші уламки втрачені. Тип VI:6 — архаїчні горщики з відігнутих в'янцем, діаметром 20-21 см. По зрізу їх в'янце — пальцеві вдавнення. Один з фрагментів досить сильно профільованого горщика — з місяцеподібно розміщеними пальцевими вдавненнями. Тулуб посуду наведеного типу не прикрашався.

Tun VII:1-4 — ранньокружальні горщики (20 од.) — представлені як типовими формами з чітко профільованим плічком, шийкою та відігнутих назовні вінцем, так і зразками з манжетоподібними вінцями, серед яких вирізняється верхня частина масивного горщика, виготовленого з типово пізньороменського тіста, прикрашеного хвилею та насічками по зрізу вінця, інші — орнаментовані прокресленими гребінцем повздовжніми лініями та хвилями, чи комбінацією цих елементів⁸. Інші ранньогончарні форми, в тому числі з вертикальними вінцями, також виготовлені з роменського тіста, з домішками зерен шамоту.

Форма і орнамент посуду є безперечними показниками культурної належності певних археологічних комплексів, тому доцільно буде розглянути декілька археологічних об'єктів, знахідки кераміки в яких дали підстави для датування їх пізнім етапом роменської культури.

Таблиця №1 Керамічні матеріали з господарської ями №3 кінця X — XI ст. розкопу №4 / 1997 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	2
I:2	1
III:1	1
VII:4	1
Неорнаментованих сковорідок	1
Невизначених	3
Всього	9

Керамічні матеріали господарське приміщення, завдяки поєднанню багатого керамічного матеріалу, зокрема, з відбитками спірального скроневого кільця, синхронізуються з часом побутування пряслиць, виготовлених з пірофілітового овруцького сланцю, що мають діаметр отвору 1,0 см. До того ж, у комплексі практично відсутня ранньогончарна кераміка.⁹

При співставленні цього житла з житлом № 6/1997р., господарським приміщенням №2, ямою №3 розкопу № 6/1997 р. спостерігається їх хронологічна близькість та подібність керамічних матеріалів, а саме: поєднання переважання роменської кераміки з профільованими верхніми частинами з невеликою кількістю фрагментів з вертикальними вінцями, а також наявність уламків ранньокружальних горщиків кінця X - початку XI ст., що зближує житло з цими комплексами¹⁰.

Аналізуючи співвідношення типів орнаменту на вінцях, шийці, плічках та тулубі ліпного посуду (рис.2) можна зауважити, що найбільш поширеним типом орнаменту вінця є відтиски мотузкового штамп, які поєднуються з аналогічними за технікою створення типами художнього оформлення шийки та вінця і, лише в одному випадку, — з комбінованим орнаментом — відтисками мотузкового штамп та торцевими вдавленнями округлої у перетині маленької палички (тип V:1). Вдавлення на вінці горизонтальною площиною палички (аналогічно до відтисків палички, перевитої мотузкою) поєднувалися з подібними за технікою

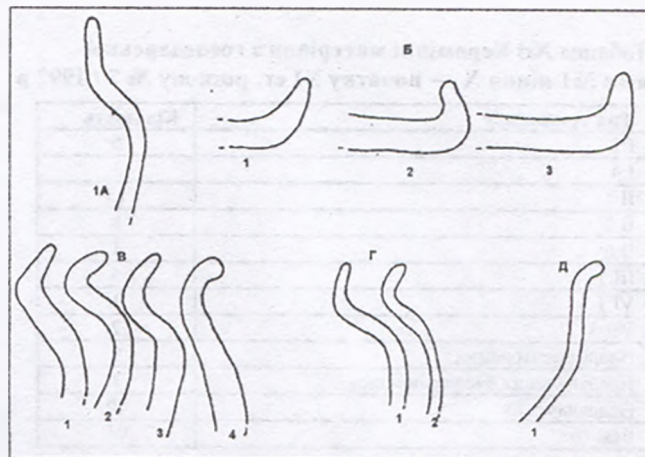

Рис.3. Основні форми роменського посуду з посуду Лтави:

А, В - ліпні горщики, Б - сковорідки, В - ранньокружальні горщики, Г - миски.

Таблиця №2. Керамічні матеріали з господарського приміщення №2 кінця X — перших десятиліть XI ст. розкопу № 6 / 1997 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	8
I:4	1
I:5	1
II:1	15
II:2	8
II:6	1
III:1	4
III:6	1
IV:4	1
V:1	2
V:3	2
VI:3	1
Неорнаментованих	9
Невизначених з «гусеничкою»	29
Невизначених	53
Всього	136

Таблиця №3. Керамічні матеріали з господарської ями №4 кінця X — перших десятиліть XI ст. розкопу №4 / 1997 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	1
VI:1	1
Невизначених з «гусеничкою»	1
Невизначених	9
Всього	12

Таблиця №4 Керамічні матеріали з житла № 10 кінця X — початку XI ст. розкопу № 10 / 1998 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	2
II:1	5
II:4	1
III:1	3
III:6	2
VI:5	2
Неорнаментованих	1
Неорнаментованих сковорідок	1
Невизначених з «гусеничкою»	1
Всього	18

Таблиця №5 Керамічні матеріали з господарської ями №1 кінця X — початку XI ст. розкопу № 7 / 1997 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	5
I:4	1
II:1	15
II:2	8
II:6	1
III:1	5
VI:1	1
VII:3	2
Неорнаментованих	9
Невизначених з «гусеничкою»	7
Невизначених	40
Всього	94

Таблиця №6 Керамічні матеріали з житла №6 середини X — початку XI ст. розкопу № 6 / 1997 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	1
II:1	2
III:1	1
III:6	1
VI:5	1
Неорнаментованих	1
Невизначених з гусеничкою	2
Невизначених	10
Всього	29

Таблиця №7 Керамічні матеріали з житла №13 середини X — перших десятиліть XI ст. розкопу № 9 / 1998 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	11
I:2	2
II:2	10
II:4	1
II:6	1
III:1	4
III:3	1
IV:1	1
V:5	2
VI:6	1
Неорнаментованих	5
Неорнаментованих скворідок	2
Невизначених з «гусеничкою»	4
Всього	46

Таблиця №8 Керамічні матеріали з житла №11 середини X — початку XI ст. розкопу № 9 / 1998 р.

Тип орнаменту	Кількість
I:1	7
I:3	1
II:1	11
II:2	1
II:4,5	5
IV:2	1
V:3	1
V:4	2
VII:2	5
Неорнаментованих скворідок	2
Неорнаментованих	8
Всього	44

виконання відтисками на плічках і тулубі. Скошені насічки гострим предметом на вінці поєднані з такими ж насічками на плічках та відбитками спіралеподібного скроневого кільця на плічках; відбитки його на шийці та плічках співвідносилися також з нігтовими вдавненням по зрізу вінця. Ранньогончарна роменська кераміка, за способом орнаментування перегадується

з ліпною лише в одному випадку — це поєднання косих насічок на вінці та хвилі на тулубі (тип VII:1); в інших випадках плічки та весь тулуб до приденної частини прикрашався хвилею, горизонтальними лініями чи їх комбінуванням (типи VII:2-4).

Завершуючи огляд керамічних матеріалів, які походять з посаду літописної Лтави, необхідно зазначити, що окреслені типи орнаментування органічно вписуються у загальну систему декорування посуду роменських пам'яток та є ще одним штрихом до характеристики візерункового розмаїття сіверянських старожитностей басейну Нижньої Ворскли.

Література

1. Супруненко О.Б., Кулагова І.М., Лещенко Д.І., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 році. — Полтава, 1997. — Ч.1. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.с. — Спр.150. — 125 арк., 99 іл.; Супруненко О.Б., Кулагова І.М., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. — Полтава, 1998. — Ч.1. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.с. — Спр.208. — 170 арк., 88 іл.; Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (Полтава). — Ч.ІІ. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.с. — Спр.209. — 144 арк., 77 іл.
2. Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Лівобережжя. — К.: Наук. думка, 1975. — С.79; Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 163.
3. Петраненко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К.: Наук. думка, 1992. — С.87.
4. Сухобоков О., Юренко С. Опощнянское городище. — Полтава, 1995. — С. 48.
5. Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (Полтава). — Ч.ІІ. — Арк. 10-11.
6. Супруненко О.Б., Кулагова І.М., Лещенко Д.І., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 році. — Арк. 20.
7. Григорьев А.В. О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С. 85-87.
8. Мироненко К.М. Ранньокружильна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 49-56.
9. Супруненко О.Б., Кулагова І.М., Лещенко Д.І., Приймач В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 році. — Арк. 20.
10. Там само. — Арк. 41.

Коваленко О.В.
ОБ ОРНАМЕНТАЦИИ ПОСУДЫ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ
ИЗ ПОЛТАВЫ
РЕЗЮМЕ

Анализируется комплекс лепной и раннегончарной керамики, способы ее орнаментации и характер декора посуды позднероменского времени (X - начала XI вв.), полученный в процессе раскопок посада лепной Лтавы в г.Полтава в 1997-1998 гг. Выделено шесть типов (36 вариантов) орнаментальных композиций лепных горшков, один тип (4 варианта) орнаментации раннегончарной посуды, один тип (3 варианта) декорирования лепных сквородок.

Описаны также несколько основных технологических приемов нанесения орнамента, среди которых преобладающим является вдавливание — палочкой, торцом округлой в сечении палочки, палочкой, перевитой толстой нитью-шнуром (так называемый, "гусеничный штамп"; последний прием количественно доминирует), гребенчатым штампом, пальцевыми и пальцево-ногтевыми вдавливаниями, насечками. Особо необходимо отметить лепные сосуды, украшенные оттисками спирального височного кольца.

Названные типы орнаментации органически вписываются в систему декорирования посуды роменской культуры и являются еще одним штрихом к характеристике узорчатого разнообразия северянских древностей бассейна Нижней Ворсклы.

ОПЫТ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ДИАГНОСТИКИ ПОВРЕЖДЕНИЙ ПО ФОССИЛЬНЫМ И СУБФОССИЛЬНЫМ КОСТЯМ ЧЕРЕПА (о находке с Кнышевского городища)

Во время раскопок Кнышевского городища скифского времени в бассейне р. Псёл (Гадячский район Полтавской области) в 1990 г.¹ был найден размозженный человеческий череп без нижней челюсти (полевой шифр № 4587). Находка залегала в культурном слое, у подошвы расплывшейся земляной насыпи вала, на глубине 0,65 м от современной поверхности. На данном участке раскопа культурный слой скифского времени толщиной 0,3-0,4 м был перекрыт на такую же, примерно, толщину краем насыпи вала, и как бы законсервировал последний. Обнаруженный череп лежал вверх теменной частью. В близости, буквально на расстоянии 1,0 м к югу, но на 10-12 см ниже, был найден ещё один человеческий череп, раздробленный на мелкие обломки (полевой шифр № 4604). Удалось собрать 11 его фрагментов. Несколько дальше, в двух метрах на запад, на горизонте 0,5-0,6 м от уровня современной почвы, обнаружен ещё один фрагмент черепной коробки человека (полевой шифр № 4574).

Перечисленные выше находки антропологического материала выявлены вблизи небольшого (диаметром 0,6 м), глиняного, круглого в плане, жертвенника. Местонахождение этого жертвенника несколько необычно: он значительно удалён на север от скопления других жертвенников, располагаясь возле восточного участка вала главного укрепления Кнышевского городища². К тому же, буквально рядом на северо-запад, находится древний колодезь, который датируется практически тем же временем³. Вокруг жертвенника найдено несколько фрагментов культовых глиняных фигурок, в том числе и антропоморфной, которые крайне редко встречаются на Кнышевском городище. Есть ли какая-либо связь между жертвенником с культовой атрибутикой и антропологическими находками — определённно сказать нельзя. На наш взгляд, наличие в культурных отложениях черепов человека вблизи крепостной стены объясняется военными столкновениями защитников городища с нападавшими врагами.

Хронологию культурных отложений на

данном участке раскопа определяет находка бронзового трёхгранного наконечника стрелы IV-III вв. до н. э. Это обстоятельство согласуется с историей Кнышевского городища, которое около 350-330 гг. до н. э. испытало опустошительный погром врагов, скорее всего, степных кочевых скифов⁴.

В русле сотрудничества археологии с другими науками было предпринято антропологическое и судебно-медицинское исследование антропологических материалов с раскопок Кнышевского городища. В данном случае основным объектом исследования стал череп с полевым шифром № 4587 (рис.1)

Причины наступления смерти человека, определение, оценка и характеристика повреждений, возникших в результате воздействия различных видов оружия, с поражением тканей на фоссильных и субфоссильных останках, являются одним из проблемных вопросов для медиков, археологов, антропологов. Установить, из-за чего произошла смерть можно, если учитывать степень явлений распада. Эти признаки, не могут быть использованы при отсутствии мягких тканей. Наиболее важными, информативными материалами, в контексте данного вопроса, являются костная ткань и зубочелюстная система. Это объясняется тем, что кости и зубы обладают большим числом индивидуальных признаков, которые могут сохраняться на протяжении тысячелетий⁵, в отличие от других тканей, быстро разрушающихся под влиянием процессов гниения и т.п. Следует принимать во внимание и то, что внешнеопознавательные признаки могут быть уничтожены специально.

Анализ повреждений может быть проведен как специальными антропологическими, археологическими методами, так и с применением судебно-медицинских методик⁶.

У черепа отсутствовала нижняя челюсть, зубы верхней челюсти, фрагменты скуловых дуг; на правой теменной кости определялся дырчатый перелом. Нами установлено, что по морфологическим критериям череп принадлежал мужчине 25-30 лет⁷. Были произведены краниометрические измерения, однако иден-

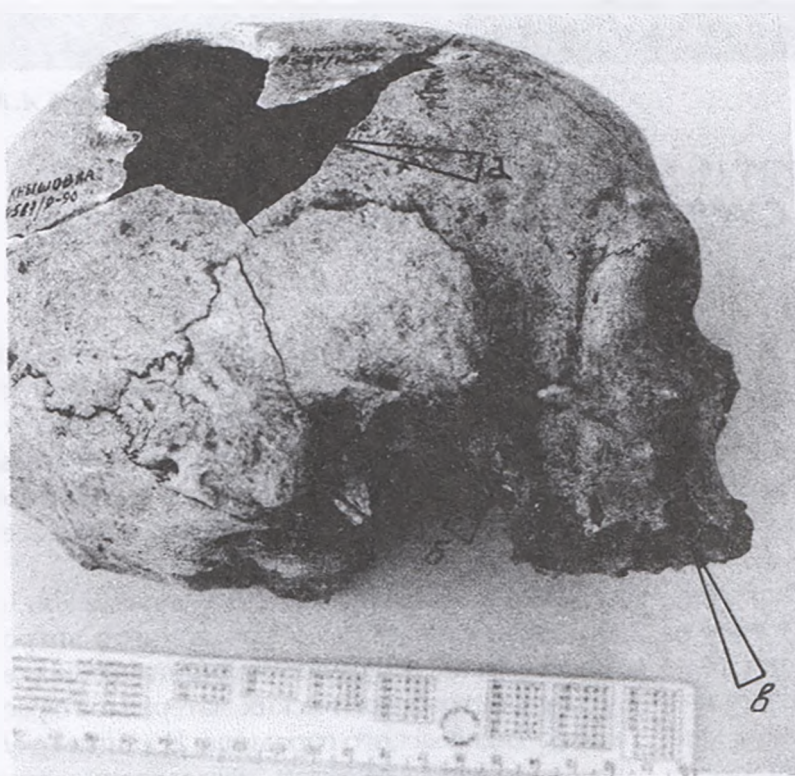

Рис. 1. Мужской череп IV вв. до н.э.
(с.Кнышовка Гадячского района Полтавской обл.).
Фрагмент.

Стрелками указаны: а — дырчатый перелом теменной кости;
б — посмертный перелом скуловой дуги; в — переломы лунок
18-го, 16-го, 15-го, 12-го и 11-го зубов.

тификация расовых признаков оказалась невозможной, в связи с отсутствием эталона.

В области бугра правой теменной кости имеется дефект — неправильной звёздчатой формы, с неровными (рваными) очертаниями, расположенный в 5,1 см от венечного шва и в 3,3 см от стреловидного. Длина костного дефекта — 4,0–4,5 см, ширина у основания — около 0,2 см, у верхушки — 0,1 см. Наружная костная пластинка представлена в виде чешуек, спрессованных одна возле другой, с выкрашиванием. Со стороны внутренней костной пластинки черепацеобразное выступание во внутрь, с частичным оголением губчатого вещества и участками выкрашивания костной ткани. Через середину дефекта, в сагитальной плоскости, определяется вруб, спереди расширенный до 0,5 см, сзади — до 0,1 см, общей длиной — 9,9 см. По нижнему краю дефекта имеется радиальная линия перелома без смещения, длиной 0,5 см, направленная отвесно к чешуе височной кости (при обнаружении черепа отдельные фрагменты дефекта не были найдены; скорее всего, после получения травмы, линии перелома различной длины, покрывали теменную кость и со временем, под влиянием различных факторов, отделились). Для дефекта характерна заокругленность и сглаженность краёв облом-

ков. Цвет поверхности самого перелома не отличается от цвета поверхности кости. Импрегнация элементами почвы мельчайших трещин кости в области излома (наиболее хорошо выражена в губчатом слое кости — признак возникновения перелома до захоронения) придает концам обломков вид "макового рулета" в разрезе.

На всей поверхности лобной кости находятся ориентированные в вертикальной плоскости, сверху вниз, 7 костных мозолей веретенообразной формы. Расстояние между ними — от 1,5 до 2,0 см. Длина колеблется в пределах — от 3,5 до 5,5 см, а ширина посередине — до 0,5 см. Они выступают над окружающей поверхностью кости на 0,5 мм.

На правой и левой надбровных дугах, за 1,0–1,5 см до переносицы, имеются вертикальные насечки, с элементами консолидации. Три из них расположены с левой и две — с правой стороны, длиной по 0,5 см и шириной 0,1 см каждая. Расстояние между ними — в пределах 1,0 см.

На лицевом черепе обнаружен двойной перелом скуловых дуг, с отсутствием фрагментов длиной около 2,0 см. Поверхности переломов имеют острые, закругленные края. В мельчайших трещинах компактного слоя отсутствуют частицы почвы, которые располагаются лишь на поверхности обломка. Цвет поверхности излома более светлый, чем цвет самой кости (свидетельство свежееобразованного перелома).

Компактный слой альвеолярной дуги и лунок: 18-го, 16-го, 15-го, 12-го, 11-го (согласно классификации ВОЗ) зубов на верхней челюсти, со стороны щеки и губ, отсутствует. Щёчная и губная поверхности альвеолярной дуги верхней челюсти — с неправильными краями, разрушены под углом в 40–45 градусов (отмечается консолидация). Дефект кости в этих участках шириной 1,0–1,5 см, глубиной — до 0,5 см. Подобная характеристика, схожая на всех отмеченных лунках зубов, соблюдаются правильные интервалы. В лунках остальных зубов признаков повреждения не обнаружено (повреждения, образовавшиеся до смерти, отличаются разной степенью консолидации — наличием костных мозолей).

Таким образом, установлено, что исследуемый череп принадлежал мужчине, возрастом 25–30 лет.

Обнаружены: дырчатый перелом теменной кости, образовавшийся от действия рубящего предмета (двигавшегося сверху вниз, слева направо, под углом 70-75 градусов), с ограниченной контактирующей, слеодообразующей поверхностью, имеющего грани и ребро, с определенным углом, по-видимому, от действия носка или пятки боевого топора. О применении в бою топоров скифами свидетельствуют античные авторы — Геродот [IV, 5, 70] и Юлий Полидевк в "Словаре" [I, 138], типология таких топоров разработана А.И.Мелюковой (1964) и В.А.Ильинской (1961), с некоторыми уточнениями Е.В.Черненко (1980)^а. Кроме того, изучением зафиксированы семь перенесенных при жизни переломов лобной кости, пять переломов надбровных дуг, переломы лунок 18-го, 16-го, 15-го, 12-го и 11-го зубов.

Травма правой теменной кости, без сомнения, повлекла за собой смерть человека (повреждение, не совместимое с жизнью). Череп неоднократно подвергался воздействию тупых и твердых предметов, в разные сроки, при различных обстоятельствах (возможно, бывалый воин; такие увечья чаще всего получают в сражениях). Переломы, отмеченные нами на лобной кости и в области надбровных дуг, на верхней челюсти, не привели в свое время к смерти, но могли обезобразить лицо в связи с обязательными рубцами мягких тканей этой области.

По состоянию лунок зубов совершенно точно можно утверждать, что отмеченные зубы были выбиты. По современным клиническим представлениям, исследуемый человек их лишился одномоментно, примерно, за один месяц до смерти. Предмет, явившийся причиной перелома, через равные промежутки контактировал с зубами, предположительно, двигаясь под углом около 40-45 градусов, спереди назад, снизу вверх. Этот важный диагностический факт позволяет с большей или меньшей долей истины утверждать, что мужчина участвовал в боевом сражении. И эта стычка с врагом была не первой в его "боевой" биографии.

Отслеживается и траектория пути ранящего предмета (каковым могла быть свинцовая или железная булава)^в. По характеру скола, видно, что удар пришёлся на нёбную поверхность зубов. Оружие попало на раневую поверхность, скорее всего, в момент, когда у воина рот был открыт (боевой клич,

крик ужаса, испуга, ярости, от боли). При этом исследуемый находился на возвышении, а наносящий удар, — внизу (возможно, первый был на лошади, второй — спешенный, первый — стоял, второй — опирался на колено). Можно предположить по включённому характеру повреждения, что воздействие ранящего предмета произошло снизу, при падении и ударе, вполне возможно, — при пытках. Но удар мог быть и по наружной стороне ветви нижней челюсти, слева. Такой характер травмы можно было бы объяснить наличием на альвеолярном отростке челюсти только зубов-антагонистов (соответствующих выбитым на верхней челюсти), что в условиях отсутствия нижней челюсти ни опровергнуть, ни подтвердить не представляется возможным.

Располагая данными разработок традиционной китайской медицины, мы можем косвенно предположить, что при наличии выше описанных травм у исследуемого индивида могли страдать внутренние органы: сердце, селезёнка, почки, мочевого пузыря, желудок, лёгкие¹⁰.

Переломы скуловых дуг образовались уже после смерти.

В плане предположения также можно рассматривать гипотетическую версию о том, что представленный в культурном слое Кнышевского городища воин (т.е. его останки) был пленником, принесенным в жертву у стен крепости в период военных действий. Это косвенно подтверждают и найденные рядом в слое обломки человеческих черепов, и нанесенные предсмертные увечья...

Итак, благодаря результатам, полученным при использовании методов различных наук, мы располагаем исторической информацией, которую невозможно получить с привлечением традиционных методов. Это делает археологические исследования не только более углублёнными, качественными и разносторонними, но и наполняет страницы древней истории нашей страны конкретными и яркими научными фактами.

В заключение следует рекомендовать возможность использования описанных наблюдений в необходимых случаях археологических исследований, когда основной проблемой, при наличии массовых костных останков, выявленных при раскопках, является локализация битвы, хотя нет материальных следов побоища.

Література

1. **Гавриш П.Я.** Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пелі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Частина друга: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.63-65.
2. **Гавриш П.Я.** Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава: Археологія, 2000. — С. 189. — Рис.VI.
3. **Гавриш П.** Колодязь скіфської доби на Полтавщині // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.18-22.
4. **Гавриш П.Я.** Племена скіфського часу ... — С.165.
5. **Рубежанский А.Ф.** Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — М.: Медицина, 1978. — С.3-19, 93-101.
6. **Пашкова В.И.** Очерки судебно-медицинской остеологии (определение пола, возраста, расы по костям скелета человека). — М.: Медгиз, 1963. — С.18-23, 55, 87.
7. **Малеев Ю.Н., Сегада С.П.** Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — К.: Изд-во КГУ, 1988. — С.19-63.
8. **Іллійська В.А.** Скіфські сокири // Археологія. — К., 1961. — Т.12. — С.27-52; **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М.: Наука, 1964. — С.65-68; **Черненко Е.В.** Древнейшие скифские парадные мечи // Скифия и Кавказ. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.7-31.

9. Археология Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1986. — Т.2. — С. 141-142.
10. **Копрад Н.И.** Запад и Восток. — М.: Наука, 1972. — С.7-8; **Чугу Янь.** Достижения древнекитайской медицины. — М.: Медгиз, 1958. — С.29; **У Вэй Синь.** Носители информации. — Спб.: Рики-Тики-Тави, 1994. — С.49-53.

Артем'єв А.В., Гавриш П.Я., Яланський О.В.

**ДОСВІД ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ДІАГНОСТИКИ ВРАЖЕНЬ
ЗА ФОСИЛЬНИМИ І СУБФОСИЛЬНИМИ КІСТКАМ
ЧЕРЕПА**

(про знахідку з Книшівського городища)
Резюме

Об'єктом дослідження став череп чоловіка, знайдений у культурному шарі Книшівського городища скіфського часу (VII-III ст. до Р. Х.) (Гадяцький район Полтавської області, басейн р.Псел). Отримані статеві-вікові показники, простежуються пошкодження на кісткових рештках, перенесені за життя, після яких настала смерть, а також — після поховання.

За результатами вивчення подається висновок про отримання смертельних травм чоловіком-воїном під час бойових дій, пов'язаних з погромом Книшівського городища степовими скіфами у другій половині IV ст. до н.е. Висновок узгоджується з даними археологічного вивчення пам'ятки. Зафіксовані, ймовірно, і сліди травм, які завдані воїну за певний час до загибелі.

30.10.1999

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ БАСЕЙНУ НИЖНЬОГО ПСЛА

Нижня течія р.Псел лише вряди-годи була об'єктом польових досліджень археологів. Хоча перші знахідки археологічних матеріалів здійснені в пониззі ріки ще 1810 р., коли поблизу с.Березняки сучасного Решетилівського району, на піщаних кучугурах другої надзаплавної тераси лівого берега Псла була виявлена ливарна матриця з негативом серпа лобойківського типу¹, що на сьогодні ілюструє в більшості праць поширення бронзоливарництва на пізньому етапі бронзового віку і є ще одним свідченням щодо меж розселення племен зрубної культурно-історичної спільноти². Серед епізодичних археологічних обстежень варто назвати невеликі розвідкові роботи вздовж узбережжя ріки та в гирлових частинах її приток, здійснені І.М.Самайловським, В.О.Товкачевським³, В.А.Іллінською⁴, О.М.Титовою⁵, Л.М.Луговою⁶. Більш детальні розвідки провели тут М.Я.Рудинський⁷, Є.В.Махно і В.І.Непріна⁸, Є.О.Горюнов⁹, пізніше — Л.Л.Залізник¹⁰. У середній та нижній течії ріки здійснювалися розкопки переважно окремих курганів в зонах дрібної меліорації¹¹, супроводжуючись принагідними обстеженнями¹², що суттєво не вплинули на стан розвитку джерельної бази вивчення масових пам'яток археології в цьому регіоні. Тож кожен новий факт про старожитності басейну Нижнього Псла заслуговує на пильну увагу.

У 1983 р. невеликі за обсягом обстеження узбережжя р. Псел були здійснені авторами поблизу і в межах сс. Остап'є та Запсілля¹³. 1989 р. І.М.Гавриленко провів розвідку в заглаві Псла від с.Великі Сорочинці Миргородського району до смт.Велика Багачка, по обох берегах (за винятком ділянок, де корінний берег впритул підступає до ріки) та, нижче за течією, до с.Запсілля Великобагачанського району в лівобіччі (рис.1)¹⁴. Результати цих робіт викладаються нижче.

Дібрівка, с., Миргородський р-н. Поселення доби середньої і, можливо, пізньої бронзи та раннього залізного віку, виявлене за 1,2 км до північного сходу від села та в 1,75 км на північний захід від с.Ковалівка, на мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Грунь-Ташань (ліва притока р.Псел). Площу і конфігурацію пам'ятки з'ясувати не вдалося, оскільки більша частина мису зайнята сосновим лісом. Знахідки зустрічалися вздовж ґрунтової дороги на протязі 100 м. У зібраній невеликій колекції кераміки найбільш виразними є уламок при-

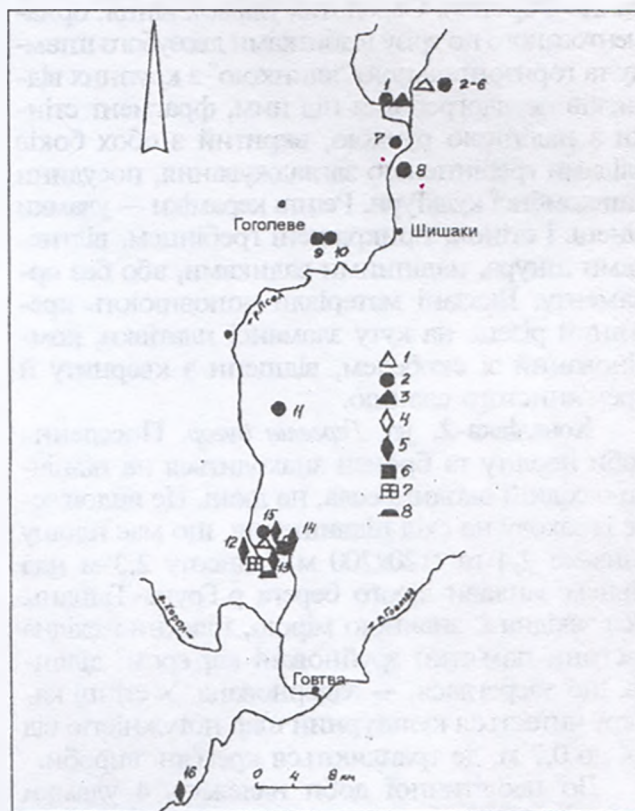

Рис.1. Схема розташування обстежених пам'яток у басейні р.Псел.

1 — Дібрівка; 2-6 — Ковалівка (пункти 1-5); 7 — Куйбишеве; 8 — Баранівка; 9-10 — Матяшівка (пункти 1-2); 11 — Байрак; 12 — Остап'є; 13 — Остап'є, ур.Старе; 14 — Запсілля-Остап'є, ур.Казенне (пункт I); 15 — Запсілля (пункти II-IV); 16 — Манжеля, ур.Григорівка.

1 — неоліт; 2 — енеоліт-бронза; 3 — ранній залізний вік; 4 — перша половина I тис. н.е.; 5 — друга половина I тис. н.е.; 6 — давньоруський час; 7 — доба пізнього українського середньовіччя; 8 — кургани.

крашеної наліпними валиками стінки посудини культури багатопружкової кераміки та фрагмент вінця горщика скіфського часу, оздобленого зашипами по зрізу і наскрізними отворами під ним.

Ковалівка-1, с., Шишацький р-н. Поселення, виявлене Л.М.Луговою у 1986 р. і оглянуте І.М.Гавриленком у 1989 р., знаходиться за 0,25 км західніше села на дюні, що здіймається на 2,3 м над заглавою лівого берега р.Грунь-Ташань. Дюна задернована, витягнута в широтному напрямку і займає площу 0,5 га (60х80 м). Через центр дюни, перпендикулярно до її довгої вісі, прокладена силосна траншея, західна частина пошкоджена ямою. Від зруйнованої східної поли залишився лише невеличкий останець, на якому встановлений триангуляційний знак.

Серед знахідок найдавнішим є уламок підвінцевої частини горщика зі значними домішками рослинності в тісті, прикрашений глибокими циліндричними ямками і відбитками гребінця. Він датується добою раннього неоліту. Л.М.Луговою на пам'ятці відзначені черепки неоліту ямково-гребінцевої кераміки¹⁵.

Більш повно представлені матеріали доби ранньої бронзи. Серед них уламок вінця, орнаментованого по зрізу відбитками двозубого штампу та горизонтальною "ялинкою" з крупних відтисків псевдогребінця під ним, фрагмент стінки з наліпною ручкою, вкритий з обох боків слідами гребінцевого загладжування, посудини катакомбної культури. Решта кераміки — уламки вінець і стінок, прикрашені гребінцем, відтисками шнура, наліпними валиками, або без орнаменту. Вказані матеріали доповнюють крем'яний різець на куту зламаної платівки, комбінований зі скобелем, відщепи з кварциту й крем'янистого сланцю.

Ковалівка-2, ур. Гергелів бугор. Поселення доби неоліту та бронзи знаходиться на північно-західній околиці села, на дюні. Це видовжене із заходу на схід підвищення, що має площу близько 2,4 га (120x200 м) і висоту 2,3 м над рівнем заглави лівого берега р.Грунь-Ташань. Уся західна і, значною мірою, південно-східна частини пам'ятки зруйновані кар'єром; ділянка, що збереглася, — задернована. У стінці кар'єру читається культурний шар потужністю від 0,4 до 0,7 м, де трапляються крем'яні вироби.

До неолітичної доби належать 4 уламки стінок посудин з типовою для культур з ямково-гребінцевою керамікою орнаментациєю: рядами ямок, в одному випадку розділених відбитками гребінця. З ними пов'язаний, принаймні частково, кам'яний інвентар, матеріалом для якого слугували кремій, кварцит і крем'янистий сланець. Зібрано 5 аморфних і одноплощинковий з прямою відбивною площадкою нуклеуси, нуклеподібний уламок, 42 відщепи і лусочки, 17 платівок, 2 відщепи з ретушшю, 3 вкладені кукрецького типу, середньовисока трапеція, а також скребачки — 3 високих на нуклеподібних уламках, 4 кінцевобічні, по одній кінцевій, підокруглій та бічній на відщепових заготовках та 1 гостроконечник на платівці.

Решта знахідок — доби бронзи. Це прикрашені прокресленими лініями фрагменти стінок посудин культури багатоваликової кераміки, менш виразне череп'я з домішками шамоту й дресви в тісті, виток бронзового дроту, тригранного у перетині.

Ковалівка-3. У межах західної частини села, за 0,15 км на північний захід від кладовища, на невеличкому (близько 1,5 м) пагорбку першої надзаглавної тераси виявлені керамічні рештки доби бронзи, в тому числі уламок стінки посудини культури багатопружкової кераміки. Матеріали траплялися на ріллі, на площі

0,25 га (50x50 м); раніше тут знаходилася садиба XIX ст.

Ковалівка-4. Пам'ятка розташована на західній околиці села, за 0,2 км до південного заходу від кладовища, на зруйнованому мису першої надзаглавної тераси лівого берега р.Грунь-Ташань (висота над рівнем заглави 7 м). Площа решток поселення залишилася нез'ясованою внаслідок забудови сільськими садибами та фермою.

У стінці кар'єру простежений культурний шар часу неоліту й бронзи товщиною близько 0,3 м, перекритий нашаруваннями XVIII-XX ст. потужністю від 0,5 до 1,4 м.

Колекція знахідок, зібраних в осипах та у відслоненнях стінки кар'єру, розділяється на кілька культурно-хронологічних комплексів. Раннім неолітом датований фрагмент стінки посудини з домішками до керамічної маси рослинності, піску й кривавику, оздоблений рядами неглибоких ямок, пізнім неолітом (ямково-гребінцевого типу) — 7 черепків, орнаментованих відбитками розмочаленої палички, рядами ямок або відбитками кута штампа, у двох випадках розділених рядом гребінки. Неолітом може датуватися і кам'яний інвентар: уламок платівки і відбійник (?) з кварциту, 2 крем'яних відщепи, один з яких підретушований.

Серед решток доби бронзи вирізняються матеріали її раннього етапу — прикрашені відбитками гребінцевого штампу, що інколи утворюють горизонтальні "ялинки", уламки стінок посудин, в окремих випадках з гребінцевим загладжуванням внутрішньої поверхні.

Добою ранньої-середньої бронзи можуть бути датовані фрагмент вінця, прикрашеного прокресленими лініями та, по зрізу, вм'ятинами, уламки стінок, орнаментованих рядами відступаючих наколів, прокресленими лініями, або вкриті з обох боків слідами гребінцевого загладжування.

Ковалівка-5. Матеріали доби неоліту та бронзи виявлені у заглаві правого берега р.Грунь-Ташань на задернованій дюні, розташованій за 0,9 км на захід від села, між меліоративним каналом і річищем. Дюна дещо видовжена з північного заходу на південний схід, має площу 1,5 га (100x150 м) і висоту над рівнем заглави 2 м. Матеріали концентрувалися у видувах на її північно-західній частині. Це відщеп та 2 платівки з кременю, одна з яких ретушована, кварцитовий відщеп, 2 уламки стінок з ямковим орнаментом від посудин неоліту ямково-гребінцевої кераміки, а також кілька невиразних фрагментів стінок з домішками до тіста піску чи шамоту, можливо, доби бронзи.

Куйбишеве, с., Шишацький р-н. Пам'ятка виявлена в ур.Курган, за 1,5 км до північного заходу від села, на дюні в заглаві правого берега р.Псел. Висота останньої — 3 м, діаметр — 70 м (площа близько 0,5 га). Дюна знаходиться

неподалік від краю піщаної надзаплавної тераси, на момент обстеження була задернована, але раніше піддавалась плантажній оранці. Серед знахідок — крем'яне вістря на платівчастому відщепі, оброблене дрібною крайовою ретушшю на спинці й пласкою — в районі відбивного горбка, фрагментована платівка й нуклеподібний уламок з кварциту, фрагменти неорнаментованих стінок ліпних посудин доби пізньої бронзи (?) з домішкою шамоту та товченого граніту в тісті.

Баранівка, с., Шишацький р-н. За 0,5-0,6 км північніше села, серед заплави, на розораній частині конусу виносу з давнього, порослого лісом байрака, що врізався у лівий корінний берег р.Псел, на площі близько 1,4 га (80х170 м, видовжена з півдня на північ) зібрані уламки стінок і денць липних горщиків ранньослов'янського часу з домішками шамоту до керамічної маси, а також невиразний уламок посудини доби бронзи чи раннього залізного віку.

Матяшівка-1, с., Великобагачанський р-н. Місцезнаходження розташоване за 0,25 км південніше села, в ур.Острів, на витягнутій з північного заходу на південний схід задернованій дюні (80х200 м) в заплаві правого берега р.Псел. У південно-східній частині, де у видувах траплялися знахідки, дюна має висоту 2 м, у північно-західній, пошкодженій кар'єром, — 4,5 м. Потужність культурного шару, як встановлено зачисткою, становить приблизно 0,25 м.

Зібрані матеріали датуються добою бронзи. До її раннього етапу належать уламки стінок посудин, вкритих з обох боків слідами гребінцевого загладжування, з домішками до керамічної маси шамоту. Середній етап репрезентують фрагменти стінок посудин культури багатоваликів кераміки. Вони оздоблені наліпними пружками, на двох черепках є наскрізні отвори від реставрації.

Матяшівка-2. Пункт знаходиться за 0,2 км на південь від села, на задернованій дюні в заплаві правого берега р.Псел. Дюна невисока (до 1 м), злегка видовжена з північного сходу на південний захід, загальною площею 1,5 га (100х150 м). Її північно-західну частину займає будівля тваринницької ферми. Матеріали зібрані у видувах у північній та північно-східній частинах підвищення. Це висока скребачка на нуклеподібному уламку і платівка з кременю, кварцитовий відщеп, невиразні фрагменти кераміки, серед яких виділяється уламок вінця ліпної посудини, з обох боків вкритої слідами гребінцевого загладжування. Знахідки можуть бути датовані добою бронзи.

Байрак, с., Великобагачанський р-н. На схилі підвищення другої тераси лівого берега Псла, за 3,9 км на південний схід від села, мешканцем смт. Велика Багачка Товстошкурком Ю.М. влітку 2000 р., при пошуках кольорового металу за допомогою металодетектора, на глибині

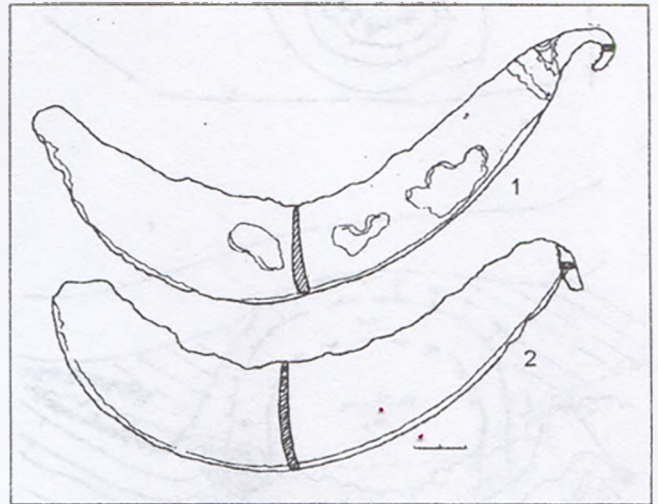

Рис.2. Байрак. Серпи (1-2). Бронза (приватна колекція).

в 0,3 м у сузіску виявлені два бронзових серпи зрубного часу. Знахідки були реалізовані у середовищі харківських колекціонерів. Удалося замалювати і сфотографувати останні, а також встановити, що вони походять з периферії різночасового поселення доби пізньої бронзи, в культурних нашаруваннях якого виявлені фрагменти ранньозрубної кераміки та уламки посуду бондарихинської культури. Площу пам'ятки встановити поки що не має можливості, оскільки вона зайнята слабко прорідженим сосновим бором і березовим гаєм.

Серпи видовжених пропорцій, з рівномірним вигнутим, порівняно вузьким лезом і гачком на кінці, загостреним носком. У першому випадку гачок відігнутий до спинки, в іншому — "класично" загнутий в той же бік (рис.2). Лезо серпів та гачки старанно проковані, робочий край — зі слідами заточки, що ледь простежувалася під товщею патини. Довжина — по діагоналі від носка до основи гачка, — для першого серпа — 21,0 см (рис.2:1), другого — 23,8 см (рис.2:2); максимальна ширина леза відповідно — 4,6 та 4,4 см; товщина спинки — 0,40 і 0,35 см.

Типологічно серпи займають проміжне положення між типами IIб і III за І.М.Шарафутдиною¹⁶, а за Є.М.Черних — належать до типу С-14¹⁷. У межах Полтавщини знахідка наближено подібного серпа походить із Гарбузівки у Нижньому Поворсклі (зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї і виявлена під час розвідок О.К.Тахтаєв)¹⁸. Близькі серпи знайдені у Північно-Західному Причорномор'ї — поблизу Обухівки та Улянівки (Ульянівки) на Миколаївщині, Кам'янському на Дніпропетровщині, у складі Коблівського і Бериславського скарбів¹⁹. Такі вироби дослідники пов'язують із старожитностями зрубної та сабатинівської культури²⁰. На жаль, ці рідкісні знахідки скарбового характеру втрачені для більш детального вивчення.

Остап'є, с., Великобагачанський р-н. У північно-західній частині села (куток *Пенівка*), вздовж обриву правого корінного берега р.Псел

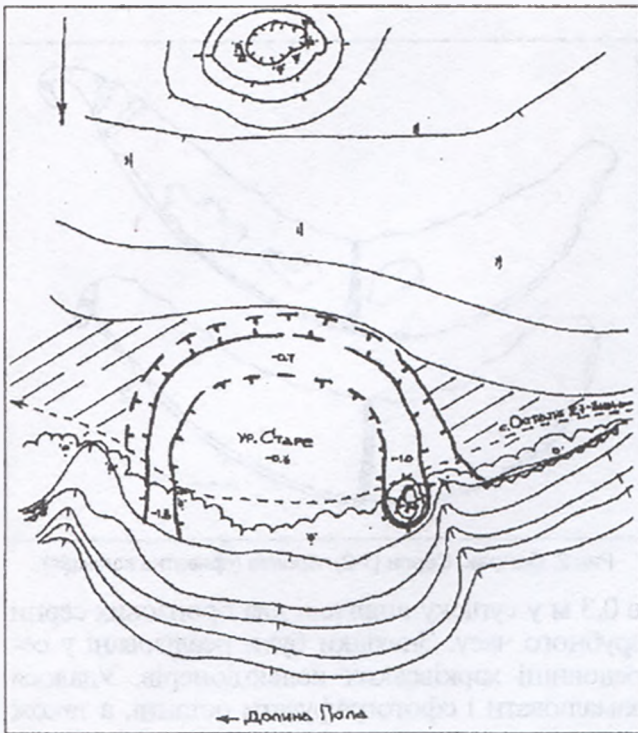

Рис.3. Остап'є, ур.Старе. Городище і селище XII-XIV ст. План.

висотою 42-45 м над рівнем заглави, на протяжці 120 м читається потужний культурний шар (товщина до 0,7 м), який складається переважно з нашарувань XVII-XIX ст., у основі яких залягає прошарок з ліпною керамікою волинцевського типу роменської культури. Територія мисоподібного виступу плато ближче до центру села, на площі понад 1,5 га, зберегла залишки укріплень пізньосередньовічної доби сотенного містечка Остап'є²¹. Майже на всій забудованій площі кутка та на городах трапляється кераміка доби пізнього українського середньовіччя, що також виявлена і вздовж південного схилу сусіднього мису, у центрі села, по вул. К.Маркса. На мису, неподалік впадіння Остапівського струмка, добре помітні залишки валу фортеці сотенного містечка доби Гетьманщини висотою близько 2,3-2,8 м та при ширині у основі 4,5-6,0 м. На протилежному правому високому березі струмка мисоподібні виступи також зберігають рештки фортифікації XVII-XVIII ст. — у вигляді трапецієподібного у перетині валу висотою до 3,5 м зі слідами закиданого рову. Такі рештки укріплень добре збереглися обабіч тирю Остапівської середньої школи, на підвищенні плато на виїзді із села до мосту через Псел. У оголеннях читається конструкція масиву насипу вала, спорудженого із материкового суглинку та, поверх, перевідкладених культурних попелястих нашарувань козацької доби. Тут же відзначені кілька перерізанних відслоненням профілів господарських, майже циліндричних за формою перетину, ям, глибиною 1,7 та 2,0 м, з гончарним череп'ям початку XVIII ст.

Виходячи з топографії знахідок, варто констатувати існування у центрі села решток част-

ково збереженого укріпленого пізньосередньовічного городища, а також залишків селища доби літописних сіверян²².

За 0,35 км на схід від ур.Пенівка, у розмивах *піщаного острова*, розташовано навпроти гирла струмка, ближче до правого берега ріки, у 1960-х рр. випадково був знайдений ліпний горщик носіїв енеолітичної культури пам'яток типу Засухи²³, спочатку визначений як середньостогівський²⁴.

В *ур.Старе*, за 1,8-2,0 км на південний схід від села, на краю мисоподібного виступу плато корінного берега, утвореного вигином річища Псла, знаходяться залишки городища і селища часу Київської Русі з поодинокими знахідками кружальної лискованої кераміки черняхівської культури та димленого (досить схожого на черняхівський) посуду XVII-XVIII ст. Урочище, за переказами, пов'язується з існуванням тут монастиря XVII-XVIII ст. На південь від цього своєрідного мису, за 80 м, на пануючому підвищенні плато, зберігся майдан з кільцевим насипом у вигляді широкого валу висотою 0,9-1,6 та діаметром понад 35 м, поряд — дві розораних "плями" викидів поховань від знищених сільськогосподарськими роботами невеликих курганів доби бронзового віку, де виявлені фрагменти ліпного посуду ямного часу.

Залишки городища розташовані біля краю третьої тераси корінного берега. Збереглися рештки частково зруйнованого, напевне, круглого у плані укріплення діаметром 68-70 м, оточеного оплелим валом, що зберігся із заходу та сходу на висоту у 1,0-1,8 м і напільного південного боку — на 0,7 м. Ширина розораного валу становить 8-12 м. У північно-західній частині вал мав баштоподібне підвищення у вигляді курганного насипу діаметром 16 і висотою 3,3 м. На останньому сьогодні встановлений межовий знак лісових ділянок. Навколо валу зберігся заплюнений рів шириною 6-8 м і глибиною 0,8-1,2 м, що з боку річкової долини завершувався заглибинами давніх узвозів. Збережена частина майданчика городища площею 0,3 га (50 x 60 м) має ухил до півночі на 0,7-1,1 м. Більша частина майданчика свого часу інтенсивно розорювалася, менша — північна — задернована і вкрита лісовими насадженнями (рис.3). Майданчик на 0,3-0,5 м лежить нижче рівня навколишньої поверхні тераси²⁵.

Давньоруська кружальна кераміка, що позначає за місцезнаходженням залишки селища, зосереджується на площі понад 1,4 га (200 x 50-90 м), витягнутій вздовж схилу берега; трапляється вона епізодично і нижче за течією ріки, по краю високого берега, що знижується у південно-східному напрямку до ур.Казенне, на відстані 0,4-0,5 км. Товщина культурних нашарувань за 10-15 м на південний схід від городища досягає 0,5-0,7 м. При пересіюванні верхньої частини культурного шару пам'ятки, по-

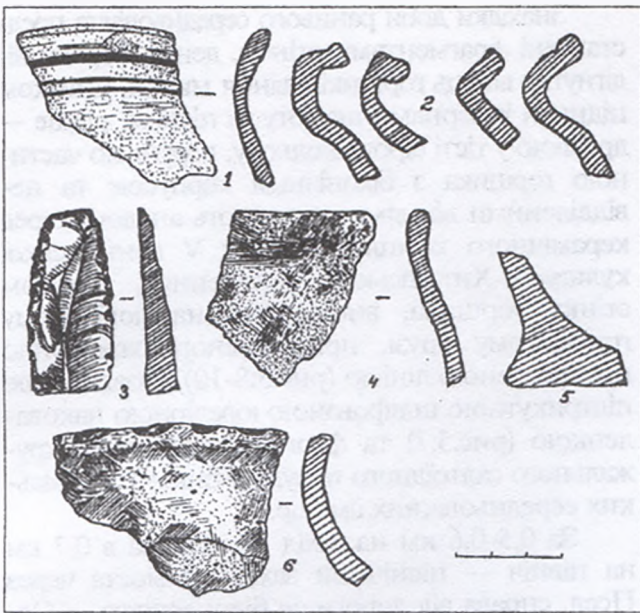

Рис. 4. Остап'є, ур.Старе (1-2), ур.Взв'із (3), Запсілля, пункт II (4-6). Знахідки.
1,2,4-6 — кераміка; 3 — кремень

в'язаному з відшукуванням монет скарбу, захопленого тут у кінці 1660-х рр.²⁶, виявлено більше двох десятків уламків вінець кружальних горщиків XII-XIV ст. (рис.4:2), фрагменти гладкого скляного прозорого браслету голубого кольору, уламки залізних ножів, цвяхи, шматочок рожевого шиферу. Стрімкі заліснені схили корінного берега впродовж 0,2 км вище та 0,3 км нижче поселення зберігають сліди ескарпу у вигляді уступу висотою 7-9 м, пошкодженого ерозією. Поселення, як пам'ятка черняхівської культури (?), відкрите розвідкою В.О.Товкачевського; має чимало згадок у літературі²⁷. Вірогідно, давньоруське укріплення належало до невеликих городищ XII-XIII ст. і контролювало колишній брід, нині затоплений маленьким водосховищем Запсілляської ГЕС, виконуючи сигнально-сторожові функції. Життя на городищі чи його посаді продовжувалося і в XIII-XIV ст. Відкриття ще одного давньоруського укріплення у нижній течії р. Псел певним чином розширює уявлення про характер освоєння та оборонного будівництва часу Київської Русі у межиріччі Ворскли і Сули.

На уступі другої тераси правого берега, в ур.Взв'із, біля виходів піску, за 0,8 км на захід від Запсілляської ГЕС, виявлена масивна ретушована платівка жовто-коричневого кременю доби енеоліту-бронзи (рис.4:1).

За 3,0 км на південний схід від села, в 1 км у південному напрямку від ур.Старе, виявлені залишки волинцевського поселення та хутора XIX — початку XX ст. Тут, в ур.Казенне, у відслоненні берега висотою 4-5 м, на протязі 65 м, помітний культурний шар товщиною 0,5-1,5 м, з якого походять уламки ліпного посуду з бугристою поверхнею (рис.8), кістки тварин, деревне вугілля тощо. Поселення²⁸ займало округлий мис другої тераси правого берега р.Псел

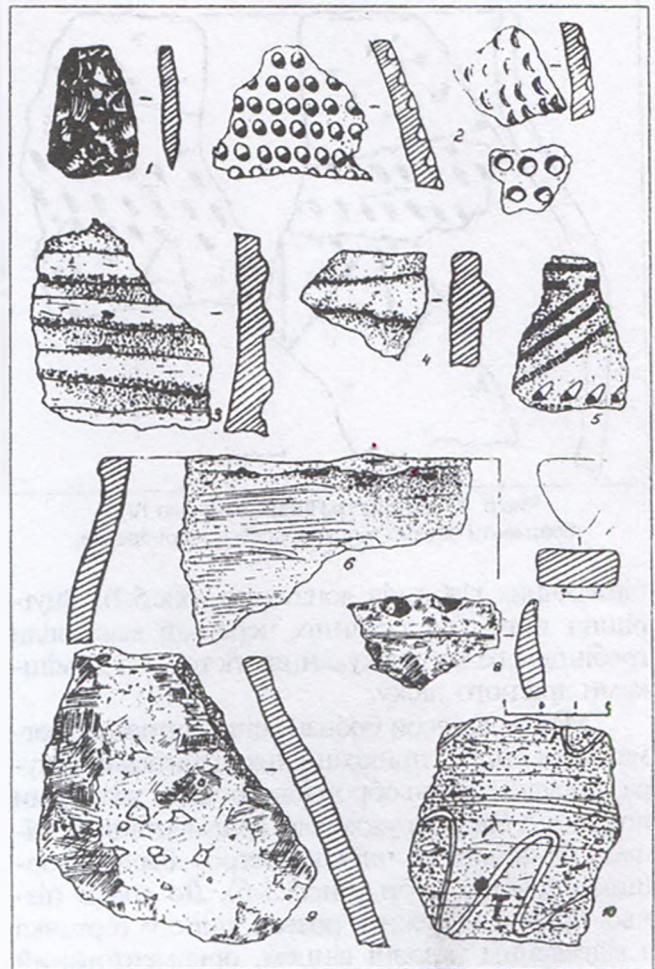

Рис.5. Запсілля, ур.Піварове (пункт IV). Знахідки.
1 — кремень; 2-6,8-10 — кераміка.

площею більше 0,5 га (70x80 м), східна частина якого активно розмивається рікою.

Запсілля, с., ур.Піварове, Великобагачанський р-н. Поселення доби пізнього неоліту, бронзи і середини — третьої чверті I тис. н. е. виявлене за 1,4 км на захід — північний захід від села, на мису першої надзаплавної тераси лівого берега висотою 3 м, біля стариці р.Псел (пункт IV), що має назву Піварове. Площа поселення складає 3,7 га (150x250 м), витягнута довгою віссю з півночі на південь. Західна та східна частини пам'ятки руйнуються кар'єром, центральна — вкрита лісом, північно-західна — задернована. У відслоненнях зачищені ділянки культурних нашарувань товщиною до 0,5 м, з яких походять кераміка доби бронзового віку та середини — третьої чверті I тис. н.е. Неолітична і ліпна ранньослов'янська кераміка виявлені і за 150 м західніше, на схилі берега стариці та прилеглих до нього ділянках першої надзаплавної тераси. Серед неолітичних матеріалів відзначимо двобічно оброблене вістря дротика сірого кременю²⁹ (рис.5:1), фрагмент стінки горщика дніпро-донецького типу з домішками рослинності в тісті та 6 уламків стінок ліпних посудин культури ямково-гребінцевої кераміки товщиною 5-8 мм, орнаментованих паралельними рядами ямок, у двох випадках, — рядами

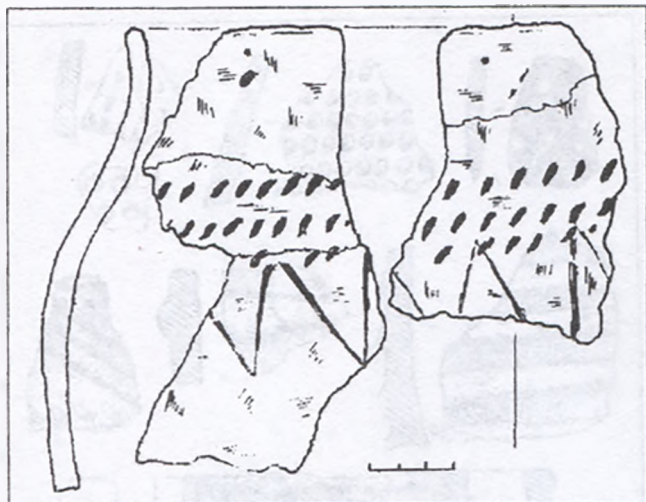

Рис.6. Запсілля, ур.Піварове (пункт IV).
Фрагменти ліпного горщика доби пізньої бронзи.

півмісячних відбитків лопаточки (рис.5:2). Внутрішня поверхня останніх черепків має сліди гребінцевого загладжування, тісто — з домішками дрібного піску.

Матеріали доби бронзи репрезентовані фрагментами стінок, прикрашених відбитками шнура, посудин ранньобронзового часу, уламками посудин з багатопружковою орнаментациєю, вінець банкових та плічок гостроресберних горщиків зрубної доби (рис.5:3-6). До епохи пізньої бронзи належить розвал ліпного горщика з відведеним назовні вінцем, орнаментований трьома рядами ямок й прокресленим зигзагом, а також фрагменти вінця, стінок і денця з ямковим орнаментом, або ж гребінцевим загладжуванням поверхні (рис.6).

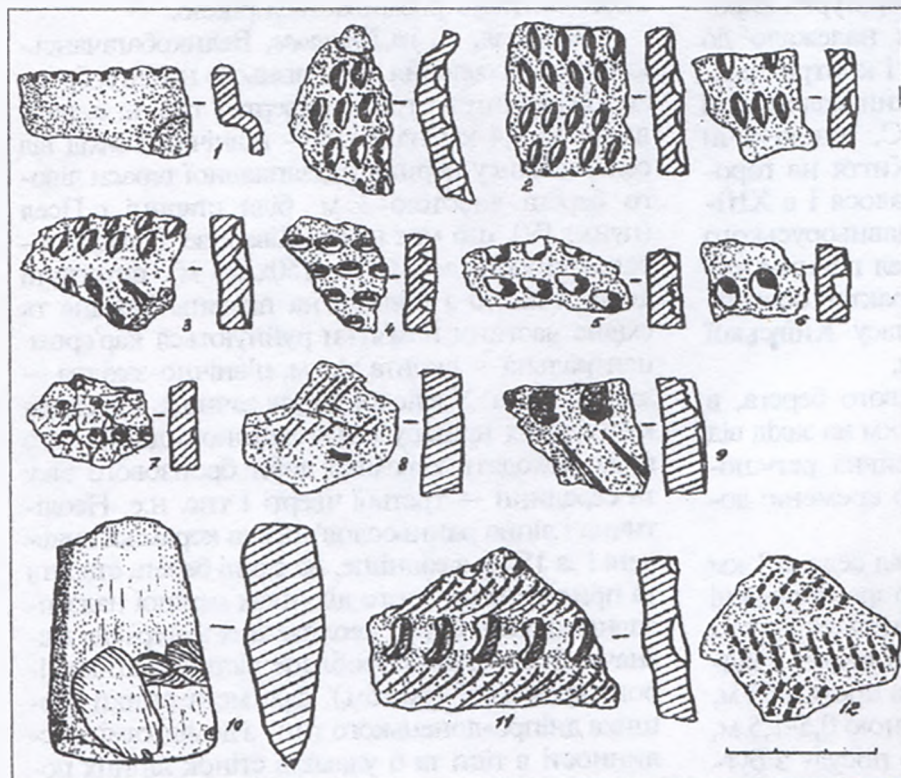

Рис.7. Запсілля, ур.Костенків горб (пункт III). Знахідки.
1-9,11-12 — кераміка; 10 — сланець.

Знахідки доби раннього середньовіччя представлені фрагментами стінок, денця і трохи відігнутих вінця горщиків, вінця миски, уламком щидилки із зернами шамоту та піском, рідше — дресвою у тісті сірого кольору, верхньою частиною горщика з біконічним корпусом та невідділеними вінцями, що мають аналогії серед керамічного комплексу шару V пеньківської культури Хитцівського поселення³⁰, уламком стінки горщика, виконаного на повільному гончарному крузі, прикрашеного хвилястою прокресленою лінією (рис.5:8-10), базальтовою підтрикутною шліфованою ювелірною наковаленкою (рис.5:7) та фрагментами стінок кружального салтоїдного посуду, стінками кримських середньовічних амфор.

За 0,5-0,6 км на захід від села та в 0,7 км на північ — північний захід від моста через Псел, справа від дороги сс.Білоцерківка — Остап'є, на діюні розміром 30x50 м (0,15 га) та висотою більше 2,5 м, розташованій серед лівобережної заплави в ур.Костенків горб (пункт III), виявлені фрагменти ліпного посуду пізньонеолітичної, енеолітичної та ранньобронзової доби. Під поверхневим шаром надувного піску шурфуванням віднайдено шар товщиною до 0,15 м з пізньонеолітичними матеріалами та мініаторною шліфованою клиноподібною сокиркою з кремнистого сланцю, сторони якої старанно зашліфовані (рис.7:10)³¹. Неолітична кераміка репрезентована 14 фрагментами, що належать посуду з товщиною стінок у 0,4-0,8 см. Більша його частина виготовлена з глини із домішками піску, 2 черепка — з піском і рослинністю.

Вирізняється вінце горщика, прикрашеного по зрізу насічками (рис.7:1). 2 уламки мають сліди орнаментациї перлинами (рис.7:1-2). Візерункові мотиви у цілому однорідні — ряди ямкових вдвплень стрижнями з різноманітно обробленими кінцями: скругленим, овальним, вузько-подовженим, близьким за формою до ромбічного, кутової форми (рис.7:2-4,6-7). На одному з фрагментів відбитки нанесені стрижнем з роздвоєним кінцем (рис.7:5). Зовнішня поверхня кераміки заглажена до лискування, внутрішня має залишки гребінцевого загладжування.

Залишки поселення датуються часом неоліту дніпро-донської та ямково-гребінцевої культур, енеоліту і ранньої бронзи (пізньоямний час).

Поселення першої половини I тис. н.е. та пеньківської культури поряд із Запсілляською

сейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С.72-84; **Його ж.** Дніпро-донецьке поселення Дубове-1 на р.Хорол // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.6-7.

11. **Мурзин В.Ю.** Раскопки курганов в Полтавской области // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.312; **Луговая Л.М.** Раскопки Полтавского краеведческого музея // АО 1980 г. — М.: Наука, 1982. — С.296; **Ї ж.** Работы Полтавского краеведческого музея // АО 1981 г. — М.: Наука, 1983. — С.283; **Ї ж.** Работы в нижнем течении р.Псел // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С. 307; **Ї ж.** Раскопки Полтавского краеведческого музея // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.263-264; **Лугова Л.М.** Ранньозрубні поховання басейну Псла // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.3-13; **Кулатова І.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Пска. — Москва-Полтава, 1993. — С.83-94.

12. **Лугова Л.М., Левченко Д.І.** Знахідки I тис. н.е. з поселення біля с.Пришпка на Пслі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.33-34; **Кракяло І.В.** Давньоруські знахідки з Манжелії // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.297-299; **Ї ж.** Нові знахідки з Манжелії // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.45-46.

13. **Супруненко А.Б.** Отчет о разведках и охраняемых раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/63. — Ф. е. — № 20969. — Арк.48-58.

14. **Гавриленко І.Н.** Отчет разведотряда Полтавской обл. организации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989. — Ф. е. — Арк.7-8.

15. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчет ... в 1986 году // НА ІА НАНУ. — 1986/306. — Ф. е.: НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — Арк.36.

16. **Шарафутдинова І.М.** Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — К., 1971. — Вып.1. — С.35-36. — Рис.3.

17. **Черных Е.Н.** О древнейших очагах металлообработки на Юго-Западе СССР // КСИА. — М., 1970. — Вып.123. — С.92; **Татаринев С.И.** Древний металл Восточной Украины. — Артёмовск, 1993. — С.99.

18. **Шарафутдинова І.М.** Бронзові серпи... — С.30, 34. — Рис.3: 5.

19. Там само. — С.34-35; **Черняков И.Т.** Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С.101. — Рис.48.

20. **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.38; **Шарафутдинова І.М.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.113-116.

21. **Кулатова І.М.** Старожитності козацької доби на Полтавщині // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — С.8.

22. **Примітки / Укл. Супруненко О.Б.** // Ляскоронський Василь. Городища, кургани і довгі (зм'єві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. — Полтава: Архе-

ологія, 1995. — С.47.

23. **Тітова О.М.** Поселення дніпро-донецької етнокультурної спільності на Полтавщині. — С.33.

24. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наук. думка, 1973. — Рис.61:11; **Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.40.

25. Обстеження **О.Б.Супруненка** здійснені у листопаді 2000 р.

26. **Супруненко А.Б.** Клад монет XVI-XVII вв. из с. Запсёль // НиЭ. — М.: Наука, 1989. — Т.XV. — С.172-174.

27. **Махно Е.В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.37; **Кучера М.П., Сухобокров О.В., Бельева С.А. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.163. — № 403; **Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.40.

28. **Супруненко А.Б.** Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С.362.

29. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Сост. **Гороховская Е.Д., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б.** — Полтава: ПКМ, 1985. — С. 7. — № 20.

30. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С. 121-125.

31. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.8. — № 21.

32. **Луговая Л.Н.** Отчёт о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1983 г. у сс. Байрак Великобагачанского, Прильпка Козельщпнского и Манжелія Глобинского районов Полтавской обл. — Полтава, 1983 // НА ПКМ. — Спр.03-222. — Арк.12.

33. Колекція знахідок, зібраних **І.С.Мельниковою та О.Б.Супруненком** 1983 р., зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї. — Інв. №№ А.6975-6984.

Гавриленко І.Н., Супруненко А.Б.
К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ БАССЕЙНА
НИЖНЕГО ПСЛА
Резюме

Публикация вводит в научный оборот результаты археологических обследований участка нижнего течения р.Псел (левый приток р.Днепр) от с.Великие Сорочинцы Миргородского района до с.Остапье Великобагачанского района на Полтавщине, произведенных авторами в 1983, 1989 и 2000 гг. Приводятся описания выявленных памятников эпохи неолита, бронзы, раннего железного века, раннеславянского времени и Киевской Руси, в частности древнерусского городища у с.Остапье (урочище Старэ).

14.03.1993 — 20.11.2000.

ПРО РОЗВІДКИ У ЛУБЕНЬСЬКОМУ ПОСУЛЛІ

У 1998-1999 рр. одним з авторів здійснювалося обстеження території та округи роменсько-давньоруського комплексу, так званого, Салівонового городища поблизу с.Хитці Лубенського району Полтавської області, які включали огляд майданчика укріплення, селища-посаду, схилів корінного берега р.Удай в ур.Коломак та пошкоджених грабіжниками насипів курганного некрополю. Переважна більшість виявлених знахідок отримана внаслідок пошуку металевих речей на поверхні пам'ятки за допомогою металодетектора. Здебільшого вони виявлені на схилах городища, кілька ножів та наконечник стріли — на селищі, поодинокі предмети — на поверхні насипів одного зі зруйнованих скарбощукачами курганів*.

Городище було виявлене розвідками А.О.Лютецького та С.К.Кульжинського 1896 р.¹ Воно розташоване за 2 км на південний схід від села Хитці (Лубенський р-н Полтавської обл.), в ур. Коломак, і займає високий останець третьої надзапальної тераси правого берега р.Удай, утвореного крутими схилами до долини річки та ярами, з'єднаний з плато шлочно видозміненим вузьким перешийком, який понижується у напрямку до середини. Майданчик підтрапещіє-подібної у плані форми, має розміри 90-215x115-125 м (1,9 га), поверхня залісна, в центрі прослідковується лійкоподібне заглиблення від колодязя. Круті схили останця захищені ескарпами, а також додатковими валами на північно-східному, найбільш пологому схилі. З напільного, південного боку, майданчик обмежений дугоподібним валом висотою 1,2 м, з крутою, підрізаною з напільного боку від перешийка, частиною (висота 8 м)². За культурно-хронологічними ознаками городище належить до роменської культури та XII-XIII ст. Товщина культурного шару складає 0,7 м. Останній дуже насичений знахідками і вміщує велику кількість ліпної кераміки, яка датується X ст., гончарного посуду X — поч. XI ст., середини XII — середини XIII ст.³

У різний час городище обстежувалося І.Я.Плескачем (1927)⁴, Ф.Б.Копиловим (1946)⁵, І.І.Ляпушкіним (1948)⁶, Моруженко А.О. (1969)⁷, М.П.Кучерою та О.В.Сухобоковим (1971)⁸, Моргуновим Ю.Ю. (1988)⁹. У 1999 р. збори підйомного матеріалу здійснені О.В.Сидоренком¹⁰.

Повернімося до отриманих знахідок. З відслонень перетину основи валу 1988 р. на майданчику городища походять кілька уламків ліпного пізньороменського посуду, що належить горщикам з короткими прямими та ледь відігнутими назовні вінцями (рис.1:1-4). Плічка посудин прикрашені рядами скошених відбитків гребінки, у двох випадках — смугою прокреслених косих хрестів — солярних знаків (рис.1:1), зигзагом з гребінцевими відтисками штампугу (рис.1:2). Вінце останнього горщика має зріз, суцільно вкритий відбитками "гусенички". Керамічні матеріали роменської культури належать до найпізнішого її етапу, коли суттєвою рисою кераміки перехідної технології до давньоруської кружальної є застосування "могузчатого" чи "гусеничного" орнаментів¹¹.

Виявлені раніше на городищі матеріали засвідчують певний період сумісного існування роменської і киеворуської кераміки¹², що є своєрідним індикатором пізнього етапу роменської культури¹³. Процес інтеграції роменської культури в загальноруську на ряді пам'яток межиріччя Сули і Ворскли був довготривалим, тому поселення і могильники зберігають своєрідні роменські риси ще й у XI ст.¹⁴ Це до певної міри стосується і Хитцівського городища.

До кола старожитностей пізньороменської доби належать, напевне, і невелика проколка, виготовлена з розтровошеної трубчастості кістки тварини (рис.1:5).

Серед знахідок з городища привертає увагу група металевих виробів: 9 ножів та 3 їх уламки (рис.2.), частини запорного механізму замка (рис.3:3), гачок (рис.3:5), шпора (рис.3:6), льодохідний шип (рис.3:4) і фрагмент речі незрозумілого призначення (рис.3:7). Наявність великої кількості ножів сталої форми свідчить на користь розвиненості повноцінних локальних центрів металообробки¹⁵.

Добірка ножів представлена цілими формами різних розмірів, здебільшого короткочерешковими, з різного типу уступами в основі прямої спинки, більш згладженими виступами в основі леза. Перетин леза таких ножів видовжено-підтрикутний, з максимальним потовщенням на спинці. Ножі відрізняються різноманітним оформленням завершення леза, кінцевим загостренням та ступенем заточки.

Серед ножів є зразок досить масивного знярдда з черешком, аналогічним за довжиною лезові (рис.2:1). Деякі зразки (рис.2:3,4) відзначаються дещо зміщеним відносно вісі леза черешком. Один зі зламаних ножів (рис.2:12)

* Застерегаємо фахівців та аматорів від археологічного збирання пам'яток — в окрузі пам'ятки та на схилах курганів зустрічається надзвичайно велика кількість боєприпасів часу другої світової війни.

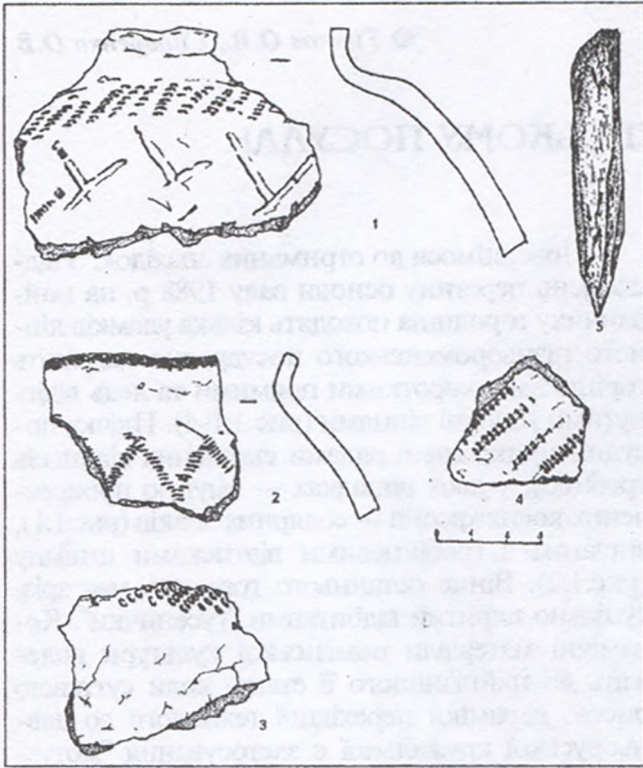

Рис. 1. Хитці, с. Знахідки пінчороменського часу.
1-4 - кераміка; 5 - кістка.

перевикористаний у якості різачка (?). Для цього уламок леза знизу отримав додаткову заточку, нанесену під певним кутом.

Переважає більшість ножів аналогічна пізнороменським знаряддям цього типу. Ймовірно, кілька з них можуть датуватися і часом XII-XIII ст. (рис.2:10-12). Цікавий факт повторного перевикористання ножа відзначений завдяки знахідці масивного знаряддя (рис.4:2) — уламку леза з черешком, вірогідно, пізньосередньовічного часу. Він отримав на зламі скруглену заточку і був перетворений у стамеску. Кінець черешка зберіг сліди численних ударів по останньому молотком.

З насипу розореного грабіжниками кургану некрополя Хипцівського городища в ур.Шимберьове походить залізний ложкоріз (рис.3:2), що, вірогідно, як і досліджені Є.О.Горюновим та О.В.Сухобоковим на могильнику поховання, датуються у межах XI-XII ст.

Крім того, на городищі виявлені речі і більш пізнього часу. Це фрагменти ремісничих інструментів (рис.4:1-3), причому на спинці одного з них є якась лінійна розмітка, що дуже нагадує мірну. Чотиригранний стрижень (рис.2:7) зі звуженням на одному кінці дуже схожий на шило. І найпізнішою знахідкою є замок (рис.4:4) російського заводського виробництва, що репрезентує мануфактурну продукцію сер. XIX ст.

Серед матеріалів, віднайдених на селищі, — фрагмент серпа (рис.3:1), котрий типологічно ілюструє культурну спадковість роменської та киеворуської епох. Між цими двома періодами чіткої межі не існує¹⁶. Типологічно вдалий серп був розроблений вже на середину I тис. н.е.

За своєю формою та функціональними особливостями він близький до часу Київської Русі. Відмінності між ними не істотні і стосуються, насамперед, скоріше якості металу, зовнішньої обробки, аніж форми чи робочих якостей. Серпи цієї епохи мають максимальний вигин поблизу довгого черешкового руків'я і мінімальний — біля кінця леза. Довжина таких серпів варіює від 20 до 30 см. Аксиоматично те, що форма серпа визначається ефективністю його роботи. Практичним досвідом стародавні землероби встановили, що найбільш продуктивним є знаряддя з таким вигином, при якому кут різання складає біля 50° між напрямком руху і кожною точкою леза¹⁷. Ранньослов'янські серпи, знайдені на деяких поселеннях другої половини I тис. н.е. на території Дніпровського Лівобережжя¹⁸, мають подібну форму, серпи аналогічного типу виявлені на деяких пам'ятках суміжних територій разом з керамічними залишками VII-X ст.¹⁹

Значний інтерес становить знахідка речей зі складу спорядження вершника та коня: шпори, льодохідного шпига та гачка (рис.3:4,5,6). Шпори — це атрибут феодального кіннотника, знак його рицарського рангу та гідності; ознака статусу заможної людини тощо²⁰. За конструкцією ця знахідка відноситься до 5-го, т.зв. кільцатого типу²¹. Цей пристрій управління конем став дійовим засобом впливу, який дозволяв ефективно керувати твариною, не травмуючи її. Подібні шпори з'являються у XIII ст., а найбільшого поширення набувають у XIV ст. На території Русі перші знахідки цього різновиду шпор датуються 1220-1230 рр.²² Шпиг також мав неабияке практичне застосування, — прилаштовуючись до копита (рис.8.), запобігав ковзанню коня на льоду. Фактично, він був своєрідною передтечею кінської підкови (звичайної та шипованої), які з'являються приблизно у XI ст.²³ Гачок, імовірно, також мав амуніційне призначення.

Велика кількість знахідок на цьому поселенні залізи: виробів свідчить про досить високий ступінь розвитку місцевої металообробки. Найкращим доказом розвиненості цієї галузі, безумовно, є саме численні знахідки реманенту, ремісничого знаряддя, предметів побуту, виготовлених із заліза. На користь цього свідчить і сталість форм перерахованих вище категорій речей на всій території Лівобережжя. При цьому асортимент виробів не вирізняється великою різноманітністю, але треба зважати на те, що він, насамперед, все ж таки був орієнтований на задоволення потреб сільського мешканця, основним заняттям якого було сільське господарство²⁴.

Протягом IX-XIII ст. східнослов'янське населення Лісостепу широко застосовувало як залізи, так і сталеві вироби. У залізі ранньослов'янських пам'яток часто простежується велика кількість залишків шлаку. Результати технологічного вивчення ковальської продукції з пам'яток роменської культури Дніпровського Лівобережжя свідчать, що близько половини якісних виробів відковано з найбільш доступної сировини — кричного заліза і м'якої сирцевої сталі. Це суцільно сталеві, зварені

із заліза і сталі предмети, переважно термооброблені²⁵. У виробках X-XI ст. якість металу значно вища, що свідчить про вдосконалення технології отримання та проковування залізної криці; однак в XII-XIII ст. якість проковування знову погіршується, що особливо помітно в залізі другорядних виробів²⁶. У цей час найчастіше використовувалася середньовуглецева сталь зі вмістом вуглецю 0,3-0,6% — кількісно вищий вміст вуглецю трапляється рідко.

Металографічні дослідження показують, що в другій половині I тис. н.е. активно використовується цементована сталь. Її отримували шляхом нагріву суцільно залізних заготовок в суміші деревного вугілля та інших органічних домішок (обрізки шкіри, рогу, кісткове борошно) у замазаному глиняному тиглі до температури 900°-940°С і витримували там тривалий час. Проте велика кількість сталевих предметів виготовлена з металу, який характеризується вкрай нерівномірним розподілом вуглецю. Крім того, в цей час, використання сталі та заліза диференціювалося²⁷.

Східнослов'янські ковалі використовували всі відомі до сьогодні ковальські операції (осаджування, витягування, протягування, гнуття, рубання, прошивання отвору та ін.). При необхідності використовувалася досить складна, навіть за сучасними мірками, технологія (виробництво замків, списів тощо)²⁸. Яскравим унаочненням може слугувати фрагмент запираючого механізму замка, знайдений О.В.Сидоренком під час обстеження селища (рис.3:3). Подібні фрагменти замків XII-XIII ст. були виявлені при дослідженні поселення Ліскове-1²⁹. Кількість технологічних переходів при виготовленні різних виробів могла коливатися від 3-4 до 10-12³⁰.

У IX-XIII ст. продовжує інтенсивно поширюватися ковальське зварювання (примітно, що зварні конструкції існують майже виключно у вигляді тришарового пакету, або його модифікації, коли штабки високовуглецевої сталі вварюються до нижньої частини клинка³¹). Можна виділити два основні види такої операції: технологічне (забезпечує з'єднання тих чи інших конструктивних елементів виробу, наприклад, зварювання втулки сокири) та функціональне (забезпечує підвищення експлуатаційних якостей знаряддя, прикладом чого може слугувати наварювання сталевого леза на ніж)³². У давнину найчастіше використовувалося функціональне зварювання. Так, серед досліджених знарядь праці VI-IX ст. цей показник становив 23,8%, а у IX-XIII ст. — вже 66,5%.

Розрізняється п'ять видів функціонального зварювання: виготовлення т.зв. "пакетного металу", отримання тришарових та двошарових лез різального інструменту, наварювання сталевих лез на залізну основу, наварювання залізних штаб на робочу частину залізного знаряддя. "Пакетний" метал — це заготовка, зварена з вузьких штабків заліза та сталі, або загорнутої "пакетом" цементованої залізної стрічки. До кінця I тис. н.е. використання високовуглецевої цементованої сталі стає обов'язковою умовою виготовлення якісних ковальських виробів, як і використання ковальського зварювання заліза і сталі в одному предметі, що є основою технологічної схеми³³. Однак глибока цементация готових залізних виробів використовувалася рідко³⁴. Мабуть вже в ті часи існував відомий нині метод прискореної поверхневої (неглибокої) цементации. Суть технології полягає в тому, що поверхня нагрітого виробу посилається, або змащувалася, спеціальними присипками чи пастами, з наступним гартуванням виробу у воді. В цьому випадку виникав неглибокий (до 0,2 мм), але дуже твердий шар³⁵. Цілком вірогідно, що частини залізних виробів, особливо тих, які не підлягають переточуванню, змішувалися цим методом. Зокрема, залізні наконечники стріл, на поверхні яких досить часто зустрічаються залишки неглибокого навуглецювання, а інколи — й ділянки термообробленої структури³⁶. Головним чином, термообробка сталевих виробів була досить поширеною серед знарядь праці. Так, серед них

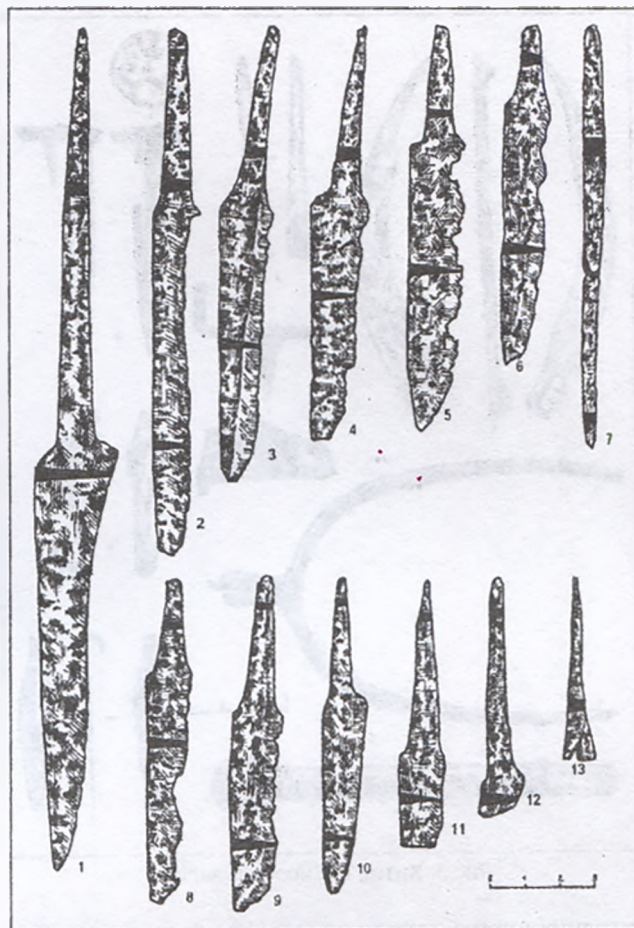

Рис.2. Хитці, с. Вироби із заліза. Ножі та шило.

термічнообробленими є: для VI-VII ст. — 59%; для VIII-IX ст. — 62%³⁷.

У цілому ж, кількісно-якісне співвідношення ковальських технологій на різних руських землях (слід зазначити, що на рубежі I та II тис. стає вже досить помітною нерівномірність розвитку ковальської справи, яка досягла більш високого ступеню розвитку у Середньому Подніпров'ї, аніж у Побужжі чи Подністрів'ї³⁸, та майже повне охоплення лівобережними районами роменської культури технологією тришарового пакету³⁹) можна прослідкувати на схематичній розробці технологічних схем, які використовувалися при виробництві ножів⁴⁰ (рис.5). Імовірно, що така ситуація могла бути спричиненою наявністю на городищі кількох осередків прийшлого населення, які мали свої традиції у ремісничій справі. Зокрема, такі осередки існували і в часи Київської Русі (наприклад, у Києві). У середньовічному місті праця іноземних майстрів була звичайним явищем⁴¹. Навіть у XIX ст. у Кам'янці-Подільському існувало декілька таких осередків (вірменський, єврейський)⁴².

У другій половині I тис. н.е. переважало "пакетне" зварювання, яке пізніше було замінено на іншу технологічну схему. Варто відзначити, що серед досліджених зварних ранньослов'янських виробів 81,5% виявилось "пакетними", а серед давньоруських матеріалів — лише один ніж з Білгорода⁴³. В кінці I тис., у зв'язку зі збільшенням обсягу виробництва сталі та достатньою складністю і трудоемістю отримання "пакетних" виробів, цей метод витісняється інтенсивним поширенням менш трудомістких, три- та двошарових технологічних схем⁴⁴, які є безпосередніми спадкоємцями "пакету" (вдосконалення технологічних схем призвело до того, що пакетування сировини перетворюється на своєрідний спосіб підготовки полуфабрикату, з якого потім відковуються цільнометалеві вироби⁴⁵), що, безумовно, було значним кроком уперед. Технологічні розбіжності полягали у зменшенні кількості та збільшенні розмірів

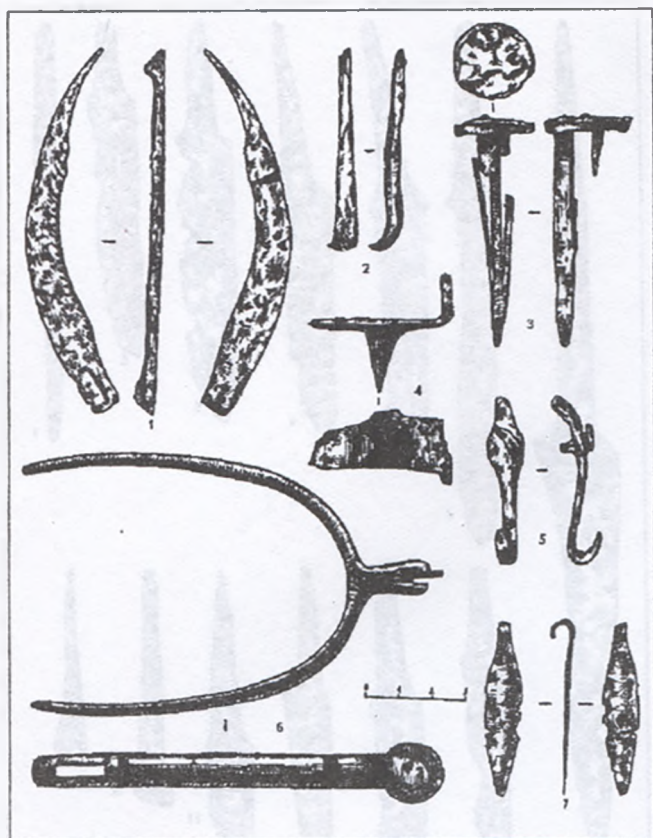

Рис.3. Хитці, с. Вироби із заліза.

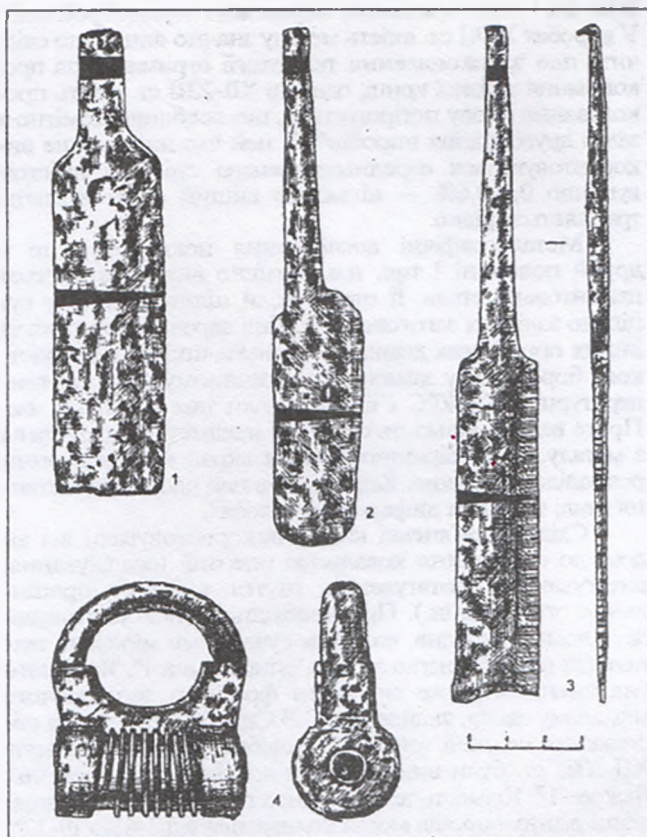

Рис.4. Хитці, с. Вироби із заліза.

вихідних штабок металу, що полегшувало зварювання і дозволяло отримувати сталеву ріжучу кромку лева. Фактично, технологія тришарового пакетування базується на зварюванні у блок трьох смуг металу: у центрі — сталь, а по боках — залізна. Ця технологія придатна для виробництва клинків ножів. Тип вузьколезового ножа подовжених пропорцій з товстою спинкою та багатшаровим, найчастіше тришаровим, клинком отримав широке розповсюдження у європейській ковальській техніці в останній чверті I тис. н.е.⁴⁶ Можна вважати, що у ковальській техніці роменців ця конструкція стає звичайною, і серед ковальських знарядь праці, знайдених переважно у шарах і комплексах X ст., вона досягає 20%⁴⁷.

Можливо, проникнення тришарових клинків на простір Східної Європи пов'язане з міжнародною торгівлею. В цілому ж швидке і широке розповсюдження технології тришарових клинків у IX-X ст. є відбитком загальних закономірностей та тенденцій розвитку життя народів Північної та Східної Європи епохи утворення держав. Це особливо відчувається у виробництві, і дослідники відзначають, що ремесло відкритих торгово-ремісничих поселень наслідувало не стільки місцеві племенні, скільки нові міжнародні традиції⁴⁸. Крім того, треба зважати і на економічний чинник.

Б.О.Колчин встановив, що вирішальним фактором, який впливав на конструктивні зміни знарядь праці, — були економічні причини — здешевлення вартості виробу за рахунок спрощення технології виробництва⁴⁹. Він вважає, що багатшарова технологія ножів використовувалася ковалями, які працювали на замовлення для невеликого кола замовників і не залежали лише від продуктивності своєї праці; зазначає, що сільські ковалі-універсали не могли виготовляти багатшарові сталеві леза: сільський смерд одержував їх від міського спеціалізованого виробника⁵⁰. Однак цю тезу не слід сприймати як аксіоматичну. Наявність тришарових ножів у матеріалах сільських поселень можна було б пояснити розвиненими торговельними відносинами між селом та містом, якби мова не йшла про X-XI ст. — час, коли міське ремесло ще не налаго-

вило широких ринків збуту. Традиційно вважається, що володіння досить складною технологією тришарового пакетування було привілеєм високопрофесійних міських спеціалістів. Однак панування цієї технології у ковальському виробництві неслов'янських народів у домиській та додержавній періоди, а також досить довге її побутування (на окраїнах Давньоруської держави, які бурхливий розвиток ринкових відносин та економіки оминули, аж до XIV ст.), ставить цю тезу під сумнів⁵¹. Суттєвим є й те, що знахідки тришарових ножів на роменських городищах (а вони відносяться до кола сільських поселень) з, безсумнівно, місцевим залізодобуванням і ковальським виробництвом, свідчать про володіння цією технікою сільськими майстрами, а не тільки міськими спеціалізованими ремісниками⁵². Крім того, тришарові клинки, безумовно, задовольняють вимогам технічної досконалості та надійності в експлуатації. Трудоемкість процесу також справляла відповідний вплив на їх виробництво — виготовлення відносно невеликої кількості лез (на замовлення). Однак, все це не протирічить концепції вотчинного виробництва, порівняно вільного від конкуренції та пошуку оптимальних технологій⁵³.

Враховуючи все вищезазначене, зауважимо, що до кінця I тис. н.е. в слов'янській ковальській техніці використовувалося кілька технологічних схем: двошарового клинка, цементатії готових виробів, пакетування металу, іноді — наварювання сталевих лез⁵⁴.

Отже, можна констатувати досить високий рівень місцевої ковальської справи у роменсько-давньоруський час, незалежно від спільності залізобробки та поступове її удосконалення⁵⁵.

Під час обстеження схилів городища і селища знайдено кілька наконечників списів, сулиць та стріл. Наконечники сулиць із загалу знахідок виокремлені на підставі того, що вони, завдяки своїм конструктивним особливостям, займають проміжну позицію між списами

та стрілами (більші за стріли та менші за списи). Надійних критеріїв для виділення сулиць не розроблено. З цього приводу існує чимало думок, та рацію, мабуть, має О.Ф.Медведев, який вважає, що визначальною ознакою для сулиці є не форма чи ширина пера, а вага наконечника (60-100 г)⁵⁶. Як правило, загальна довжина сулиць (можливі певні неістотні коливання в той чи інший бік) дорівнює — 15-20 см, довжина пера — 8-12 см, а діаметр втулки (сулиці є втульчасті і черешкові) складає — 2,5-3,5 см⁵⁷. Як ми можемо пересвідчитися, деякі зі знайдених наконечників (один походить із Хитців, а інший — із Засулля) відповідають зазначеним критеріям.

Наконечник сулиці (рис.7:2). Наконечник втульчастий, у нижній частині втулки має спеціальний отвір для насадження його на древко. Лезо лавролистне, з ромбоподібним перетином. Його загальна довжина — 13,5 см, довжина леза — 8,0 см, ширина — 2,3 см, діаметр втулки — 1,6 см (у втулці наявна своєрідна перегородка, утворена горизонтально розташованим штирем), вага наконечника — 42 г. За формальними ознаками, близький до наконечників типу III, за класифікацією О.М.Кирпичникова⁵⁵. Сулиці такого типу були характерними для X ст. Типологічним аналогом хитцівської знахідки є наконечник, що зберігається у Державному Ермітажі (ДЕ, ВІПК, № зб. 895/5). За параметрами цей наконечник відноситься до бойових.

Наконечник списа (рис.6). Наконечник втульчастий, перо лавролистної форми. Перетин ромбоподібний. Загальна довжина, враховуючи неповну збереженість втулки, — 30,5 см, довжина пера — 24,5 см, його ширина — 4,5 см, довжина залишку тулії — 6 см. Вага — 268 г. Цей екземпляр відповідає типу IVa класифікації О.М.Кирпичникова⁵⁹. Подібний тип починає поширюватися з XII ст. Аналогічні наконечники відомі з розкопок у Калітіному (ДІМ РФ, № зб.33/41a) та Ліпляві (колишня Полтавська губ. — ДЕ, ВІПК, № зб. 741/766).

Наконечник списа (рис.7:1). Наконечник пікоподібний — перо має вигляд чотиригранного стрижня з лійкоподібною втулкою. Переріз ромбоподібний. Загальна довжина наконечника — 27 см: довжина пера — 16,5 см; довжина втулки — 10,5 см; ширина пера 2,2 см; діаметр втулки — майже 3 см. Вага — 204 г. За формально-типологічними ознаками цей наконечник належить до типу V класифікації О.М.Кирпичникова⁶⁰. За аналогією може датуватися X ст. Типологічно ідентичні зразки

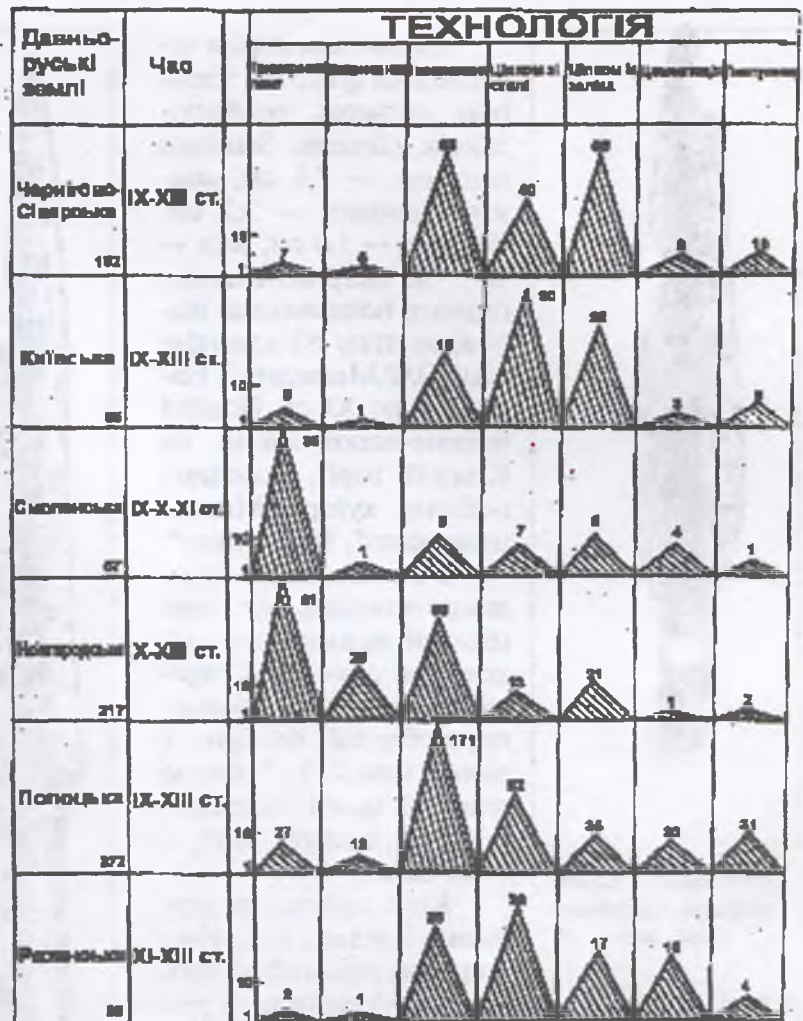

Рис.5. Таблиця розвитку та поширення технологічних схем у різних давньоруських землях (за П.С.Розановою).

знайдені у Шестовиці (Чернігівська обл.), вони представлені у фондах ІА НАН України⁶¹.

Наконечник стріли черешковий (рис.7:3). Перо — з ромбоподібним перетином. Його загальна довжина — 8,5 см, довжина пера — 5,6 см, ширина — 2,1 см, вага — 10 г. За класифікацією О.Ф.Медведева, відноситься до типу 48⁶². Цей різновид був досить поширений в Європі у IX-XIV ст. Відомі аналогії походять з Новгород⁶³, Рязані⁶⁴.

Наконечник стріли черешковий (рис.7:8) кілеподібно-видовженої форми, з довгою шийкою та дещо сплюсненим, у перехідній зоні, пером. Загальна довжина — 8,6 см, довжина пера — 3,6 см, ширина пера — 0,8 см, вага — 8 г. Наконечник відповідає типу 82⁶⁵. Був розповсюджений на території Русі у X ст. Аналогії: городище біля с.Мохнач⁶⁶, Новгород⁶⁷, Рязань⁶⁸.

Наконечник стріли черешковий (рис.7:4) листоподібної форми. Черешок втрачений. Довжина пера — 4,9 см, ширина — 2 см, вага — 8 г. Наконечник співпадає з типом 65 класифікації О.Ф.Медведева⁶⁹. Хронологічно обмежений за побутування часом VIII - першою половиною IX ст. Найбільш відомі знахідки подібних наконечників з Княжої гори⁷⁰.

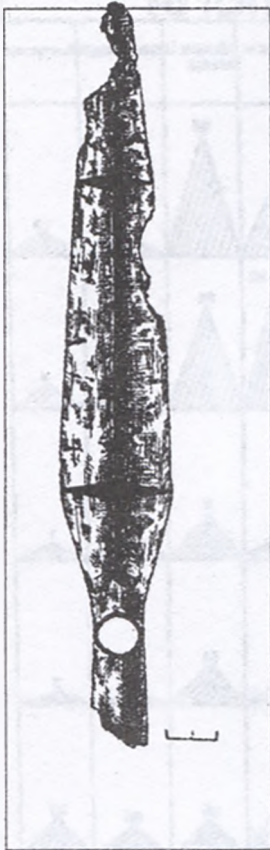

Рис.6. Хитці, с. Схили
городища. Наконечник
списа. Залізо.

Наконечник стріли черешковий (рис.7:7), з довгою шийкою, ромбоподібних обрисів. Загальна довжина — 7,6 см, довжина голівки — 3,7 см, ширина — 1,2 см, вага — 10 г. За метрико-типологічними показниками відповідає типу 83 класифікації О.Ф.Медведева⁷¹. Належить до XI ст. Подібні наконечники відомі на Княжій горі⁷², городищі поблизу хутора Миклашевського⁷³, Пліснецьку⁷⁴.

З Хитцівського городища походить ще один цікавий екземпляр — наконечник броньбійної стріли пірамідальної форми, перероблений, імовірно, у різець (рис.7:6). Загальна довжина цього "знаряддя" — 6,8 см, довжина пера — 4 см, вага — 8 г.

Крім здійснених розвідок у Хитцях, аналогічні пошукові роботи були про-

ведені на відомій археологічній пам'ятці — різночасовому поселенні поблизу с.Засулля Лубенського району Полтавської області. Пам'ятка (пункти 1 і 2 в ур. Лящівка) розташована за 0,4-1,6 км на південь від моста через Сулу (шосе Київ-Харків), за 0,2-0,5 км західніше вул. Пішаної зазначеного села, у заливній заплаві річки. Зокрема, пункт 1, пагорб висотою близько 5,0 м останцевого походження, здійснюється серед заплави і займає площу 1,1 га (190x130 м)⁷⁵. У різний час обстежувався К.П.Бочкарьовим та О.А. Лавренком (80-ті роки XIX ст.)⁷⁶; потрапляв у поле зору за розвідок Ф.Б.Копилова (1945)⁷⁷, С.П.Юренко (1982 р.)⁷⁸, І.М.Кулатової і О.Б.Супруненко (1988)⁷⁹, О.В.Сидоренка (1997-1999 рр.)⁸⁰. Зачистками на поселенні відзначена потужність культурних нащарувань у 0,5-1,5 м, враховуючи пізньосередньовічні⁸¹. На західній частині пагорбу, зруйнованій вибиранням піску⁸², виявлена значна кількість різночасових матеріалів, що вже опублікована⁸³. Нещодавно тут знайдено кілька наконечників до металю озброєння.

Уламок наконечника стріли (гіпотетично, сулиці) (рис.7:10). Наконечник черешковий, із загибом останнього, що призначений для кращої фіксації на деревку⁸⁴. Переріз пера ромбоподібний. Імовірна загальна довжина — 12 см, довжина пера (реконструйована) — 9,5 см, ширина — 2 см, довжина черешка — 2,5 см. Вага — 14 г. Класифікувати цей зразок через його

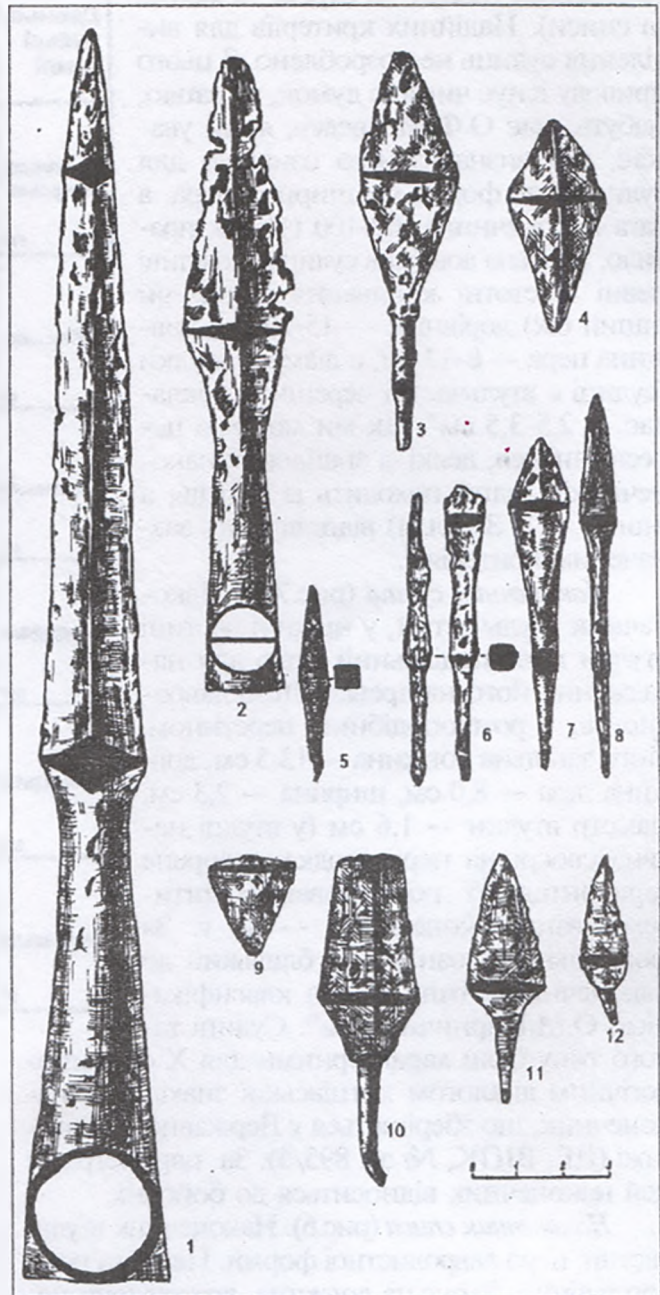

Рис.7. Наконечники металю зброї (1-5, 7-12)
та різець (6). Залізо.

1-4, 6-8 - Хитці; 5 - Більськ; 9-12 - Засулля.

конструктивні особливості досить складно (нетипова невелика вага, неповна збереженість тощо). Якщо ж зважати на типологічну ідентичність наконечників списів та дротиків⁸⁵, то цей зразок тяжіє до типу VI, за класифікацією О.М.Кирпичникова⁸⁶, а за конструктивно-типологічною спрямованістю він належить до розряду бойових.

Срезень (рис.7:9). Наконечник стріли черешковий, трикутної форми. Довжина пера — 2,3 см, ширина — 1,8, вага — 4 г. Типологічно відповідає типу 54, за О.Ф.Медведевим⁸⁷. Був хронологічно поширений у IX-XIV ст. Аналогічні наконечники походять зі Старої Рязані⁸⁸, Новгороду⁸⁹, Пліснецька⁹⁰.

Наконечники (2 од.) стріл козацької доби (рис.7:11,12). Форма — листоподібна, типова для XVII ст. Більший (рис.7:11) — має такі па-

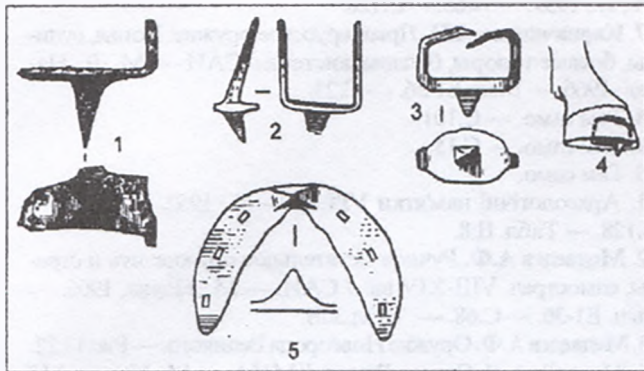

Рис.8. Генеза розвитку та перетворення льодохідного шипа у шиповану підкову.

1 - фрагмент шипа з Хитців (залізо); 2-4 - пряме застосування пристрою; 5 - шипована підкова
(за О.М.Кирпичниковим, О.Ф.Медведєвим).

раметри: загальна довжина — 5,6 см, довжина пера — 3,5 см, ширина — 1,6 см, вага — 6 г; менший (рис.7:12) — відповідно: загальна довжина — 4,0 см, довжина пера — 3 см, ширина — 1,1 см, вага — 2 г. Подібні наконечники були досить розповсюдженими, а тому аналогій — достатньо. Зокрема, схожі наконечники виявлені у фортифікаційних об'єктах XVI-XVIII ст. на острові Мала Хортиця (Байда), що досліджені С.Ж.Пустоваловим у 1991-1995 р., та ін.⁹¹

До числа публікованих матеріалів долучена цікава індивідуальна знахідка, виявлена авторами влітку 1999 р. на території с.Більськ Котелевського району Полтавської області. Вона трапилася на ріллі городу у центрі села, на схилі яру — водозбору Більського струмка, за 100 м на південний захід від нового корпусу Більської середньої школи. Як відомо, ця ділянка знаходиться у центрі Великого укріплення Більського городища. Це бронейний наконечник стріли давньоруського часу. Наведемо його опис.

Наконечник стріли черешковий (рис.7:5), пірамідально-шилоподібної форми, з квадратним перетином. Загальна довжина — 4,5 см, довжина пера — 3,0 см, ширина — 0,5 см, вага — 6 г. Наконечник близький до типу 93⁹². Відноситься до категорії різночасових знахідок — на різних територіях був поширений з X до XIV ст. Відомі аналогії походять з Новгород⁹³, Рязані⁹⁴, Княжої гори⁹⁵.

Поодинокі знахідки давньоруських матеріалів на території Східного укріплення Більського городища вже відзначалися дослідниками⁹⁶. Так що, мабуть, і ця знахідка не випадкова, бо на північ та південь від Більського городища розташовані два давньоруських укріплення — Куземинське і Глинське городища⁹⁷, життя на яких продовжувалося й у XIII-XIV ст.⁹⁸

Колекція виробів із заліза, отриманих у ході розвідок, передана до фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації*.

* Висловлюємо щиро вдячність Т.В.Варвянській за якісну підготовку ілюстрацій до публікації.

1. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. — К.-Полтава: Археологія, 2001. — С.242.
2. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы // Мат-лы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья. — Курск, 1996. — С.90-91.
3. Там само. — С.91.
4. Плещач І.Я. Коротенький звіт за археологічні дослідження та розвідки в межах Хітціанської, Тишківської та Лучанської с/Р Вовчанського р-ну. — Рукопис. — Лубни, 1928 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — № 202/12. — 12 арк.
5. Копилов Ф. Посольська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.249.
6. Ляшущкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — С.312.
7. Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Дон.ГУ о разведках и раскопках в бассейне Ворсклы в 1969 г. — Машинопись. — Донецк, 1969 // НА ІА НАНУ. — 1969/97. — Ф.е. — №5642. — Арк.17.
8. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідвзводу ІА АН УРСР за 1971 р. — Машинопись. — К., 1971 // НА ІА НАНУ. — 1971/17а. — Ф.е. — № 5994. — Арк.46-47.
9. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.91-93.
10. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.84-96.
11. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.84.
12. Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 г. // КСИИМК. — М., 1960. — Вып.79. — С.27-34.
13. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.50.
14. Там само. — С.56-57)
15. Ляшущкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА. — Л., 1968. — №152. — С.145; *пор.*: Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К.: Наук. думка, 1975. — С.123. — Рис.60.
16. Там само. — С.86.
17. Левашов В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды ГИМ. — М., 1956. — Вып.32. — С.65.
18. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — С.97.
19. Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С.64. — Рис.4.
20. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. — М.: Наука, 1973. — Вып.Е1-36. — С.57; Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь: город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С.318.
21. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение. — С.361. — Табл.147.
22. Кирпичников А.Н. О времени появления шпор со звездочкой на территории Древней Руси // Kwartalnik historii kultury materialnej. — XXI. — №2. — S.299-304.
23. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение. — С.318. — Табл. 148.
24. Ляшущкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. — С.145.
25. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Пяньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К.: Наук. думка, 1996. — С.56.
26. Гошак В.Д. Технологія ковальської справи у населення

- Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. // Археологія. — К., 1987. — №59. — С.39.
27. Там само. — С.39.
28. Там само.
29. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів: "Деснянська правда", 1999. — С.135. — Рис.65:17.
30. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. — С.39.
31. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісоstepу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996. — С.56.
32. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. // Археологія. — 1987. — №59. — С.41
33. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С.55-56
34. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. — С.43.
35. Кувакин Д.А. Руководство для подготовки колхозного кузнеца. — М., 1959. — С.123.
36. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. — С.44.
37. Там само. — С.44.
38. Гопак В.Д. Кузнечное ремесло восточных славян Дніпро-Днестровского междуречья второй половины I тыс. н.э. // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: ТД. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С.101
39. Вознесенская Г.А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке // Археологія. — К., 1995. — №3. — С.50
40. Розанова Л.С. Свообразие технологии кузнечного производства Южной и Северной Руси в домонгольский период // Проблемы археологии Южной Руси / М-лы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". — К.: Наук. думка, 1990. — С.93. — Табл.
41. Вознесенская Г.А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке. — С.48.
42. Недопако Д.П. Технологія обробки заліза на Пастырском городище // Археологія. — К., 1998. — №3. — С.30.
43. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. — С. 42.
44. Гопак В.Д. Кузнечное ремесло восточных славян Днепр-Днестровского междуречья второй половины I тыс. н.э. — С. 101.
45. Вознесенская Г.А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке. — С.49.
46. Там само. — С.47.
47. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С.57.
48. Киричников А.Н., Лебедев Г.С., Булкин В.А., Лубов И.В., Назаренко В.А. Русско-скандинавские святы эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА АН СССР. — М., 1980. — №160. — С.33.
49. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — М., Л., 1959. — №65. — С.48-54.
50. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — М., Л., 1953. — №32. — С.191,192.
51. Вознесенская Г.А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке. — С.49.
52. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С.58.
53. Шапова Ю.Л. Об особенностях древнерусского ремесла // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1998. — С.177-179.
54. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С.58.
55. Гопак В.Д. Технологія ковальської справи у населення Лісоstepу в VI-XIII ст. н.е. — С.45.
56. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. — М., Л., 1959. — №65. — С.128.
57. Киричников А.Н. Древнерусское оружие: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени // САИ — М., Л.: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.23.
58. Там само. — С.101.
59. Там само. — С.15.
60. Там само.
61. Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т.ІІІ. — С.128. — Табл. ІІ:8.
62. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.68. — Табл.30Б.
63. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. — Рис.13:22.
64. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — №49. — Рис.143:12.
65. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. — С.68. — Табл.17:10.
66. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — Рис.120:14.
67. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. — Рис.13:22.
68. Монгайт А.Л. Старая Рязань. — Рис.13:40.
69. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. — С.75. — Табл.12.
70. Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої гори // Праці Київського державного історичного музею. — К., 1958. — Вып.І. — Табл.ІV:2.
71. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.81; Табл.19:2-13.
72. Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої гори. — Табл.V:17-19.
73. Кучера М.П. Древньоруське городище в х.Миклашевському // Археологія. — К., 1962. — Т.ХІV. — Рис.11:8.
74. Там само. — Рис.12:5.
75. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. — С.210.
76. Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины. — М., 1901. — Вып. 1. — С.23.
77. Кошилов Ф. Посольська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.І. — С.5.
78. Юренко С.П. К изучению пеньковских памятников на Днепровском Левобережье // ОИПАП: Первый обл. науч.-практ. семинар / ГДС. — Полтава, — 1988. — С.33-34.
79. Кулатова И.Н. Памятники археологии территории г.Лубни // 1000-летие города Лубни: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ГДС. — Лубни, 1988. — С.7.
80. Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.84-89.
81. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопись. — Полтава, 1988 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1988/136. — Спр. 23173. — Арк.101-102.
82. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.85.
83. Там само. — С.84-96; Сидоренко О.В. Жорно з поселення черняхівської культури в Засуллі // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.284-285; Сидоренко О.В. Нова знахідка із Засулля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — №2. — С.75-76; Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколо лубенських слобод XVII-XVIII ст. — С.84-89.
84. Киричников А.Н. Древнерусское оружие: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. — С.23.
85. Там само. — С.23.
86. Там само. — С.17.
87. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. — С.70. — Табл.20.
88. Монгайт А.Л. Старая Рязань. — Рис.143:21.
89. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого.

Рис.13:31; 14:15.

90. Кучера М.П. Древньоруське городище в х.Миклашівському. — Рис.12:16.

91. Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о.Малая Хортица (Байда) // Наук. зап. істор. ф-ту Запорізького державного університету — Запоріжжя: Просвіта, 1998. — Вип.ІV. — С.182. — Рис.11:21,26; Свєтніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово. — С.237. — Рис.62.

92. Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. — С.84. — Табл.17:28.

93. Медведєв А.Ф. Оружие Новгорода Великого. — Рис.13:48.

94. Монгайт А.Л. Старая Рязань. — Рис.14:3:22.

95. Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої гори. — Табл.V:6.

96. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.64; Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — К.-Гамбург-Полтава: "Археологія", 1999. — С.88.

97. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Бєвєса С.А., Бєлєвєгі Н.В., Горішній П.А., Смиленко А.Т., Орлов Р.С., Иченская О.В. Древнерусские поселения Среднего Поднїпровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.16, 169-170; Ляпушкін И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в

эпоху железа. — С.249.

98. Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ в 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.91; Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — С.88.

Титков А.В., Сидоренко А.В.

О РАЗВЕДКАХ В ЛУБЕНСКОМ ПОСУЛЬЕ

Резюме

Публикуются результаты археологических обследований нескольких памятников Нижнего Посулья — роменско-древнерусского городища у с.Хитцы и разновременного поселения неподалеку от с.Засулье Лубенского района Полтавской области. С первого из них происходит выразительная коллекция железных изделий — предметы вооружения (наконечники копий, дротика, стрел), снаряжение всадника и коня, ремесленный инструментарий и пр. Большинство находок датируется X-XIII вв. Дается краткий (контекстный) анализ общих тенденций железообработки и кузнечного дела указанного периода.

19.01.2001

© Берест Ю.М., Осадчий Є.М.

НОВІ ДАНІ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ШПИЛІВСЬКОГО ТА ЗАРЧНЕНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ

Шпилівський археологічний комплекс є чи не єдиною пам'яткою давньоруського часу на Середньому Пелі, де виразно представлені дружинні елементи. Сам комплекс складається з невеликого за площею городища останцевого типу, трьох селищ та п'яти курганних груп загальною кількістю 252 насипи (рис.1). Крім того, наприкінці ХІХ ст. тут було знайдено скарб, який датується кінцем Х - початком ХІ ст. Дружинні складові цього скарбу детально проаналізовані В.В.Приймаком¹.

Вперше про існування *городища поблизу с.Шпилівка* згадує В.Г.Ляскоронський, який повідомив про людські кістки, що походили з розораних курганів². У 1950-х р. І.І.Ляпушкіним знято план городища та проведено шурфування на його території³. А в 1997 р. В.В.Приймаком були здійснені охоронні розкопки на селищі, що розташоване на захід від городища, в тій частині, де культурний шар практично знищений кар'єром. Крім того, досліджені два кургани у групі № 14.

Та незважаючи на той факт, що пам'ятка відома майже 100 років, детального плану комплексу так і не було укладено. З метою повного картографування Шпилівського археологічного комплексу авторами восени 1999 р. були проведені роботи, результатом яких стало нанесення на карту всіх відомих на цей час складових частин. Нижче наводиться їх коротка характеристика (рис. 1).

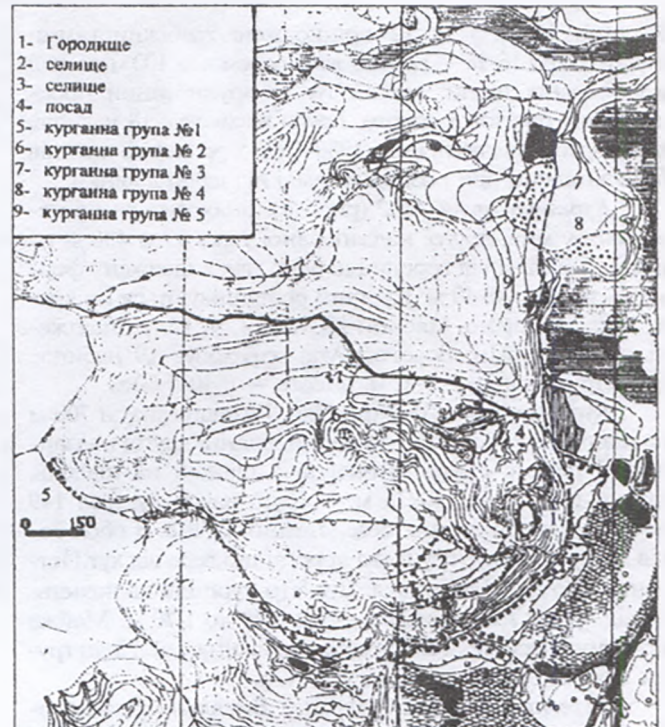

Рис.1. Комплекс пам'яток ІХ - ХІV ст. поблизу с.Шпилівка.

Курганна група № 1 (рис.2:г). Розташована на відстані 1 км на захід від городища, поряд з дачним масивом. Кургани знаходяться на рівній місцевості, витягнуті ланцюжком вздовж урвища правого корінного берега р.Псел. Вони мають сферичну форму, круті схили. Навколо насипів простежуються кільцеві ровики. Діаметр більшості курганів складає 8-10 м при висоті 1,20-1,90 м.

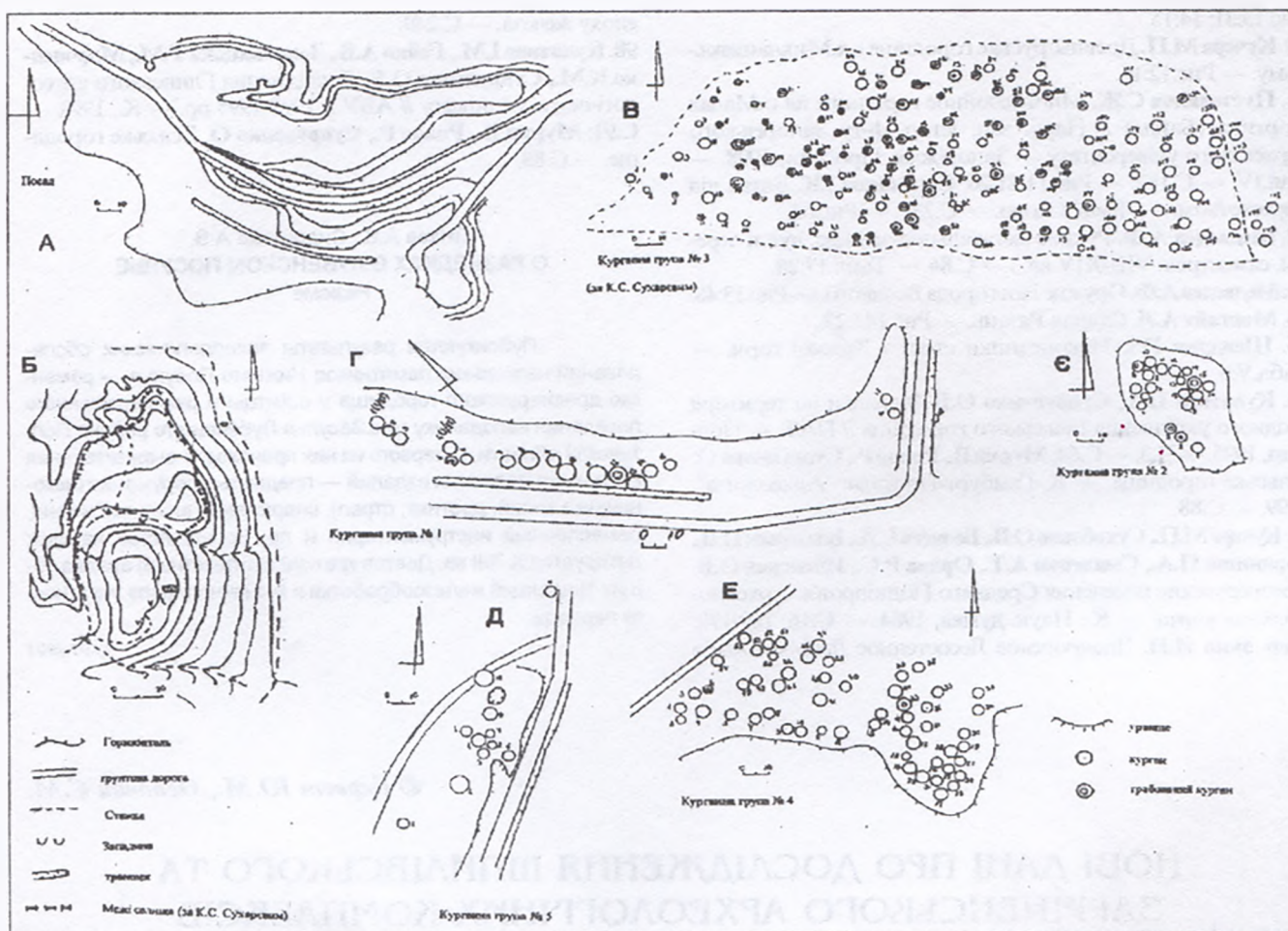

Рис.2. Складові частини Шпилівського археологічного комплексу.

Кургани №№ 5 та 12 пошкоджені грабіжницькими ямами; №№ 16-18 — розташовані окремо, за 100 м на схід від основної групи; курган № 18 зруйнований прокладанням ґрунтової дороги. Група нараховує 18 насипів, хоча варто зазначити, що у 1980-1990-х рр. кілька насипів було знищено при розподілі землі під дачні ділянки.

Курганна група № 2 (рис.2:є). Знаходиться на невеликому мисі другої надзаплавної тераси, за 450 м на північний захід від городища. Мис має видовжену форму, розміром 70х40 м. Кургани розташовуються по краях мису скупчено. Насипи №№ 2, 3, 9, 15 пошкоджені грабіжниками. Всього група нараховує 19 насипів. Діаметр курганів — 5-6 м, висота — 0,40-0,60 м.

Курганна група № 3 (рис.2:в). Розташована за 700 м на північ від городища, на рівній ділянці другої надзаплавної тераси. Група витягнута з півночі на південь, займає площу — 150х75 м. У групі нараховується 149 насипів, розташованих безсистемно, кучно. З обох боків групу обмежує ґрунтова дорога, що веде від хут.Петренкового до с.Шпилівка. Діаметр курганів коливається від 4,0 до 7,0 м, висота — від 0,40 до 1,70 м. Майже половина насипів пошкоджена грабіжниками. План групи знятий К.С.Сухарєвим у 1997 р.

Курганна група № 4 (рис.2:е). Виявлена вздовж урвища другої надзаплавної тераси, за 50 м на схід від курганної групи № 3. Група обмежена з південного боку урвищем, а з північного — ґрунтовою дорогою. Насипи розташовані шістьма нечіткими рядами, витягнутими у меридіальному напрямку. Діаметр насипів — 5-6 м, висота — від 0,40 до 1,70 м. Всього група нараховує 55 курганів. Відзначимо, що на відміну від групи № 3, тут кургани майже не пошкоджені грабіжниками.

Курганна група № 5 (рис.2:д). Розташована на не-

високому пагорбоподібному підвищенні, при в'їзді до хут.Петренкового з боку с.Шпилівка та за 375 м на північ від городища. Група складається з 11 насипів, які витягнуті ланцюжком. Основна група складається з 10 насипів, а курган № 11 розташований за 20 м на північ біля дороги. Діаметр курганів коливається від 4 до 10 м при висоті 0,20-0,60 м. Між курганами № 9 та 10 розташовується яма, глибиною близько 1,0 м та діаметром 5-6 м, що є, напевне, залишками кургану, зруйнованого грабіжниками.

Селище-посад знаходиться на північний захід від городища, за 150 м. Посад займає два миси витягнутої підтрикутної форми, що розділені невеликим ярком. Поверхня мисів рівна, западини візуально не простежуються. На території посаду було закладено три шурфи з метою встановлення його меж та потужності культурного шару. У ході робіт було встановлено, що нашарування мають товщину 0,5 м, насичені керамікою роменського періоду та давньоруською кружальною XII ст. Посад почав функціонувати у X ст., існував до XI ст., про що свідчить наявність ранньогончарної роменської кераміки. У XI ст. життя на селищі припиняється, або ж існує на його невеликій частині. Не виключено, що це пов'язано з опануванням Шпилівського поселення дружиною київського князя. У XII ст. життя активізується по всій площі посаду. Більш детальну хронологічну характеристику життєдіяльності посаду можна буде розробити після детального його вивчення.

Ще одне **селище** виявлене К.С.Сухарєвим 1997 р. Воно знаходиться з північного боку, біля півніжжя городища. Селище має розміри приблизно 50х30 м. В окремих місцях простежуються западини. Шурфовка селища не проводилася.

Варто відзначити, що в результаті проведених розвідкових робіт відкрито селище та група курганів, знято плани вже відомих пам'яток. У ході розвідок значно доповнилася інформація про комплекс, укладено його детальний план. У майбутньому планується подальше дослідження селища, зруйнованого кар'єром, курганних груп, а також здійснення спроби локалізації місця знаходження скарбу. Пам'ятка має перспективи на вивчення і більш детальні дослідження всього комплексу.

Скупчення пам'яток поблизу с.Зарічне складається з трьох городищ, селища та двох курганних могильників. Всі об'єкти розташовані на правому корінному березі р.Ворскла, вони оглядалися у 1999-2000 рр. (рис.3).

Першим зі сходу є *городище Зарічне I*, що розташоване на території с.Зарічне Тростянецького району Сумської області. Воно займає мис неправильної, овальної у плані форми, має розміри майданчика 40х100 м. Від плато городище відділене валом та ровом. Вал має підковоподібну форму висотою 3-4 м та шириною 6-8 м. По центру вал понижується на місті давнього в'їзду. Рів має глибину близько 3 м та ширину 3-4 м. Крім того, схили городища додатково посилені ескарпом висотою 3-4 м. У південній частині городища знаходиться яма-резервуар для води лійкоподібної у перетині форми, діаметром 7-8 м та глибиною 6 м. Навколо городища розташовані три селища. Одне з них знаходиться безпосередньо за укріпленнями, ще два, — за даними П.М.Третьякова, — біля підніжжя городища на захід та південний захід.

Вперше пам'ятка згадується в літературі з кінця XIX ст. під назвою Кукуєвого городища⁷. У 1938 р. на його території експедицією під керівництвом П.М.Третьякова були проведені розкопки, в результаті яких досліджено дві напівземлянки, 5 господарських ям і два ґрунтових поховання на території городища. Матеріали, що походять з цих комплексів, дозволили автору робіт датувати городище та селища IX-XIII ст⁸.

У різні роки городище оглядалося експедиціями І.І.Ляпушкіна та О.В.Сухобокова⁷. В 1989 р. В.В.Приймаком на селищі проведено дослідження напівзруйнованих господарських ям довкола дороги. З останніх по-

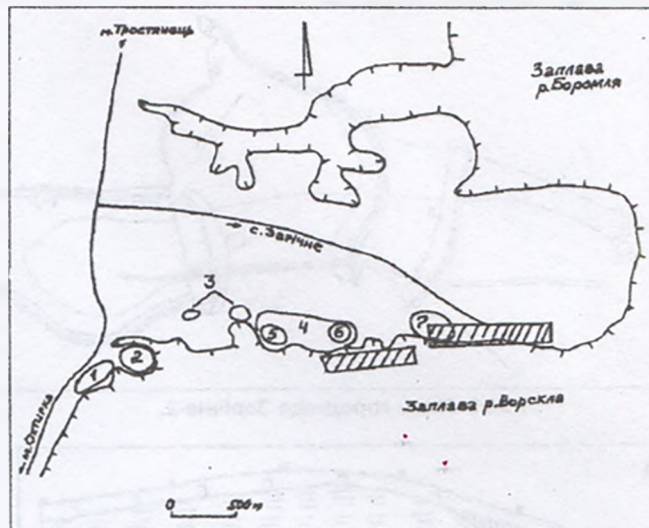

Рис.3. Скупчення пам'яток поблизу с.Зарічне.

- 1- курганна група №1; 2 - городище скіфського часу і роменської культури Зарічне-2; 3 - курганні групи №№4 та 5;
- 4 - городище раннього залізного віку Зарічне-3; 5 - курганна група №3; 6 - курганна група №2; 7 - роменсько-давньоруський комплекс (городище і селище) Зарічне-1.

ходить кераміка роменської культури та періоду Давньої Русі⁸.

У 2000 р. на городищі з'явився грабіжницький шурф, у відвалах якого знайдено роменську та давньоруську кераміку, уламок жорнового каменя з пісковика та кістки тварин. На території селища зібрано підйомні матеріали — кераміку XI-XII ст. та уламок керамічного біконічного пряслиця.

Велике *городище скіфського часу Зарічне III* розташоване на сусідньому довгому мисі правого корінного берега Ворскли, за 100 м на захід від с.Зарічне. Мис витягнутий із заходу на схід, його протяжність по лінії схід — захід складає 800 м, північ — південь — 200-250 м. Загальна площа городища — понад 16 га (рис.4).

З північного боку городище обмежене схилами урвища висотою 60-70 м, з південного — схилами другої надзаглавної тераси р.Ворскла. Поверхня городища має сильний природний ухил на північ, перепад висоти становить від 5 до 10 м. Через територію пам'ятки проходить ґрунтова дорога, що з'єднує трасу Суми-Охтирка з с.Зарічне. З напільного боку городище укріплене ровом та валом. Вал має протяжність близько 100 м. Ширина валу коливається від 4 до 6 м, а висота — від

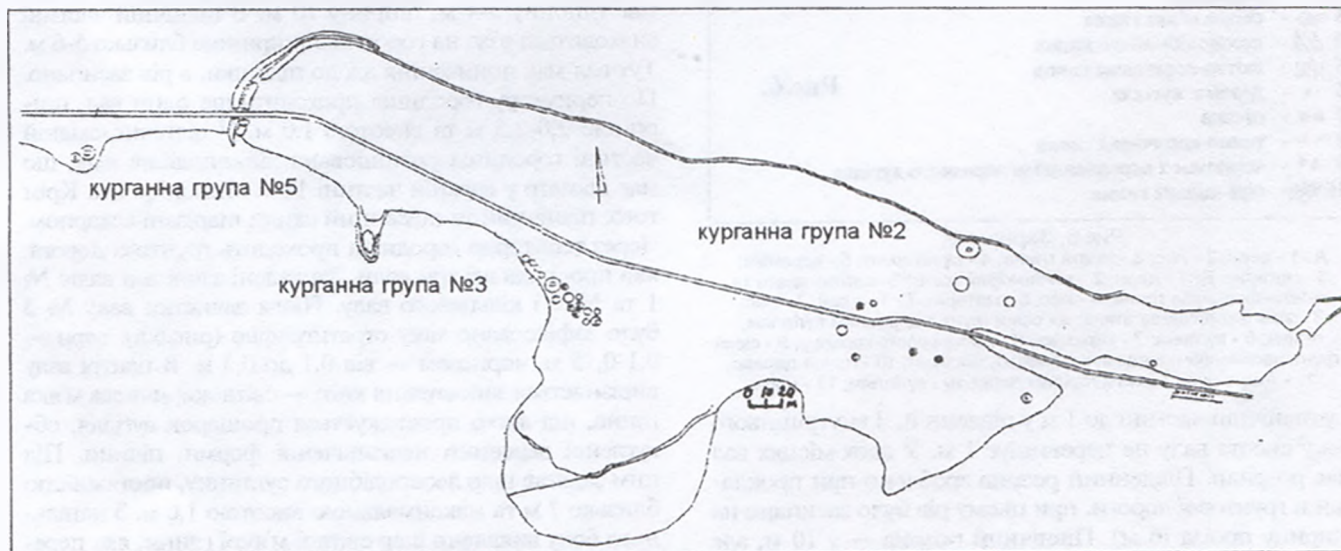

Рис.4. Зарічне. Городище раннього залізного віку та курганні групи на ньому.

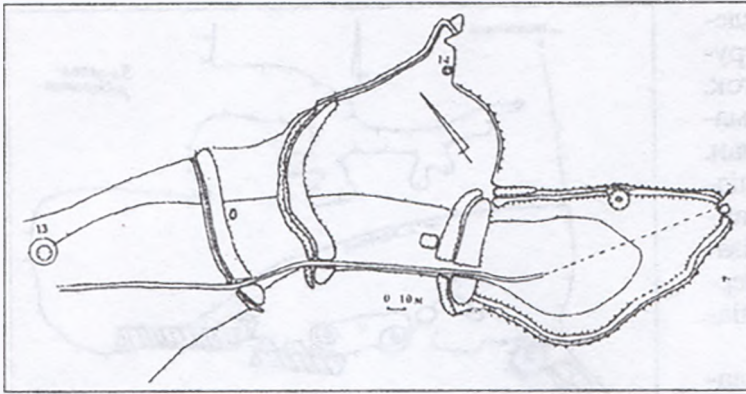

Рис.5. План городища Зарічне-2.

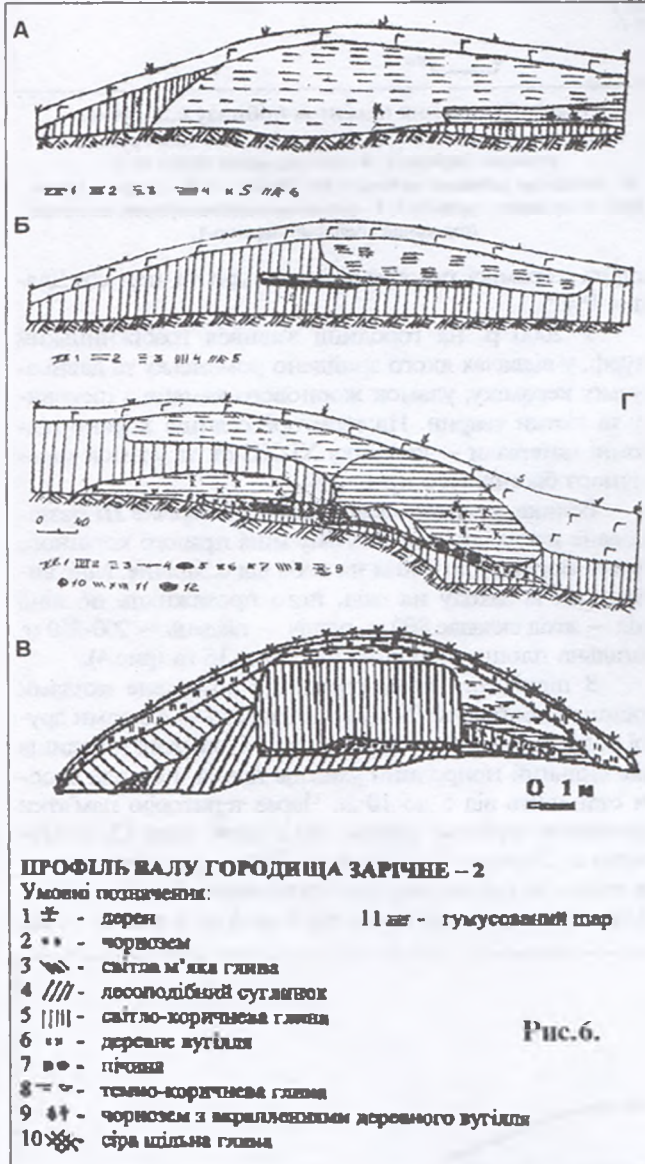

Рис.6. Зарічне-2.

А: 1 - дерн; 2 - лес; 3 - жовта глина; 4 - сірий грунт; 5 - кераміка; 6 - материк. Б: 1 - дерн; 2 - темно-сірий грунт; 3 - світло-жовта та жовто-коричнева глини; 4 - лес; 5 - материк. Г: 1 - дерн; 2 - лес; 3 - жовто-коричнева глина; 4 - сірий грунт з деревним вугіллям; 5 - піщина; 6 - вуглини; 7 - кераміка; 8 - глина рудого кольору; 9 - сірий грунт, насичений попелом, керамікою, кістками; 10 - горіле дерево; 11 - темно-руда глина з горілим деревом і вугіллям; 12 - нори.

З у північній частині до 1 м у південній. З внутрішнього боку висота валу не перевищує 1 м. У двох місцях вал має розриви. Південний розрив зроблено при прокладанні ґрунтової дороги, при цьому рів було засипано на ширину проїзд (6 м). Північний розрив — у 10 м, але рів при цьому не засипано. Не виключено, що тут розміщувався давній в'їзд на городище. Рів прокладений

паралельно валу. Він має ширину від 10 до 6 м та глибину від 1 до 2 м. Північний схил городища укріплений ескарпом, висота якого складає на окремих ділянках від 2 до 4 м. Крутизна схилу 60-70°. Крайня східна частина городища — стрілка мису з похилими схилами — укріплена невисоким валом, висотою 1 м та шириною 1,5 м. Південно-східний схил городища не має слідів укріплень. Південний мис також — з покатыми схилами. Він додатково укріплений ескарпом, що відрізає його від тераси, та невисоким валом, висотою 1 м і шириною 2 м. Його загальна протяжність складає 20 м. У північно-східній частині городища знаходиться лійкоподібна яма овальної у плані форми, шириною 15 м та глибиною 7 м.

Для дослідження валу було зачищено його стінку в розриві І, що утворилася внаслідок прокладання дороги. Було зафіксовано таку стратиграфію: верхній шар — дерн потужністю 0,20 м, під ним залягав шар щільної глини, максимальна товщина якого становить 0,70 м. У східній частині валу, на глибині 0,60 м зачищений шар сірого лесоподібного суглинку, насиченого керамікою та кістками тварин (рис.6:а).

Городище Зарічне II (рис.5) знаходиться за 12 км на північ від м.Охтирка (по автотрасі Суми-Охтирка) та в 350 м від шосе на схід. Городище розташоване на мисі протяжністю 250 м (схід-захід). З північного боку городище обмежене схилами яру глибиною близько 40-50 м. Стінки яру майже вертикальні. З південного боку обмежене стрімкими схилами правого корінного берега Ворскли висотою 50-60 м. Поверхня мису має природний ухил на північ. Перепад висот становить 8-10 м.

Городище має складну систему укріплень. Перша частина (найменша) відділена від плато валом шириною 7 м та висотою 1,7-2 м і ровом глибиною 0,60-1 м та шириною 2 м. Друга частина — з напільного боку — також укріплена валом та ровом, крім того, з півночі схили урвища підрізані ескарпом висотою близько 2 м та з ухилом 70-80 градусів. Вал, висотою 2,5 м і шириною 8,7 м, має більш круті схили з напільного боку. Рів досягає глибини 1,7-2,0 м при ширині 4,0 м. У східній частині також простежуються залишки ескарпу, але менш потужного та більш зруйнованого. У східній частині розташований курган (№ 14), зруйнований грабіжницькою ямою.

Третя частина — стрілка мису — з напільного боку відділена валом висотою 4-5 м, шириною 15 м. Рів має глибину 3-4 м, ширину 10 м. В північній частині знаходиться в'їзд на городище шириною близько 5-6 м. Тут вал має пониження аж до підшови, а рів засипано. По периметру городища проходить ще один вал, шириною 2,0-2,5 м та висотою 1,0 м. У північно-східній частині городища розташована лійкоподібна яма, що має діаметр у верхній частині 14 м і глибину 9 м. Крім того, північний та південний схили підрізані ескарпом. Через територію городища проходить ґрунтова дорога, яка прорізала всі три вали. Закладені зачистки валів № 1 та № 3 і кільцевого валу. Після зачистки валу № 3 було зафіксовано таку стратиграфію (рис.6:в): дерн — 0,1-0,15 м, чорнозем — від 0,1 до 0,3 м. В центрі валу вирізняється заповнення кліти — світлокоричнева м'яка глина, під якою простежується прошарок вугілля, обвугленої деревини невизначеної форми, піщини. Під ним залягав шар лесоподібного суглинку, протяжністю близько 7 м та максимальною висотою 1,6 м. З напільного боку виявлено шар світлої м'якої глини, яка перекиває лесоподібний суглинок. З внутрішньої частини у масиві валу простежується темнокоричнева глина зі

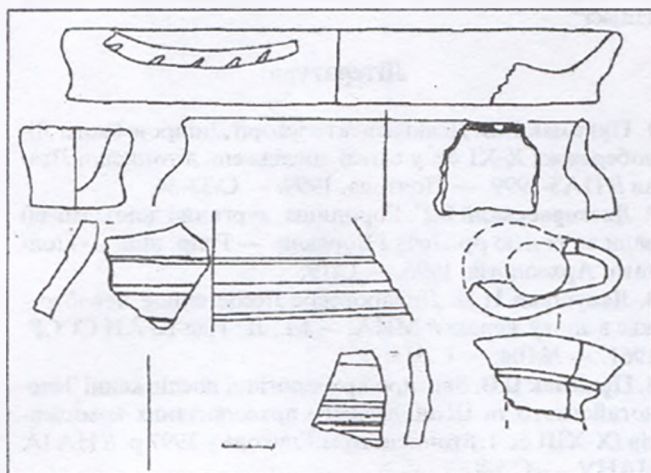

Рис.7. Зарічне-2. Кераміка із зачистки кільцевого валу.

вкрапленням вугілля та кісток тварин. Нижче йде шар чорнозему і вугілля, в якому зафіксовано ліпну (роменську) кераміку.

Стратиграфія валу № 1 (рис.6:б) така: верхній шар — дерн потужністю 0,20 м. Нижче залягає щільна жовта глина, максимальна висота якої складає 0,80 м. Кераміки не зафіксовано. Зачистка кільцевого валу на стрілці мису дала складнішу стратиграфію (рис.6:г), але без повного розрізу валу інтерпретація її неможлива. До конструкції валу входили дерев'яні плахи товщиною близько 0,30 м, глина, а також шар піщини товщиною близько 0,10 м. Крім того із зачищеної стінки походять кістки тварин та уламки роменської ліпної, салтівської та амфорної кераміки, вугілля.

За 70 м на захід від першої лінії укріплень розташований курган (№13), діаметр якого — 14,7 м при висоті збереженої частини — 2 м. По центру насипу простежуються кілька грабіжницьких ям.

Курганна група № 1 (рис.8). Розташовується за 350 м на захід від городища Зарічне II та обабіч траси Суми-Охтирка. Загальна кількість курганів — 12 насипів. Група поділяється на дві частини. Перша складається з 6 насипів, 4 з яких розташовані поруч. Висота їх коливається від 0,60 до 1,60 м. Всі насипи мають сліди пограбування. Друга частина знаходиться за 60 м від першої на північ. Вона складається з 6 насипів, які не мають слідов пограбування. Особливо вирізняється курган № 9, що має діаметр 11 м при висоті 0,5 м. Найбільший курган — № 8 — висотою 1,60 м та діаметром 13 м. Інші кургани мають діаметр 5-6 м при висоті 0,20-0,40 м.

Курганна група № 2 (рис.4). Розташована за 500 м від с.Зарічне на городищі Зарічне III, вздовж ґрунтової дороги, що з'єднує село з трасою Суми — Охтирка. Група налічує 9 насипів, що витягнуті двома рядами вздовж ґрунтової дороги. Кургани №№ 1-4 та 6 мають сліди пограбування. Насипи мають округлу сферичну форму діаметром 6-8 м при висоті 1,00-1,20 м.

Курганна група № 3 (рис.4). Розташована за 300 м на північний схід від групи № 2, також на городищі Зарічне III. Кургани розташовані компактно скупченням у три нечіткі ряди. Загальна їх кількість — 15. Кургани мають кільцеві ровики, що простежуються візуально. Багато насипів зруйновано грабіжниками. Особливо постраждав курган № 10, насип якого зруйновано на 60%. Кургани мають висоту 1,0-1,2 м, діаметри їх коливаються від 5 до 20 м.

Курганна група № 4 (рис.9). Розташована вздовж ґрунтової дороги, що з'єднує с.Зарічне з автотрасою Суми-Охтирка. Насипи курганів №№ 15 та 16 зруйновані грабіжниками. На вершині кургану № 17 встанов-

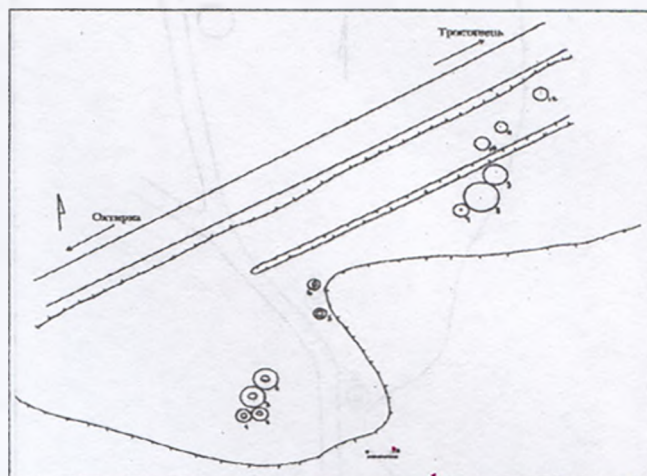

Рис.8. Зарічне. Курганний могильник №1. План.

лено тригопункт, але курганний насип практично непомітний.

Курганна група № 5 розташована за 100 м на захід від валів великого скіфського городища (Зарічне III); складається з 2-х насипів, що мають сліди пограбування. Діаметр одного з курганів — 13 м, висота — близько 3 м, іншого — 7 м, при висоті — 0,60 м.

Не виключено, що всі три городища біля с.Зарічне виникли ще в скіфський час і склали єдиний комплекс фортець. Центром комплексу було городище Зарічне III, а підходи до нього з півночі та півдня, де були місця досить легкого доступу до майданчиків, прикривалися городищами Зарічне I і II. Достовірно матеріали скіфського часу були знайдені лише на великому городищі, хоча всі три городища мають кілька спільних рис фортифікації. Так, перетини валу № 1 Зарічного II і валу городища Зарічне III майже ідентичні.

У IX-XI ст. заселеними були лише городища Зарічне I та II, а майданчик великого укріплення використовувався під курганний могильник. На території городища Зарічне I досліджено три господарські ями, з яких походять залишки кераміки, кістки тварин. Найбільш цікавою з них є яма № 6, де виявлені 5 щільних роменських горщиків, 38 астрагалів та 4 кістяні вістря. Найближче місцезнаходження астрагалів — Глинський курганний могильник на Ворсклі, де в похованні кургану № 3 (розкопки О.Б.Супруненко, 1998 р.) знайдено більше 20 астрагалів. Астрагали відомі і в басейні Дону. На Воргольському городищі відкрито майданчик округлої форми, де досліджено комплекс з 6 ям, який був інтерпретований як святилище. На його території знайдено фрагменти ліпної кераміки боршевського типу, уламки ножа, бронзової гривни, дужка від замка, бронзова підвіска, а також астрагали⁹. Якщо порівняти розташування об'єктів на території святилища Воргольського городища та на городищі Зарічне I, то слід відзначити схожість у розташуванні ям. Яма VI Воргольського городища та яма № 6 городища Зарічне I також досить схожі між собою. В обох випадках це неглибокі ями, об'єднані в один комплекс¹⁰.

Серед кістяних виробів в ямі № 6 знайдені також і 4 вироби з кістки. Найцікавіша знахідка — косе вістря — кругле у перетині, добре зашліфоване, трохи відігнуте, з тупим кінцем у вигляді морди тварини та дірчкою для підвішування. Довжина виробу — 12,3 см¹¹. Подібні вироби широко відомі серед старожитностей доби Київської Русі та Скандинавії, в сатівській культурі. Основна частина їх знайдено на Русі походить з могильників ранньоміських центрів — Київ, Шестовиці, Тимереве, Гньоздове¹². Подібні вироби походять та-

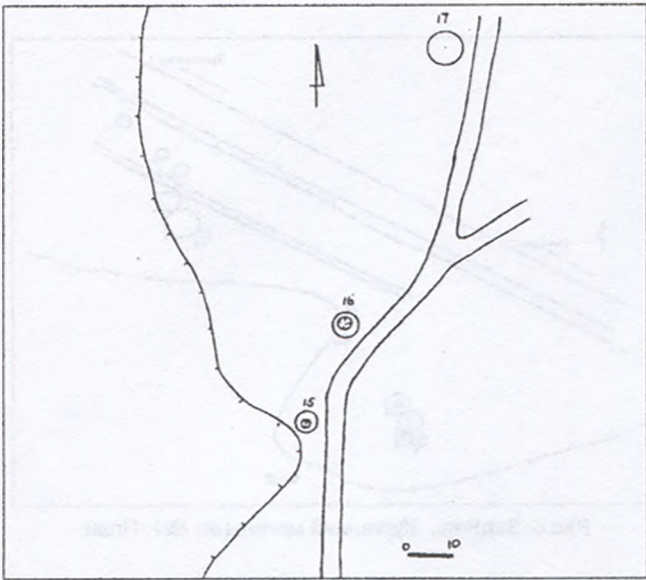

Рис.9. Зарічне. Курганна група № 4. План.

кож і з ареалу поширення боршевської культури — Великого Боршевського та Титчихінського городищ¹³, а їх датування обмежується IX-X ст. Цим часом можна датувати і комплекс ям із Зарічного I. Косі вістря інтерпретуються дослідниками як писала, предмети побуту та озброєння. О.П.Моця вважає косе вістря амулетом-оберегом, що був частиною костюма дружинника, виконуючи функції своєрідного паспорту¹⁴. Найближчі аналогії косому вістряю із Зарічного I знайдені в Саркелі та на Сулі (с.Городище Чорнухинського району Полтавської області)¹⁵. Крім того, на території городища досліджено два ґрунтових поховання. Серед інвентаря останніх — три медальйони, що вважаються символами сонячного культу.

Виходячи із вищевикладених фактів можна висловити припущення, що на городищі Зарічне I ми маємо справу із залишками частково дослідженого святилища.

Очевидно, близько кінця X — початку XI ст. Зарічне II було спалене. Не виключено, що частина жителів перейшла на сусіднє городище Зарічне I, що продовжує існувати у XI-XIII ст.

На території курганного могильника (групи №№ 2 і 3) П.М.Третяковим у 1938 р. досліджено 2 кургани. Курган № 1 містив три поховання в ямах, із західною орієнтацією. Центральне трупопокладення здійснене у дерев'яній домовині. В ногах похованого виявлено перстень та круглу кришталеву намистину, а ще одну — під черепом. Ці прикраси є посмертним приношенням похованому. Жіночі поховання розташовувалися на південь та північ від похованого. Поховальний інвентар — скроневі кільця, ажурний перстень. Виходячи із особливостей обряду та датування окремих елементів прикрас, можна датувати цей курган XII ст. Ще один курган містив безінвентарне поховання в ямі західної орієнтації¹⁶.

Тип поховання — вміщення жіночої могили в ногах чоловічої — нагадує ґрунтовий могильник Березанка, який пов'язується з кочівниками — вихідцями із Саркелу¹⁷. У зв'язку з цим вимальовується досить цікава картина розташування пам'яток із комплексами степового походження на шляху з Тмуторакані до Чернігова (Зарічне — Біла Вежа — Березанка), з околиць якого походить відоме кочівницьке поховання у Гушинському могильнику. Неповдалік від Зарічного найближчі ко-

чівницькі елементи у поховальному обряді відзначені у Нішасі¹⁸.

Література

1. **Приймак В.В.** Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава, 1999. — С.33-34.
2. **Ляскоронський В.Г.** Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр.Псла і Ворскли. — Репр. вид. — Полтава: Археологія, 1995. — С.19.
3. **Лянушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — С.315.
4. **Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів IX-XIII ст. і літописного м.Глухова у 1997 р. // НА ІА НАНУ. — С.5-8
5. **Филарет (Гумилевский Д.Г.)** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. III. — М., 1857. — С.55.
6. **Третяков П.М.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла // Археологія. — К., 1948. — Т.1. — С.124-125.
7. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.167-168.
8. **Приймак В.В.** Охранные исследования памятников VIII-X вв. в Верхнем Поворсктые // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С.81-83.
9. **Москаленко А.Н.** Славяне на Дону (боршевская культура). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. — С.126-127.
10. **Третяков П.М.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла. — С.138; Москаленко А.Н. Славяне на Дону... — С.127.
11. **Третяков П.М.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла. — С.138.
12. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Косе вістря з Многи // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.288.
13. **Москаленко А.Н.** Славяне на Дону... — С.131.
14. **Моця О.П.** Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К.: Наук. думка, 1993. — С.99.
15. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Косе вістря з Многи. — С.286.
16. **Третяков П.М.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла. — С.139.
17. **Веремейчик О.М., Коваленко В.П.** ґрунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова // Чергівська старовина. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — С.69-70.
18. **Шинаков Е.А.** "Восточные территории" Древней Руси в конце X — начале XI вв. // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. — С.89.

Берест Ю., Осадчий Е.

НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ШПИЛЁВСКОГО И ЗАРЕЧНЕНСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ

Резюме

Публикуются материалы о новейших обследованиях комплексов городищ скифского времени, роменской культуры и древнерусской эпохи у сс. Заречное и Шпилёвка в бассейне Среднего Псла и Средней Ворсклы. Приводятся сведения о нововыявленных курганных могильниках, селищах-посадах, характере укреплений городищ, а также недавно открытом авторами крупном городище скифского времени у с.Заречное Ахтырского района Сумской области.

12.01.2001

КРАЄЗНАВСТВО

Онацький Никанор. Курган з "кам'яною бабою".

Олівець. 1923 р. (фрагмент).

Сумський художній музей.

Публікація Юрченко К.

КАМ'ЯНА БАБА ЗА ОПИСОМ АРХЕОЛОГА В.ГРІНЧЕНКА

До 100-річчя від дня народження В.А.Грінченка

У першому "Полтавському археологічному збірнику" вміщене коротке повідомлення О.М.Ткаченка про курган "Кам'яна баба" поблизу Полтави. Він розташований за 1,15 км на схід від с.Бугаївка Полтавського району Полтавської області. На вершині знаходиться тригопункт, тобто це пануюча висота, яка на карті позначена абсолютною відміткою 158,0 м. Назву курган отримав від кам'яної стели, що колись стояла на ньому і на сьогодні втрачена¹.

Після публікації виявилось, що цей курган у червні 1925 р. зі спеціальною метою відвідав тоді археолог-початківець В.А.Грінченко², який працював у Центральному пролетарському музеї Полтавщини. Він і описав курган у своєму звіті³.

Подорож до кургану В.А.Грінченко розпочав "по шляху, що прямує на північ з станції Обазівки [Абазівка] проти х. Носівки, що лежать у глибокій балці", яку місцеві селяни звали "Дедова долина"⁴. Вибравшись на узгір'я, і не доходячи приблизно півверсти до хуторів Бугаївки і Чернишівки, що "торкались один одного", археолог виявив курган і кам'яну бабу. З опису В.А.Грінченка можна прийти до висновку, що там, де зараз триангуляційний пункт, стояв "кам'яний дід", а "кам'яна баба" — на сусідній могилі, "на віддаленні приблизно сажнів 30-35"⁵. З цієї могили селяни брали землю для своїх потреб, і згодом тут пролягла дорога. Вірогідно, що назва "Дедова долина", сучасна назва — "Дедова балка", походить від кам'яного ідола, "юрисдикція" якого розповсюджувалася і на долину з могилами — давнього місця пробування пращурів — Дідів, охоронців роду.

Наведемо уривок зі звіту В.А.Грінченка⁶.

"... Могила ця лежить на Південно-Схід від Бугаївки і через середню її проходить дорога на ліх. [хутори]. Раніше ніби вона була висока і тому дорога йшла навколо її зі сторони Південно-Сходу, а потім, коли селяни розкопали і землю брали, то для потреб будівлі громадського сараю, то для своїх — тоді й дорога пішла по прямій лінії — кажу через середину. Баба, сама стояла, як кажуть місцеві старі селяни, на середині, де тепер дорога; років же приблизно 15-18 скотарі почали її оббивати, підиопувати і невідомо хто її відкотил уже праворуч дороги, приблизно сажнів у 1-1. 1/2 від свого місця.

Коли я наїхав, то що кам'яну бабу застав у такому, стані: вона лежала праворуч шляху в палітурнопопаною вигляді, голони не було, піт теж, а лише малі напикки, що колись в неї були й ноги, з часом, певно, відбиті. Лежала вона частинною, що була голова — на Південно-Схід; де були ноги — на Північно-Захід. Баба висічена з третинного залізистого піщаника, з невеликими вапняковими утвореннями (визначення М.І.Гавриленка⁷). Лежала вона, як кажуть селяни, горічерева, поб-то вгору обличчям. Довжина баби тої частини, що зараз зберілася, 1,28 метр., об'єм у ліктях 1,29 метр., на животі — 1,42 метр. Руки в баби зігнуті в ліктях під кутом приблизно 30-40°, зложені на животі і держать якусь чотирикутну річ (ніби книжку). Розмір її, тої частини, що йде висгз — 19, що поперек баби — 14 смт. Пальців на руках не видно, можливо, повідбивані, бо в цьому місці дуже зруйновано. Груди баби сувільно вкладаються вперед. На ший видно висічені три разки намиста, серед яких не видно окремих намистин, а просто обручки. Ці три разки висічені з ший на груди. Раніше, певно, це намисто [було] пофарбовано в жовто-гарячий колір, (фарба яка ніби й зараз зосталась (?)), а вся баба пофарбована, здається, в жовтаний. Голови під не було, а вже опісля мені довелося знайти в одного селянина, яка лежала під підклинтою хати. Від цієї могили на Схід, на віддаленні приблизно сажнів 30-35 розташована теж одна досить висока могила, на якій, як розказали мені місцеві старі селяни стояв кам'яний дід, але його взято кудись за Ворсклю. В сторону Заходу видніється кілька могил, кількість яких дуже трудно розібрати, ли-кучи посів'ям.

Разом з цим маю передати і ті чутки, що ходять сіроміж місцевого населення і які зв'язані з даною бабою, наприклад: (постараність передали точно, як розказували) селянин х.Чернишівки (йому років 35 приблизно), розказував, що років 15-17 тому назад вона й не стояла, в неї

була голова, дивилася на Південно-Захід (мос опріділення), височина баби була аршинів два (певно, помиляється, бо височинь її і зараз біля 2-х аршин), ніг не видно було, може вони й були, та тільки в землі, бо коли скотарі звалили бабу і рились на тому місці, де вона стояла, то там був якийсь камінь. Голова в неї була здорова, на лші видно було очі, ніс, рот, а от, що було в неї на голові — то не пригадую. Старіший селянин, приблизно років під 65, переказав, що "говорили йще старі дде, ли-бось ця баба постаніла помішницю Волковою на гривиді своєї землі і помішниця Пестовою. Бували випадки, коли помішниця Пестова її убирала, привозила одяжу, надівала на неї шияту, співдищу, словом все", але під яке свято або вказали з чим це було зв'язано, — то ніхто з їх не пам'ятає, ніби на свято Кушала. Так вона одягніла стояла кілька дещ, потім розбирали хто хотів".

Таким чином, опис В.А.Грінченком кам'яної баби, а, вірніше, святилища на вершинах курганів — у складі двох кам'яних половецьких стел XII-XIII ст. (як видно із зазначеної автором атрибутики скульптур), зафіксував факт існування у межиріччі Ворскли і Псла окремих культових половецьких комплексів, що засвідчували поширення на ці землі їх стабільних кочовищ у вказаний період.

Подібне святилище 1923 року змалював відомий український художник, епюграф, засновник Сумського художнього музею, пам'яткоохоронець Никанор Харитонович Онацький. На сьогодні локалізація місця знаходження об'єкта його малюнка поки що не встановлена, хоча відомо, що у 1923-1924 рр. Н.Х.Онацький відвідував і околиці Полтави.

Література

1. Ткаченко О.М. Курган "Кам'яна баба" з околиць с.Бугаївка // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.86-87; Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології території та околиць Полтави. — Полтава: Археологія, 1998. — С.91.
2. Грінченко Володимир Автономович — відомий український археолог, народився 15 липня 1900 р. у с.Мохурівка Диканського повіту на Полтавщині. У 1923-1927 рр. працював співробітником Полтавського музею. 1939 р. безпідставно репресований. *Про нього див.: Нестуля О.О. Співондрована доля // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С.204-209.*
3. Помер 18 квітня 1948 р., похований на Старому Моноастирському кладовищі м.Полтави.
4. *Звіт* за подорожі до х. Петренки-Полтава та с.Ковалівка-Полтава. 1925 року, співробітника Археологічного відділа Центрального Пролетарського Музея Полтавщини, В.Грінченка. — Машинопис. — Полтава, 1925 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 49/3. — Арк.3-5.
5. Там само. — Арк.3.
6. Публікується за вказаним звітом: Арк.4-5.
7. *Гавриленко Микола Іванович (1889-1971)* — відомий полтавський орнітолог, музейник, природоохоронець, сподвижник В.І.Вернадського. На час написання звіту — завідувач природничого відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини.

Граб В.І.

КАМЕННАЯ БАБА ПО ОПИСАНИЮ АРХЕОЛОГА
В.ГРИНЧЕНКО
Резюме

В публикации приводится выдержка из отчета археолога В.А.Грінченко о комплексе каменных половецких изваяний XII-XIII вв. в окрестностях с.Бугаївка Полтавского района Полтавской области.

17.01.2001

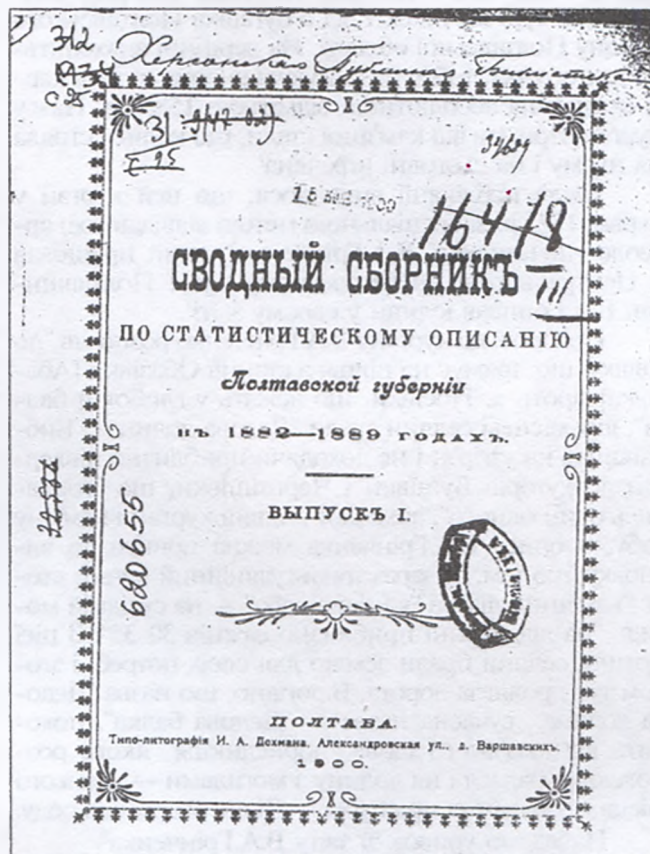
ВИДАННЯ СТАТИСТИЧНОГО БЮРО ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ВІДОМОСТЕЙ

У сучасних умовах розбудови суверенної демократичної України, яка проголосила національно-культурне відродження своєю державною політикою, зростає необхідність вивчення та критичного осмислення історичного розвитку як загалом усієї України, так і окремих її регіонів. Увага до історичного краєзнавства, яке є характерною рисою сьогодення, викликана необхідністю відродити в людській свідомості ідею цінності рідного краю, внести ґрунтовне поняття про сукупність етнічних, мовних та інших особливостей українців, тим самим протистояти тяжким наслідкам довготривалої політики денационалізації українського народу. На всіх історичних етапах різногалузевого вивчення Полтавського краю були тісно пов'язані з видавничою діяльністю наукових товариств, громадських організацій, бібліотек, істориків та краєзнавців, здобутки і досвід яких мають непересічне значення.

Під впливом соціальних, економічних і політичних реформ, які відбувалися у другій половині ХІХ ст., розгортається наукове вивчення економіки Полтавської губернії. Діяльність державних закладів вимагає даних та статистичних показників економічного і соціального життя населення регіону.

На кінець ХІХ ст. у Полтавській губернії існувало два органи самоуправління — губернське земське зібрання і губернська земська управа, потреби яких у статистичних даних за допомогою статистичних видань і забезпечувало Статистичне бюро — державна установа, яка існувала при губернській земській управі з 1865 по 1916 рр. і займалася вивченням краю в топографічному, промисловому, сільськогосподарському, демографічному, господарському відношеннях, фіксуючи ці показники у статистичних виданнях.

За період діяльності Статистичного бюро ним було підготовлено 162 видання (за підрахунками автора), серед яких переважають видання, присвячені питанням розвитку сільського господарства в губернії. Щорічно — з 1887 і до 1910 року включно — виходив "Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов)", який знайомив з основними показниками врожайності за поточний рік. Усього побачило світ 25 випусків,

враховуючи те, що за 1889 рік "Обзор" вийшов у двох випусках¹.

"Подворно-хозяйственные земские переписи" також присвячувалися питанням сільського господарства, включаючи статистичні відомості про чисельність землеволодінь, сільського населення, їх господарств як в цілому по губернії, так і окремо за повітами.

Цінні оглядові статистичні матеріали стану сільського господарства в губернії в аналогічному порівнянні за 15 років (з 1886 до 1900 рр.) містив "Свод данных о состоянии сельского хозяйства по Полтавской губернии за 15 лет (1886-1900 гг.)"².

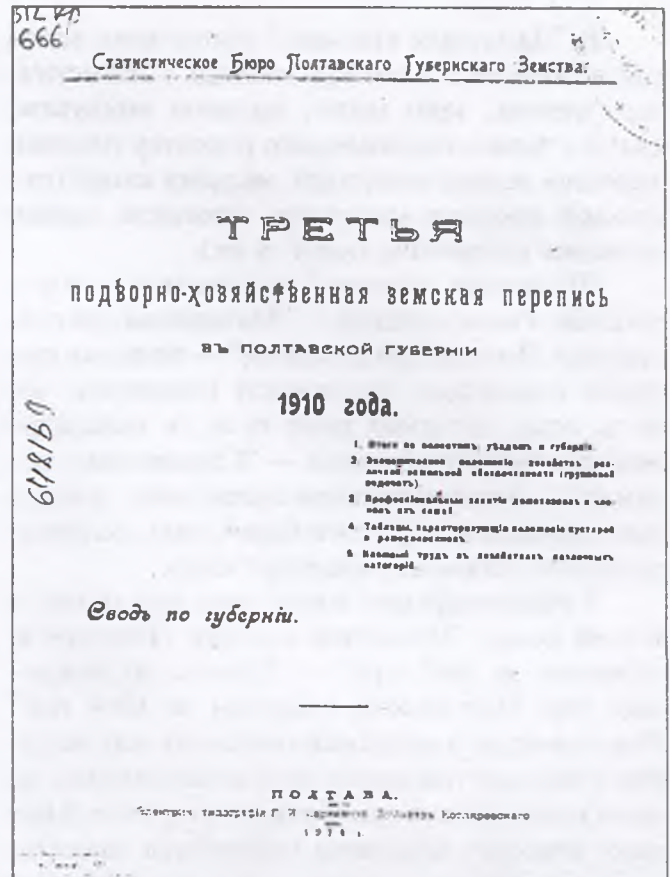
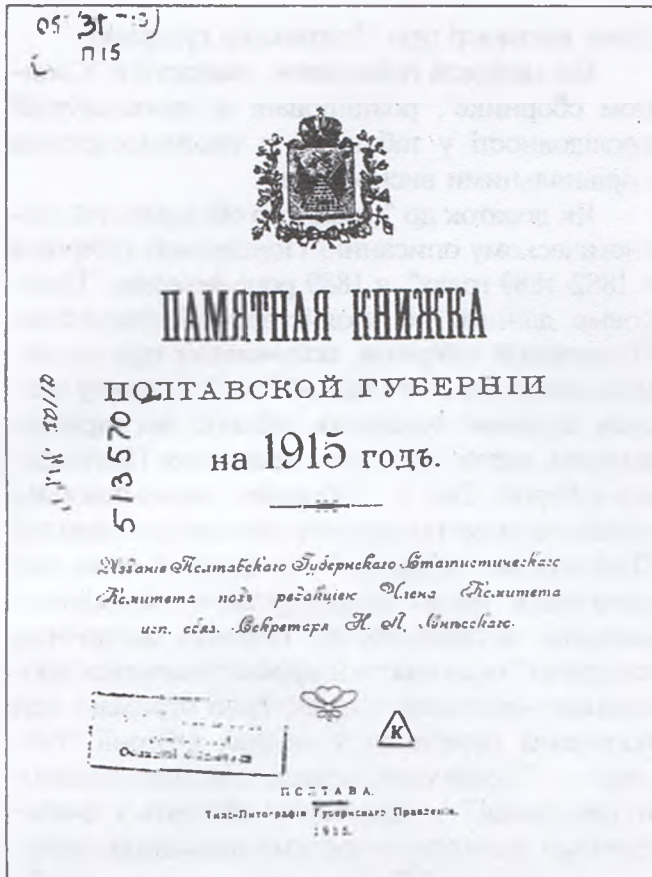
Окрему групу видань Статистичного бюро складають "Статистические ежегодники Полтавского губернского земства" і "Полтавские земские календари".

"Статистические ежегодники" розпочали виходити з 1895 року й витримали 24 випуски, але видавалися вони нерегулярно, так як відсутні книги за 1900, 1903-1905, 1920-1924 рр.³

Як правило, "Статистические ежегодники" склалися з двох розділів. У першому з них —

"Отдел статистико-экономических сведений о губернии" — вміщувалися загальні відомості про географію краю, його землеволодіння, про стан торгівлі, промисловості, скотарства, цифрові дані, які визначали характер діяльності земських установ Полтавської губернії. Другий розділ — "Отдел сведений по земскому хозяйству" — вміщував статистичні дані стосовно оцінки земельного майна, оподаткування землі, чисельності великих володінь, про розвиток шляхів сполучення, стан народної освіти і охорони здоров'я в губернії, що супроводжувалося описом, коментарями, висновками щодо наведених цифр.

З метою надання читачеві якомога повнішої інформації, наведені в довідниках статистичні дані, доповнювали архівні й газетні матеріали.

Привертає увагу "Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 год"², який містив ґрунтовний на той час науково-допоміжний апарат, до складу якого входили іменний покажчик, посилання в тексті зі змістовними поясненнями в кінці сторінки, що засвідчує високий рівень бібліографічної грамотності виконуючого обов'язки завідуючого Статистичним бюро Г.Г.Ротмістрова, за редакцією якого вийшло вказане видання.

"Полтавские земские календари" видавалися лише три рази: у 1908, 1909, 1910 рр.⁴ та, не зважаючи на незначну кількість їх випусків, відзначалися оригінальністю подачі статистич-

них матеріалів. Так, "Полтавский земский календарь на 1909 год"⁴ відкривався віршованими рядками Т.Г.Шевченка: "Читайте од слова до слова! Не минайте а-ні титла ніже тії коми; Все розберіть, та й спитайте тоді себе: що ми? "

Статистичні відомості в "Полтавских земских календарях" розташовувалися в шести розділах: "Пространство Полтавской губернии и её административное деление", "Население", "Число населённых пунктов, хозяйств, жилищ и построек", "Земледелие", "Сельскохозяйственное скотоводство".

Крім статистичних видань, Статистичне бюро випускало довідники. Серед них особливої уваги заслуговують "Памятные книжки" (до них також відносяться календарі, адрес-календарі, довідкові книжки, календарі і записні книжки для кореспондентів Статистичного бюро).

"Памятные книжки" виходили з 1865 до 1917 рр. і витримали 24 випуски, хоча видавалися нерегулярно. У різні роки зазначене видання мало різноманітні назви, а саме: у 1866, 1871, 1874, 1876, 1910, 1912-1916 рр. — "Памятная книжка Полтавской губернии", у 1888, 1892-1893 рр. — "Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии", у 1894, 1898, 1900 рр. — "Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии", у 1880, 1887 рр. — "Адрес-календарь Полтавской губернии", у 1906-1907, 1913-1915 рр. — "Календарь и записная книжка для корреспондентов Статистического бюро".

В "Памятных книжках" статистичні матеріали подавався у вигляді таблиць і статистичних зведень, крім цього, видання вміщувало статті з питань економічного розвитку губернії, народної освіти, етнографії, місцевої історії (публікації архівних матеріалів, літописів, хронік місцевих історичних подій та ін.).

"Памятные книжки" склалися з п'яти розділів, з яких перший — "Материалы для статистики Полтавской губернии" — включав цифрові показники чисельності населення, земель, опис погодних умов та ін. за календарний рік. Четвертий розділ — "Справочные сведения" — подавав читачеві статистичну довідку про кількість ярмарок в губернії, про місцезнаходження "становых квартир" тощо.

З бібліографічної точки зору має цінність п'ятий розділ "Памятной книжки Полтавской губернии за 1865 год"⁵ — "Список должностных лиц Полтавской губернии за 1864 год". Розділ вміщує алфавітний покажчик усіх згаданих у виданні посадових осіб за установами, де вони працюють, із зазначенням сторінки. Крім того, наведена додаткова інформація відносно змін, які відбулися у переміщенні службовців під час друкування алфавітного списку. Аналогічний же покажчик під назвою "Алфавит лиц, помещенных во втором отделе", із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові особи і сторінки, на якій вона згадується, ми зустрічаємо в "Памятной книжке Полтавской губернии на 1916 год"⁶. Перші бібліографічні відомості подавав уже "Адрес-календарь Полтавской губернии на 1880 год"⁷, на що вказує наявність у ньому алфавітного покажчика державних і громадських діячів Полтавської губернії.

Отже, "Памятные книжки Полтавской губернии" за 50 років існування, не зважаючи на нерегулярність виходу в світ, використовувалися не тільки для надання різноманітних статистичних довідок, а й слугували як довідкові краєзнавчі видання, необхідні для ознайомлення зі станом розвитку Полтавської губернії за час від 1865 до 1917 рр.

Список видань Статистичного бюро з 77 назв вміщувала "Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год", під назвою "Перечень изданий Полтавской земской управы и состоящего при ней Статистического бюро"⁸. Серед наведених статистичних видань привертає увагу "Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах"⁹, який подавав оглядово-оціночну характеристику Полтавської губернії за сім років. На початку цього видання в історико-географічному нарисі, укладеному М.Г.Кулябко-Корецьким і О.О.Русовим, вміщені загальні геогра-

фічні відомості про Полтавську губернію.

Всі цифрові показники, наведені в "Сводном сборнике", розташовані в хронологічній послідовності у таблицях із узагальнюючими порівняльними висновками.

Як додаток до "Сводного сборника по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах", в 1889 році виходять "Цифровые данные по хозяйственной статистике Полтавской губернии, полученные при основном описании её в 1882-1889 гг."⁹ Основну частину видання складають таблиці, які характеризують життя сільського населення Полтавської губернії. Так, у "Таблицах, показывающих хозяйственное положение описанных имений Полтавской губернии"⁹ подаються чисельні показники щодо господарського становища володінь за повітами. А "Таблицы оценочных сведений"⁹ включають цифрові показники продажних і орендних цін, які були отримані при подвірних переписах у повітах губернії. Таблиця — "Профессиональные занятия сельского населения"⁹ — детально знайомить з професійними заняттями сільських мешканців губернії, включаючи 228 назв, представлених у таблиці занять.

Перегукуються з вищеназваними виданнями і випущені 1865 року "Статистические таблицы Полтавской губернии и сравнительные выводы из них за 1862-1864 гг."¹⁰, де наведені статистичні дані про чисельність населення за соціальним станом, про кількість церков та інших культових споруд, відомості про мережу фабрик, заводів, прибутки населення тощо, а після кожної з таблиць — аналітичні висновки.

"Статистические таблицы" досить цінні з бібліографічної точки зору, оскільки включають змістовний "Алфавитный список городов, местечек, сёл, значительных деревень и хуторов Полтавской губернии в 1863-м году"¹⁰, в якому перераховані за абетковим порядком села, хутори, міста Полтавської губернії.

У випадку, коли місцевість під час підготовки видання змінила назву, "Статистические таблицы" включають "Указатель населённых местностей, помещённых в настоящем списке, имеющих другие названия"¹⁰, де назва місцевості розміщена в абетковому порядку, із зазначенням сторінки, на якій вона згадується, наприклад: "Лука Княжая, Хорольск., с.42 — Княжая Лука, с.6; Майдановка, Кременьчугск., с.7 — Кирьяновка, с.109".

Отже, на кінець XIX ст. "Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах", додаток до нього — "Цифровые данные по хозяйственной статистике Полтавской губернии, полученные

при основном описании её в 1882-1889 гг.", "Статистические таблицы Полтавской губернии и сравнительные выводы из них за 1862, 1863, 1864 гг." были досить ґрунтовними виданнями Статистичного бюро. В них широко показані розвиток сільського господарства і становище сільського населення Полтавщини, наведені порівняння і зроблено аналітичні висновки.

Таким чином, за час існування Статистичного бюро (1865-1916 рр.) ним було підготовлено й випущено у світ 162 статистичних видання, з яких нами було виявлено лише 87. Щодо інших 75 видань — ми поки що можемо констатувати лише факт їх випуску. За хронологією та періодичністю найпоширенішими з них були: "Памятные книжки Полтавской губернии" — 21 випуск, "Статистические ежегодники Полтавского губернского земства" — 24, "Обзоры сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов)" — 23 випуски. За ознакою тематичної спрямованості переважали праці, які розкривали проблеми розвитку сільського господарства Полтавщини. Поясненням даної ознаки сільськогосподарського спрямування видань слугувала та обставина, що у зазначений історичний період Полтавська губернія залишалась аграрною, то й основна увага працівників Статистичного бюро приділялась саме висвітленню зазначених питань.

Література

1. Список сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1889 г. — Вып.1. — Полтава, 1890. — 178 с.; Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1889 г. — Вып.2. — Полтава, 1890. — 128 с.
2. Свод данных о состоянии сельского хозяйства по Полтавской губернии за 15 лет (1886-1900). По сообщениям корреспондентов. — Полтава, 1904. — 199 с.
3. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1895 г. — Полтава, 1895. — 188 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1896 г. — Полтава, 1896. — 230 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1897 г. — Полтава, 1897. — 335 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1898 г. — Полтава, 1900. — 459 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1900 г.: Год пятый. — Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1901. — 206 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1901 г. — Полтава, 1901. — 586 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1902 г. — Полтава, 1902. — 59 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1906 г. — Полтава, 1907. — 97 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1907 г.: Год одиннадцатый. — Полтава, 1907. — 161 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1908 г. — Полтава, 1908. — 475 с.;

Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г.: Год тринадцатый. — Полтава, 1895. — 425 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1910 г. — Полтава, 1911. — 290 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1911 г.: Год пятнадцатый. — Полтава, 1913. — 319 с.; Статистический справочник Полтавской губернии на 1911 г. — Вып.4. — Полтава, 1910. — 159 с.; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1912 г.: Год шестнадцатый. — Полтава, 1912. — 130 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 г. — Вып.6. — Полтава, 1912. — 209 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 г. — Полтава: Тип. т-ва "Печатное дело", 1913. — 946 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии за 1915 г. — Полтава: Тип. т-ва "Печатное дело", 1919. — 237 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г. — Вып.8. — Полтава, 1915. — 239 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 г. — Вып.9. — Полтава, 1916. — 234 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии за 1917 г. — Вып.10. — Полтава, 1917. — 289 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1918-1919 гг. — Вып.1. — Полтава, 1919. — 131 с.; Статистический довідник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. — Вып.2. — Полтава, 1919. — 185 с.; Статистический довідник по Полтавщині на 1925 р. — Вып.2. — Полтава, 1925. — 284 с.

4. Полтавский земский календарь на 1908 г. — Полтава: Изд. Полтавского губернского земства, 1907. — 135 с.; Полтавский земский календарь на 1909 г. — Полтава: Изд. Полтавского губернского земства, Электрич. типо-литогр. И.А.Дохмана, 1908. — 128 с.; Полтавский земский календарь на 1910 г. — Полтава: Изд. Полтавского губернского земства, 1909. — 156 с.

5. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. / Сост. П.Бодянским, член-секрет. Полтавского губернского статистич. комитета. — Полтава, 1865. — 188 с.

6. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 г.: Изд. Полтавского губернского статистического комитета под ред. Н.А.Енгенского. — Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1916. — 188 с.

7. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1880 г. — Полтава, 1880. — 649 с.

8. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. — Вып.1. — Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900. — 279 с.

9. Цифровые данные по хозяйственной статистике Полтавской губернии, полученные при основном описании её в 1882-89 гг.: Прилож. к основному сборнику по основному статистическому описанию Полтавской губернии. — Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1899. — 244 с.

10. Статистические таблицы Полтавской губернии и сравнительные выводы из них за 1862-64 гг. — Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1865. — 249 с.

Дроздова Е.В.

ИЗДАНИЯ СТАТИСТИЧЕСКОГО БЮРО ПОЛТАВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА КАК ИСТОЧНИК КРАЕВЕДЧЕСКИХ ДАННЫХ

Резюме

В статье приводится обзор и краткая характеристика изданий Статистического бюро Полтавского губернского земства за 1865-1917 гг., рассматриваются краеведческие и библиографические аспекты использования их в качестве источников для краеведческих исследований.

© Сапєгін С.В., Шульга С.В.

ЧЕРНЯХІВСЬКА МИСКА З ОКОЛИЦЬ с.СВЯТИЛІВКА

До фондів ЦОДПА передана миска черняхівської культури, що була знайдена в околицях с.Святилівка Глобинського р-ну Полтавської області (більш точно її місце знаходження встановити не вдалося).

Миска сіро-чорного кольору, зроблена на гончарному крузі. Належить до закритого типу черняхівського кухонного посуду, біконічна, має слабо виражені утор та кільцевий піддон. Ззовні її поверхня повністю лискована, зсередини — лише вінця, у внутрішньому обсязі поверхня має не досить якісне заглажування. Прикрашена на шийці пружкою, яка розчленована косими насічками. На плічках миски — канелюри. На їх ребрах нанесені відбитки зубчастого штампу, які доходять до пружки і сполучаються між собою у нижній та верхній частинах канелюрів (рис.1).

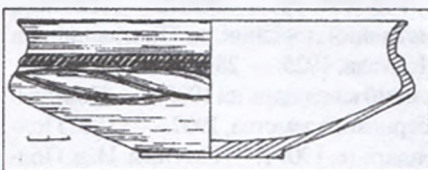

Рис. Святилівка, с. Черняхівка кружална лискована миска.

Розміри миски: висота — 6,9 см, діаметр вінця — 19,0 см, діаметр тулуба — 19,6 см, діаметр дна — 8,0 см.

Добра збереженість знахідки, на поверхні якої є лише подряпини та невеликі сколи, наводить на думку, що вона походить із ґрунтового могильника. Такі, та керамічний посуд з них, відомі у цьому регіоні завдяки руйнівній силі Кременчуцького водосховища¹. Миска датується IV ст. н.е.

Література

1. Кракало І.В. Миски [черняхівської культури з с.Жовніне Черкаської обл.] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3.- Наш каталог. — С.177-17; Кракало І.В. Культурний посуд черняхівської культури у збірці Кременчуцького краєзнавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.48-51.

30.09.2000

© Блєшов В. І.

ГЛУХІВСЬКІ КУРГАНИ

У Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН знаходиться справа Імператорської археологічної комісії "Про розкопки І.С.Абрамова в Чернігівській губернії", яка нараховує двадцять сім аркушів¹.

Випускник Глухівського учительського інституту 1898 р., він згодом став членом Російського археологічного і дійсним членом Російського географічного товариства,

Рис.1. Схематичний план розташування кургану (за І.С.Абрамовим).

відомим археологом і етнографом. У червні 1907 р. очолювана ним експедиція провела дослідження у межах Глухівського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії. Зі звіту про результати експедиції, укладеного І.С.Абрамовим, і протоколу засідання відділу слов'янської і російської археології Російського археологічного товариства від 6 жовтня 1907 р., дізнаємося, що ним було розкопано 18 курганів, причому 2 з них — під Глуховим².

Перший курган, за №17, знаходився на роздоріжжі між великим Києво-Московським трактом і дорогою в с.Чорториги (сучасне с.Шевченкове) та містечко Вороніж.

Місцева назва кургану — "Могила". Його було насипано на підвищенні, з якого відкривався краєвид на Глухів, на відстані 4-х верст від міста. Висота кургану становила 1 сажень (2,13 м), довжина, із півночі на південь, — 5 саж., ширина, зі сходу на захід, — 4 саж.

За описом І.С.Абрамова, курган зведено із суцільного чорнозему. Він мав форму, подібну чотиригранній піраміді, із відсіченою верхівкою, майже плоскою; зверху була невелика ямка, мабуть, скарбощукацька. На перших штиках були виявлені невеликі вултинки і дрібні шматочки цегли, як вважав І.С.Абрамов, більш пізнього походження, в порівнянні з часом насипу кургану.

Розкопки велися траншеєю у три сажні. У курганному насипу в перетині було чітко помічено два чорних прошарки (перший на глибині 1 аршину (71,12 см), другий — 2,5 арш.), які мали вигляд "двох круглих ліній". На глибині 2,5 арш. трапився череп людини, який лежав лицевим відділом на південь, відокремлений від кісток надто поганої збереженості (зовсім зотліпих). Похований знаходився у "сидячому положенні". На черепі збереглися залишки волосся рудого кольору.

Вслід за цим похованням було виявлено багато кісток поганої збереженості, які лежали в різноманітних положеннях, накиданих без всякого порядку, при чому, зустрічалося по два-три черепи разом, нерідко — один за другим. Усього в кургані нараховано приблизно 50 кістяків (накиданих, як можна думати, у три шари) також надто поганої збереженості. На черепах збереглися залишки волосся винятково рудого кольору. Кістки розміщувалися на квадратній за формою площі близько 6 арш. у довжину і ширину; товщина шару кісток становила приблизно 3/4 арш.

Речей при розкопках не знайдено. Нижній ґрунтовий шар, на якому лежали кістки, був щільно утрамбований і нагадував за твердістю тік для молотби. Черепа "круглі", з добре збереженими зубами, що

мали рожевуватий колір забарвлення емалі. Черепа із розкопаних могил були передані до Глухівського земського музею. За припущенням І.С.Абрамова, розкопаний курган є братською могилою, в порівнянні зі слов'янськими, більш пізнього часу. Але, в той же час, він пише у звіті не про одну, а кілька розкопаних могил в одному кургані. Про "могили" між двох доріг, які вели до Ярмаркової площі в Глухові, повідомляється і в інформації Московського археологічного товариства за 1873 рік, що зберігається також в НА ІМК РАН³.

У зв'язку з цим виникає думка, що кістяк в сидячому положенні можна розглядати як окреме поховання: До цього схиляє і наявність невеликих вултинок та дрібних шматочків цегли (вірогідно, перепаленого султнику, — ред.) в насипу кургану, які сучасні археологи вважають характерними для переходу від обряду трупоспалення до трупопоховання. Сидячі поховання були виявлені І.С.Абрамовим при розкопках біля містечка Вороніж. Усього на Лівобережжі Дніпра до нашого часу досліджено 10 таких поховань⁴.

Другий курган, №18, за наведеними у звіті І.С.Абрамова даними, знаходився за 6 верст по дорозі в с.Годунівка. Мав півкулясту форму, його вершина здіймалася на 5 футів (1 фут — 30,48 см), діаметр складав 26 футів. Ґрунт насипу кургану — султнінок. Знаходився на пануючому над місцевістю підвищенні — поблизу двох курганів. Ці кургани І.С.Абрамов залишив нерозкопаними. Вони розташовувалися приблизно за півверсти на північ від дослідженого. Поховання було розчищене на глибині 8 футів 10 дюймів (1 дюйм — 2,54 см), тобто, нижче рівня ґрунту з насипаним поверх курганом (в ямі). Кістяк лежав головою на захід, збереглися лише кістки руки, ноги та череп. Довжина кісток складала близько 6 футів 3 дюймів. На лобній ділянці черепа, над лівою очною западиною, була помітна кругла впадина, яка мала відповідну випуклість на внутрішньому боці. Впадина обрамлена круглим обідком (щілиною). Фотознімок цієї частини черепа представлений у звіті І.С.Абрамова у натуральну величину.

Довжина розкопаної траншеї в кургані складала 14 футів 4 дюйми, ширина — 5 футів 9 дюймів.

Згідно типології поховального обряду, розробленої професором, доктором історичних наук О.П.Моцєю, розкопані І.С.Абрамовим два кургани під Глуховим, датуються X-XI ст.

Література і джерела

1. НА ІМК РАН. — Ф.1. — 1907 р. — Стр. № 54. — 27 арк.
2. Там само. — Арк.19-22.
3. Там само. — Ф.4. — 1873 р. — Спр.№ 218. — Арк.7.
4. Моця А.П. Потребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — К.: Наук. думка, 1990. — С.18.
5. НА ІМК РАН. — Ф.1. — 1907 р. — Спр. № 54. — Арк.21.

11.01.2001

© Коваленко Ю.О.

ВОЛОКИТИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ VIII — XIII ст.

Городище біля села Волокитне Путьлівського району Сумської обл. розташоване на правому березі р.Клевень, на високому пагорбі. З одного боку, майже біля підніжжя городища, протікає ріка, а з інших — воно оточене урвищами, порослими лісом. Городище, засноване за роменської культури, існувало до давньоруського часу. Його обстежив у 1873 р. Д.Я.Самоковасов. На прохання місцевого поміщика А.Миклашевського, він провів розкопки курганного могильника, який знаходився на землях пана.

Всього Д.Я.Самоковасовим було розкопано 9 курганів в ур.Дорошівське кладовище та 3 — поблизу слобідки Городища. В одному з перших знайдено 2 скелети, які лежали поряд, на рівні давнього горизонту, без ознак домовини, звернені головами на південь. Кістки рук в одного — складені на грудях, іншого — нижче області живота. Поховання безінвентарне¹. У другому кургані — кістяк на рівні давнього горизонту, без ознак домовини, руки складені на животі, без речей. В інших шести курганах у верхніх частинах насипів виявлені глиняні ліпні посудини з перепаленими людськими кістками. В одному з цих курганів, поряд з посудиною, заповненою кістками, стояла порожня. Слідів спалення на місці курганів не відзначено. В одній з посудин виявлено 12 спалених перлин, 2 срібних та 2 бронзових зливики², в іншій — на кальцинованих кістках збереглися сліди від металевих речей, котрі повністю знищили корозія. Тільки дві посудини збереглися цілими, а всі інші — роздавленими масивом насипів.

У верхніх частинах двох курганів поблизу слобідки Городища також знаходилися посудини з перепаленими кістками, без речей, у третьому — кістяк, головою на захід, з кістками рук, складеними в області живота. Поховання здійснене на рівні давнього горизонту, без ознак домовини та інвентаря³.

За розповідями місцевих селян, ще у 1870 р. в цій же місцевості стояв четвертий курган, який підмили весняні води. Він обвалився у р.Клевень⁴. У 1861 р. діти побачили у зруйнованій частині насипу кургана людський череп; коли виймали його, знайшли, з їх слів, зелений (мабуть, бронзовий окислений) обруч, з продітими в нього округлими кільцями та іншими прикрасами. Всі речі були зламані дітьми чи загублені⁵.

Зазначимо, що при розкопках Волокитинського городища знайдено кілька намітин, загострені кістки-проколки та залізу сокиру, залізний кинджал⁶.

У 2000 р. проведено огляд території, що прилягає до городища роменської культури. Поряд з укріпленою частиною виявлене селище. Дитинець від селища відокремлений невеликим валом, який майже повністю розплився. Територія, на якій знаходилося поселення, сьогодні зайнята городями. Площа городища і селища становить близько 3 гектарів. На невеликій ділянці зібрано значну кількість підйомних матеріалів: кілька десятків фрагментів ліпного посуду роменської культури (рис.1:2), пряслице з рожевого шиферу, а також велику кількість уламків кружальної давньоруської кераміки X-XIII ст. По краях селища та на схилах траплялася велика кількість металургійного шлаку.

Траншея, якою обмежене сучасне сільське кладовище, поряд з укріпленнями городища, прорізала давньоруський золь-

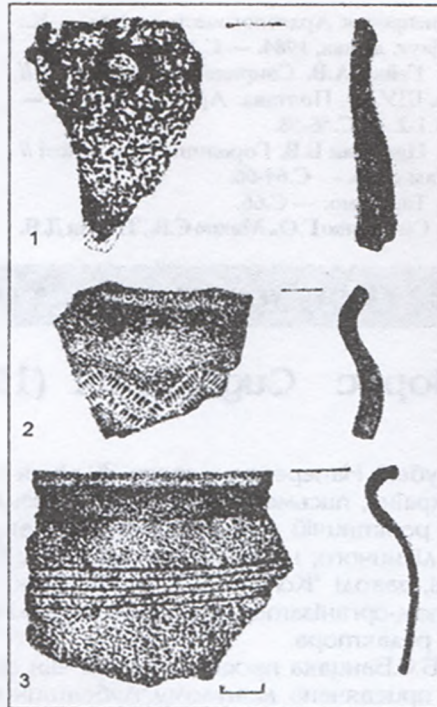

Рис. 1. Знахідки з Волокитинського городища.

ник-яму з великою кількістю фрагментів кружального посуду XI-XIII ст. (рис.1:3). Звідси також походить пряслице з рожевого шиферу. У нижній частині зольника — невелика кількість ліпної кераміки роменського типу та один фрагмент вінця ліпного горщика сьвірської доби (рис.1:1). Знайдено багато уламків обмазки, безліч кісток дрібних тварин та птахів.

При обстеженні ями з господарським сміттям на дитинці, яка руйнується обривом, виявлено ріг лося з обрубаними широкими частинами.

Не дивлячись на те, що на городищі стоїть охоронний знак, біля його підніжжя в останні два роки активно ведеться вибирання глини екскаватором, що може призвести до руйнації пам'ятки археології — досить відомого сьвірянського городища. В тому, що городище надзвичайно цікаве в плані дослідження роменської культури, — немає сумнівів. Для збереження пам'ятки найближчим часом на ній потрібно провести невідкладні охоронні розкопки та припинити будь-яку господарську діяльність, пов'язану з руйнуванням схилів.

Література

1. Самоковасов Д.Я. Сьвірянские курганы и их значение для истории // Тр. III АС. — К., 1874. — Т. I. — С. 197.
2. Там само.
3. Там само. — С. 197.
4. Там само. — С. 198.
5. Там само.
6. Там само. — С. 231.

10.12.2000

© Троцька В.І.

КОЛЕКЦІЯ МАТЕРІАЛІВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ФОНДІВ ДМЗУГ

Впродовж останніх 100 років, після відкриття М.О.Макаренка, на території Дніпровського Лісоствепового Лівобережжя ведуться дослідження пам'яток роменської

культури. Накопичена значна кількість археологічних матеріалів, які зберігаються в фондах різних наукових інституцій, музеїв України, в тому числі і Державному музейно-заповіднику українського гончарства в Опішні. У секторі археологічної кераміки ДМЗУГ вони представлені знахідками з пам'яток басейнів рік Сули, Псла та Ворскли.

Крім розкопок на городищі сьвірської епохи поблизу с.Глинськ Роменського району Сумської області¹, колишнім співробітником музею А.В.Гейком здійснено огляд відомого у науковій літературі городища роменської культури, епохи Київської Русі та пізнього середньовіччя у межах вищезгаданого села². Відзначено, що останець укріплення Малою замку постійно підринається глиняним кар'єром, а укріплення Великого замку пошкоджуються грабіжницькими ямами, з викиду однієї з яких, що зруйнувала археологічний об'єкт, походять фрагменти кераміки. Тут знайдено уламки ліпної кераміки — денце, стінки та вінця горщиків. Останні прикрашені відбитками "гусеничного" штампу.

У 90-х роках музейно-заповідник фінансував експедиції на інших пам'ятках Посуля, а саме — на городищах поблизу с.Сьвірідівка³ Лохвицького та с.Городище Чорнухинського районів Полтавської області (керівники досліджень — Ю.В.Болтрик, В.П.Білозор і В.В.Приймак). Зі Сьвірідівського городища, крім матеріалів епохи бронзи, сьвірського часу, Київської Русі, доби козацтва, походять і знахідки роменської культури⁴.

Цікаві відкриття здійснені на городищі біля с.Городище⁵. Тут виявлено об'єкти роменської культури: кілька господарських ям та частково вивчені три напівземлянки, з яких і походить значна кількість знахідок. Збори підйомного матеріалу на цій пам'ятці здійснює А.В.Гейко. Крім того, В.В.Приймак провів роботи на курганній групі №2, в окозі городища, де розкопав один курган, у якому виявлений розвал унікального горщика, що орнаментований по вінцю та плічках "гусеничкою", а в нижній частині — подібним штампом нанесений відбиток хреста. Ймовірно, цей хрест можна пов'язати з початком утвердження християнства у середовищі сьвірян Дніпровського Лівобережжя⁶.

З Посуля походять уламки кераміки, підібрані на городищі та селищі роменської культури в с.Броварки Гадяцького району⁷ (розвідки А.В.Гейка та П.Я.Гавриша).

Силами співробітників сектору (В.І.Троцька та А.В.Гейко) проводилися обстеження роменських пам'яток Поворкля. На Опішнянському городищі зібрані фрагменти стінок горщиків та вінця скворідки з характерним гусеничним орнаментом. Крім кераміки доби Київської Русі та другої половини XIII-XIV ст., на посаді Глинського городища, що у Зіньківському районі⁸, зібрані стінки та вінця товстостінних горщиків роменської культури сіро-коричневого кольору, які мають горбкувату від вмісту подрібненого шамоту поверхню, а на зламі — чорні, з плямами від нерівномірного випалювання.

Хоча колекція матеріалів роменської культури у фондах ДМЗУГ не така вже і репрезентативна, у порівнянні зі зразками кераміки трипілля чи сьвірського часу, та всеж вона доповнює відомості щодо типів і видів посуду, котрі побували на терені Дніпровського лісоствепового Лівобережжя у VIII-X ст. н.е.

Література

1. Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.242-249.
2. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.144.
3. Гейко А.В. Свиридівське городище // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — Ч.1-2. — С.56-58.
4. Приймак В.В. Городища на р.Мнозі // Там само. — С.64-66.
5. Там само. — С.66.
6. Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.42.
7. Ляпушкин И.И. Днестровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., 1961. — № 104.
8. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Вказ. праця. — С.169-170.

15.08.2000

ВІДІЙШЛИ У ВІЧНІСТЬ

ВАНЦАК Борис Сидорович (1929-1999)

Сумна звістка надійшла з Лубен. Напередодні свого 70-річчя відійшов у вічність Борис Сидорович Ванцак, заслужений журналіст України, письменник, відомий краєзнавець. Народився Борис Сидорович 3 грудня 1929 року в місті Лубнах, у робітничій родині. Після закінчення лісного технікуму він працював у Туркменії лісоводом, заступником лісничого, на інших посадах. З 1955 року — у рідних Лубнах, де працював спочатку на швейній фабриці, заводі "Комунар", а з 1959 року — в газеті "Лубенщина" — літературним працівником, кореспондентом-організатором районного радіомовлення, завідуючим відділом листів і масової роботи, заступником редактора.

Творчий і науковий доробок Б.С.Ванцака просто вражає, він автор сотень статей та наукових розвідок, переважна більшість яких присвячена минулому Лубенщини. Свої дослідження він друкував у журналах: "Україна", "Вітчизна", "Дніпро", "Журналіст", "Слово і час", "Криниця", в альманасі "Вітрила". Наукові праці — у збірниках Полтавського краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, виданнях Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка. У різні роки окремими виданнями вийшли його повісті — "Помилування не прошу", "Главная удача жизни" (у співавторстві з письменником Петром Лубенським), віршована алегорія-казка "Пташка-невдашка", краєзнавчі книги "Шляхами батьків" (у співавторстві з В.Косиовим), "Олександр Григорович Шліхтер" (у співавторстві з П.Лубенським), путівник "Лубни", навчальний посібник "Рідний край" (у співавторстві з В.Козюрою), праця монографічного характеру "Подвижники українського музейництва" (у співавторстві з О.Супруненко).

Б.С.Ванцак — співавтор, редактор-упорядник, відповідальний за випуск збірників тез та матеріалів наукових конференцій "1000-летие города Лубны", "М.Т.Симонов (Номис)", "Лубенський Мгарський монастир" та ін. Він же — організатор проведення згаданих всеукраїнських і регіональних форумів. І це лише один із напрямків його багатогранної творчої діяльності.

Невтомний дослідник старовини Б.С.Ванцак упродовж десятиліть збирав рідкісні документальні пам'ятки з історії Лубенщини, які поетапно, починаючи з 1973 р., передавав на державне зберігання до Лубенського державного міського архіву. І сьогодні в особовому фонді дослідника (Ф.62: "Колекція документів з історії Лубенщини краєзнавця Б.С.Ванцака") нараховується 671 од. зб. Тут знаходимо чимало цікавих колекцій, зокрема, збірки документів про родовід К.М.Скаржинської та її родичів Кур'якових; про археолога Г.Я.Стелельського; матеріали з історії преси Лубенщини і Лубенського літературного об'єднання (серед них є листи П.Усенка, Л.Первомайського, В.Петльованого); поштівки, афіші, платівки та ін. Окремі документи фонду Б.С.Ванцака (оригінали) датовані кінцем XVIII ст.

Б.С.Ванцак не тільки вмів вишукувати (а значить, рятувати) історичні пам'ятки, він розумівся на них і, безперечно, знав їх справжню вартість. Через це його шанували й історики, й археологи, й краєзнавці, й архівісти, запрошуючи до участі у наукових конференціях, виданні збірників наукових праць (див., приміром, "Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею", вип.2. — Полтава, 1992; "Архівний збірник на посвяту Полтавської вченої архівної комісії". — Полтава, 1993; "Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920)". — Полтава, 1995). У своїй же роботі колеги неодмінно послуговувалися (і послуговуються) цінними науковими розвідками Бориса Сидоровича про відомих земляків-лубенців: К.М.Скаржинську, родину Кур'якових, М.Т.Симонова (Номиса), братів Шеметів та ін.

Б.С.Ванцак — неодмінний учасник ряду археологічних експедицій на Лубенщині, помічник в організації досліджень Є.В.Махно, О.В.Сухобокова, Ю.Ю.Моргунова, В.Я.Сергіна, О.Б.Супруненка, І.М.Гавриленка і багатьох інших археологів-польовиків. Про роботу кожної з цих експедицій знаходимо у часописі "Лубенщина" чимало матеріалів, фоторепортажів, інформації, підготовлених невтомним краєзнавцем. Звісно ж, 1000-ліття літописного міста Лубен, відзначене на високому державному рівні, навряд чи б отримало визнання без плідної праці краєзнавця й ініціатора цього загальноукраїнського заходу.

Особливо плідна співпраця пов'язувала Б.С.Ванцака з ще одним лубенцем за походженням, уродженцем с.Лазірки колишнього Лубенського повіту і району, І.Г.Шовкоплясом (1921-1997), видатним українським ученим-палеолітознавцем, археологом, істориком, популяризатором надбань науки. Наслідком цієї співпраці стало чимало фахових досліджень Б.С.Ванцака.

За творчої співпраці краєзнавця у газеті "Лубенщина" цей районний часопис посідав чи не провідне місце серед газет України у висвітленні питань краєзнавства, історії рідного краю, пам'яткоохоронництва. Газету читали і випускали поза межами Полтавщини, а то і України...

Світла пам'ять про відомого письменника і журналіста, краєзнавця і громадянина Бориса Сидоровича Ванцака назавжди залишиться у серцях його рідних, друзів, колег, однодумців. Водночас віримо, що ім'я дослідника неодмінно буде вписане до літопису славного міста Лубен, патріотом якого він був усе своє життя.

НОВІ ПРАЦІ З ПРОБЛЕМАТИКИ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ВИДАННЯХ КІНЦЯ 1990-х РОКІВ

Матеріали до бібліографії

1. Артемьев А.В. О фактах заболеланий зубо-челюстной системы в среде позднероменского населения Днепровского Левобережья // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.101-104.
2. Артем'єв А.В., Коваленко О.В. Матеріали з некрополю на околиці форштадту полкової Полтави // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.54-55.
3. Белинская Л.И. Поселения второй половины — конца 1 тыс. н.э. на Сейме // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТДНК. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1995. — С.82-83.
4. Берест Ю.М. Друге городище біля с.Зарічне на Ворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.41.
5. Берест Ю., Осадчий Е. История изучения Зеленогайского археологического комплекса // V міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22-24 квітня 1997 р.): Наук. м-ли. — К., 1997. — С.215-217.
6. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Розвідки на території Зеленогайського та Зарічинського археологічних комплексів // Третя Сумська обл. наук. іст.-краєзн. конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.29-31.
7. Веремейчик О.М. Сільські поселення IX-першої половини XII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1994. — 24 с.
8. Веремейчик О.М. Топографія і площа осліщ IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.25-30.
9. Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. розвідки у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.93-95.
10. Горбаненко С.А. Статистична обробка серпів Битицького городища (за м-ми археологічних розкопок 1984-1990 рр.) // Третя Сумська обл. наук. іст.-краєзн. конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.21-22.
11. Григорьев А.В. Еще раз о ранних типах лучевых височных колец // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.38-41.
12. Григор'єв О.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.44-48.
13. Гурьянов В.Н., Шинаков Е.А. Стародубское ополье IX-XII вв. // Археологія. — К., 1998. — №2. — С.121-130.
14. Енуков В.В. Динамика торговых связей Посемья в X-XIII вв. // Святой князь Михайло Чернігівський та його доба. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — С.86-89.
15. Енуков В.В. О содержании летописного термина "Посемье" // Проблемы истории и археологии Украины: ТДНК. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1997. — С.74-75.
16. Енукова О.Н. К вопросу об усадебной застройке Южной Руси в домонгольское время (по м-лам Липинского археологического комплекса) // Проблемы истории и археологии Украины: ТДНК. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1997. — С.75-76.
17. Енукова О.Н. Раскопки на Липинском поселении в 1995 г. // Святой князь Михайло Чернігівський та його доба. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — С.83-85.
18. Енукова О.Н. Роменское погребение из Лебяжьего // РА. — М., 1995. — № 1. — С.193-195.
19. Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.44-46.
20. Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганний некрополь // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.188-211.
21. Ковалевский В.Н. Славянские ножи с волотовицкого археологического комплекса // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.33-43.
22. Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.33-43.
23. Ковалевский В.Н. О характерных типах древнерусских отопительных сооружений // Третя Сумська обл. наук. іст.-краєзн. конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.10-12.
24. Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — К., 2000. — № 1. — С.67-80.
25. Колода Володимир. Деякі наслідки археологічних досліджень Мохначанського городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.40-45.
26. Кракало І.В. Скроневі кільця [з Жовниного] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — Наш каталог. — С.178-179. — №№24-27.
27. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: Свод археологических памятников. — М., 1996. — 256 с.
28. Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.91-92.
29. Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X — XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.47-68.
30. Кулатова І.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.
31. Куриленко В.Є. Пам'ятки археології Коропа та його околиць // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.47-48.
32. Кучера М.П. Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах // Археологія. — К., 1999. — № 2. — С.105-110.
33. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.
34. Ляскоронський В. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Полтава: Археологія, 1995. — Репр. вид. — 56 с.: іл.
35. Макушиников О.А. О локализации летописной реки Песчаны и путь "в радимичи" // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.52-56.
36. Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С. 66-70.
37. Мироненко К.М. Пізньороменське житло з посаду літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.47-49.
38. Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.49-55.
39. Мироненко К.М. Розвідки в південній околиці Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.113-114.
40. Миненко В.В., Шинаков Е.А. Древнерусский железоделательный комплекс у городища Синин // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.99-101.
41. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — 159 с.: іл.
42. Моргунов Ю.Ю., Щавелєв С.П. "Курск на Тускоре": К вопросу о происхождении летописного города // Славянский средневековый город: Тр. VI Международ. Конгр. славянской археологии. — М., 1997. — Т.2.
43. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев: Пути, связи, судьбы. — К., 1997. — 191 с.: ил.
44. Моця О.П. Дружинна культура Чернігівщини (IX-XI ст.) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.56-60.
45. Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруській часи // Археологія. — К., 1999. — № 2. — С.50-59.
46. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — К.-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.
47. Осадчий Е.Н. Взаимодействие элементов погребального обряда Днепровского Левобережья X-XIII ст. методом корреляции на картографической основе // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.37-40.
48. Осадчий Е.Н. Взаимодействие элементов и типов погребального обряда Зеленогайского курганного некрополя X-XIII ст. // Третя Сумська обл. наук. іст.-краєзн. конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.12-15.
49. Петрашченко В.О. Пам'ятки VIII-IX ст. Правобережного Подніпров'я // Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С.6-18.
50. Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / Ред. кол.: Моця О.П., Коваленко В.П., Петрашченко В.О. — К.: ІЗМН, 1997. — 180 с.
51. Полтаві 1100 років: Буклет / Авт. Моця О.П., Толочко П.П. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с.
52. Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. — Білопілля, 1997. — 60 с.: 20 іл.
53. Приймак В.В. Давньоруські поселення південної частини межиріччя Сули і Удаю // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С.86-87.
54. Приймак В.В. Дослідження Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.129-131.
55. Приймак В.В. Городища на р.Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.64-67.
56. Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.28-43.
57. Приймак В.В. Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н.е. — поч. II тис. н.е. // Більське городище

в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.164-171.

58. Приймак В.В. Проблеми середньовічної археології Північного Сходу Лівобережної України 90-х років ХХ ст. // Третя Сумська обл. наук. іст.-краєзн. конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.31-34.

59. Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.11-19.

60. Приймак В.В. Розвідки у межиріччі Сули і Удаю // ПА3. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.118-121.

61. Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: Дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава-Суми, 1997. — 50 с.: іл.

62. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII-IX ст. — Суми, 1994. — 76 с.

63. Приймак В.В. Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на північному сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — С.109-114.

64. Приймак В.В. Ями поховання городища Новотроїцького // Археологія. — К., 1998. — № 2. — С.93-100.

65. Приймак В.В., Радько Г.В. Археологічні пам'ятки VIII-XIII ст. на території м.Суми та його околиць // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернівці: Сіверянська думка, 1995. — С.70-75.

66. Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтави 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.2 обкл.

67. Про час заснування Полтави: Буклет-довідка. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.

68. Приходнюк О.М., Хардаєв В.Н. Балкановізантійські прикраси Харівського скарбу // Музейні читання: М-ли наук. конф. Муз. іст. кошт. України — філіалу НМІУ (17-18 грудня 1996 р.). — К., 1998. — С.55-57.

69. Роздобудько Михайло. Переяславська земля VI-IX ст. // Наук. зап. з української історії [істор. ф-ту Переяслав.-Хм. ДП]. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. VIII. — С.18-22.

70. Сохацький В.В. Раскопки на территории "окольного града" древнего Чернигова в 1993 г. // Археологічні старожитності Подесення. — Чернівці: Сіверянська думка, 1995. — С.137-140.

71. Супруненко Олександр. Археологічне обличчя Полтави // Архитектура и престиж. — К., 1999. — № 3(11). — С.42.

72. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Полтави // Полтава: Історичний нарис. — Полтава: Полт. літератор, 1999. — С.9-16.

73. Супруненко О.Б. До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля // Проблеми історії та археології України: ТДНК.

— Харьков, 1999. — С.58-59.

74. Супруненко Олександр. Літописна Лтава // Рідний край. — Полтава, 1999. — №1. — С.113-118.

75. Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень) // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.9-27.

76. Супруненко О.Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.: іл.

77. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.20-30.

78. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М. Приймак В.В. Розкопки в Полтаві // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.147-149.

79. Сухобоков О.В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.59-65.

80. Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — К., 1999. — №2. — С.25-39.

81. Сухобоков О.В. Залізообробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с.Ніцаха Сумської обл. // Археологія. — К., 1995. — № 3. — С.53-68.

82. Сухобоков О.В. К хронології славянських пам'яток Дніпровського Левобережжя останньої чверті I тис. // Історія Русь-України: (Історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С.49-57.

83. Сухобоков О.В. Етнокультурная история Левобережной Украины I — начала II тыс. // Археологія. — К., 1998. — № 2. — С.37-45.

84. Сухобоков О.В., Комар О.В., Белінська Л.І. Нові розкопки городища "Монастирища" у м.Ромни // АБУ 1998-1999 рр. — К., 1999. — С.152-153.

85. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Історія Лівобережної України I тис. н.е. в етнокультурно-археологічному аспекті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. — Київ-Львів, 1999. — С.277-290.

86. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — 72 с.: іл.

87. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Орнаментация волинцевско-роменского керамического комплекса // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.-Львів, 1997. — С.161-176.

88. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Предмети христианского культу з розкопок роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с.Кам'яне Сумської області // Християнські старожитності

Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.51-56.

89. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.138-145.

90. Стародубцев Г.Ю. Охраняемые исследования Гочевского археологического комплекса // Деснинские древности: М-лы Межгосударств. науч. конф. "История и археология Подесенья". — Брянск, 1995. — С.90-91.

91. Степанович С.П. розвідки в басейні Середнього Псла // ПА3. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.101-104.

92. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — 128 с.

93. Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 360 с.

94. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — 200 с.

95. Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.5-6.

96. Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П., Мураїн В.Ю., Симоненко О.В., Телегін Д.Я. Давня історія України: У двох книгах. — К.: Либідь, 1995. — Кн.2. — 224 с.

97. Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / Беляєва С., Абашина Н., Блажевич Н. та ін. — К., 1997. — 298 с.

98. Уманец А.Н., Шевченко Ю.Ю. Эволюция Чернигова к X в. в контексте киеворусской государственности // Деснинские древности: М-лы Межгосударств. науч. конф. "История и археология Подесенья". — Брянск, 1995. — С.63-66.

99. Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX-XIII ст. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернівці: Сіверянська думка, 1995. — С.9-13.

100. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Лісково. — Чернівці: "Деснянська правда", 1999. — 184 с.: іл.

101. Шинаков Е.А. Археологические работы в Брянской области в 1988-1989 гг. (древнерусская эпоха) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернівці: Сіверянська думка, 1995. — С.100-104.

102. Шинаков Е.А. Камерные захоронения Среднего Подесенья // Деснинские древности: М-лы Межгосударств. науч. конф. "История и археология Подесенья". — Брянск, 1995. — С.81-85.

103. Шинаков Е.А. От пращи до скрамасакса: На пути к державе Рюриковичей. — Брянск, 1995. — 278 с.

© Укл. Малікова Л.Р.

ХРОНІКА

Міжнародна конференція "ПРОБЛЕМИ СКІФО-САРМАТСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ ПРИЧОРНОМОР'Я" (Запоріжжя, 19-23 жовтня 1999 р.)

19-23 жовтня 1999 р. на базі Запорізького державного університету та Запорізького краєзнавчого музею відбулася Міжнародна наукова конференція "Проблеми скіфо-сарматської археології Причорномор'я". У роботі конференції взяли участь більш ніж 60 представників наукових закладів, вузів і музеїв України, Росії, Молдови та Франції (Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Севастополь, Київ, Кишинів, Москва, Одеса, Париж, Полтава, Рені, Саратов, Севастополь, Сімферополь, Херсон, Запорізька область).

Протягом трьох днів проходили пленарні та секційні засідання, в ході яких учасники конференції мали можливість обговорити проблеми, що відображають різноманітні аспекти давньої історії України й суміжних регіонів доби раннього залізного віку. Наявність технічних засобів дала можливість наочно та зримо отримати уявлення про запропоновані до обговорення матеріали.

Учасники конференції ознайомилися з археологічною експозицією Запорізького обласного краєзнавчого музею, де спеціально до наукового форуму були створені дві нових експозиції — з матеріалів розкопок А.В.Бодяньського і особистої колекції В.Г.Шляйфера, з новими знахідками у фондах Запорізького держуніверситету та краєзнавчого музею, найновішими книжковими надходженнями до бібліотеки археологічної лабораторії ЗДУ, отягнули пам'ятки

старовини і природи острова Хортиця. До початку роботи конференції були видані матеріали доповідей — збірник наукових праць "Проблеми скіфо-сарматської археології Причорномор'я", обсягом близько 34 друкованих аркушів (видавці: Запорізький та Московський держуніверситети, Запорізький краєзнавчий музей, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації), буклети "Могильник Мамай-гора" (автор Тоцев Г.М.) і "Городище Великі Кучугури" (автори Тихомолова І. та Папаңдопуло З.), підготовлені до друку ВЦ "Археологія" ЦОДПА, бібліографічний покажчик "Запорожье археологическое" (укладач Тоцев Г.М.).

Учасники і запрошені на конференцію висловили сердечну вдячність керів-

ницю конференції та її організаторів за гостинність та високий рівень організації заходу.

Учасники і запрошені на конференцію висловили сердечну вдячність керів-

ництву Запорізького держуніверситету і Запорізького краєзнавчого музею, які організували й провели на високому рівні одну з найбільш представницьких археологічних конференцій з проблематики раннього залізного віку в Україні за останнє десятиліття. На пленарному засіданні було прийняте звернення до керівництва Запорізької області та Кам'янсько-Дніпровської райдержадміністрації про сприяння діяльності археологічній експедиції Запорізького держуніверситету у дослідженнях найбільших у Східній Європі могильників скіфського часу та періоду середньовіччя — Мамай-гори та Мамай-Суржи поблизу с. Велика Знамянка.

23.10.1999

© Тоцев Г.М.

Наукова конференція
"ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
НАСЕЛЕННЯ СТЕПУ І ЛІСОСТЕПУ ЄВРАЗІЇ
(від кам'яного віку до раннього
середньовіччя)".
(Дніпропетровськ, 1999)

6-9 грудня 1999 р. у Дніпропетровську, на базі Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського державного університету проходила робота міжнародної археологічної конференції "Етнічна історія та культура населення Степу і Лісостепу Євразії (від кам'яного віку до раннього середньовіччя)".

У роботі конференції взяли участь археологи Києва, Харкова, Донецька, Запоріжжя, Луганська, Полтави, Черкас. На жаль, колеги з країн СНД та далекого зарубіжжя прибути до Дніпропетровська не змогли, хоча заявки і тези їх виступів були надіслані вчасно та видані у "Матеріалах" конференції.

Робота конференції проходила у двох секціях: кам'яного — бронзового віків та раннього залізного віку — середньовіччя. Всього заслухано 32 доповіді і повідомлення.

Тематично переважали доповіді, присвячені культурам енеоліту-ранньої бронзи Степової зони Східної Європи (*Нечитайло А.Л., Ковальова І.Ф., Марина З.П., Тесленко Д.Л., Гейко А.В., Салєїн С.В. і Артем'єв А.В.*) та етнокультурним процесам і пам'яткам пізньої чи фінальної бронзи (*Отрощенко В.В., Ромашко В.В., Литвиненко Р.О., Усачук А.М., Горбов В.М. та ін.*).

На секції залізного віку — середньовіччя найбільшу зацікавленість викликали доповіді, присвячені салтівській культурі (*Красильников К.І., Аксьонов В.С. та ін.*). Значний інтерес присутніх привернула доповідь *Шалобудова В.М.* про переважне використання античних монет у середньовічній метролопії. Яскравий портрет С.К. Кульжинського — етнографа, археолога і музейника — дослідника старожитностей Лівобережжя Дніпра — був поданий у доповіді *Супруненко О.Б.*

Присутні на секційних засіданнях дослідники відвідали археологічну експозицію Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького, ознайомилися з колекціями Археологічного музею Дніпропетровського державного університету. Учасники і гості конференції прийняли звернення до Верховної Ради України щодо вдосконалення Законодавства України про охорону і використання пам'яток історії та культури, у зв'язку з проведенням земельної реформи, прискорену підготовку Закону України "Про збереження культурної спадщини".

Література

1. Етнічна історія та культура населення Степу і Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранні середньовіччя): М-ли міжнародної наук. конф. (Дніпропетровськ, 6-9 грудня 1999 р.) / За ред. Ковальової І.Ф. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1999. — 162 с.: іл.

12.12.1999 © Ковальова І.Ф., Артем'єв А.В.

Наукова регіональна конференція
"МУЗЕЇ. МЕЦЕНАТИ. КОЛЕКЦІЇ",
присвячена Міжнародному дню музеїв
(Полтава, 18-19 травня 2000 р.)

18-19 травня 2000 р. у м. Полтава відбулася наукова регіональна конференція "Музеї. Меценати. Колекції", присвячена Міжнародному дню музеїв. Вона організована управлінням культури Полтавської облдержадміністрації, Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації, Полтавським краєзнавчим музеєм, за участі Національного університету ім. Т. Шевченка. Конференція збрала понад 30 учасників — науковців вузів та музеїв України — археологів, істориків, пам'яткоохоронців, краєзнавців, музеєзнавців. Присутніми на пленарних засіданнях були працівники музеїв *Полтави, Кременчука, Сум, Харкова, краєзнавці Полтавської області, студентська молодь.*

На відкритті першого пленарного засідання з привітанням до учасників та гостей наукового заходу від Полтавської обласної державної адміністрації звернувся *Петро Шемет*, заступник голови облдержадміністрації, кандидат педагогічних наук, який зробив короткий екскурс до історії меценатства в світі і, зокрема, на Полтавщині, відзначив здобутки у музейній роботі в області протягом останніх років.

З цікавими доповідями і повідомленнями на пленарному засіданні, на якому головував *Іван Глизь*, начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації, виступили гості полтавців. Зокрема, *Валерій Скурда*, кандидат історичних наук, завідувачий Музеєм археології Харківського державно-

го університету, познайомив присутніх з історією Музею витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті; *Ірина Карсим*, аспірантка Національного університету ім. Т. Шевченка розповіла про приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. *Микола Єнко*, зав. відділом Музею-заповідника М.В. Гоголя (с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області) поділився досвідом створення музейних колекцій шляхом залучення зібрань приватних осіб.

Цікаві доповіді подали і полтавці: *Олександр Супруненко*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології розповів про долю колекції К.М. Скаржинської після 1906 року; *Віталій Ханко*, заслужений працівник культури України, доцент Полтавського технічного університету ознайомив з меценатами і колекціонерами на Миргородщині; *Галина Галян*, зав. відділом народознавства Полтавського краєзнавчого музею зупинилася на ретроспекціях і новаціях у житті полтавських музеїв. *Володимир Мокляк*, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею охарактеризував козацькі старожитності у зібранні обласного музею. Про невідому автобіографію О.Г. Сластьона розповіла кандидат історичних наук *Світлана Нестуля*, ст. викладач Української медичної стоматологічної академії.

На другому пленарному засіданні, очолюваному *Катериною Фесик*, виключною обов'язки директора Полтавського краєзнавчого музею, було заслухано чимало нових і цікавих повідомлень про життя і діяльність музейних меценатів і подвижників, чийми зусиллями формувалася і розвивалася вітчизняна культура, зокрема музейництво і колекціонування в Україні. З доповідями виступили *Олександр Тітков*, зав. сектором ЦОДПА, про східні колекції — зібрання П.П. Бобровського у Полтаві; повідомленнями — *Ірина Кракало*, ст. науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею, — про музейну збірку старожитностей черняхівської культури; *Валентина Троцька*, зав. сектором Музею-заповідника українського гончарства в Опішні, — про археологічну колекцію ДМЗУГ; *Анатолій Гейко*, зав. сектором ЦОДПА, — про археологічну діяльність С.А. Мазаракі; *Світлана Кизим*, зав. відділом природи Полтавського краєзнавчого музею, — про визначних учених-природознавців — свого часу співробітників музею, та інші.

За матеріалами конференції, спільно з Національним університетом ім. Тараса Шевченка, ВЦ "Археологія" ЦОДПА підготовлений до друку ілюстрований збірник наукових праць "Музеї. Меценати. Колекції" (*Київ-Полтава, 2000. — 108 с.: іл.*), що побачив світ у травні 2000 року.

22.05.2000

© Філоненко Л.К.

RESUME

Oblomsky A.M., Terpilovsky. R.V.
Slavonic Settlement and Nomad's Burial on the Banks of Vorskla (the 5-8th cc)

Mediaeval materials from the archaeological complex Ryabovka-3 (Sumy reg.) include the finds from an Early Slavonic settlement and a nomad's burial. On the settlement, 9 buildings' remains, 26 household pits and 7 fireplaces are explored. All these objects are subdivided on three constructing periods. Two of them are referred to the Penkovskaya culture (the 5th and the 6th - first half of the 7th cc) and the third - to the Sakhnovka-Volyntsevo horizon (the end of the 7th - beginning of the 8th c). The objects of the Penkovskaya culture's period are covered by inhumated burials with horses' bones, oriented towards North-East direction. These burials, all four of them, are much in common with the Steppe relics dated by the 7th c. They belonged to the Mediaeval nomads. One of the burials is covered by the later household pit, which proves the life to be restored on its territory.

Kazansky M.M., Sereda D.V.
Penkovskaya Culture's Settlement "Poluzorye-1" (Poltava reg.)
 The materials about the Penkovskaya Culture's Settlement "Poluzorye-1" excavated and investigated by M.M.Kazansky in 1979 in Novosanzharski district (Poltava reg.) are published.

Lyubichev M.V.
Settlement in Kharkov region (the 2nd and 3rd quarters of the 1st Millennium A.D.)

In 1984, the Kharkov University expedition explored the settlement Feski-3 (Zolochiv district, Kharkov reg.). The remains of the house were discovered with some pottery concentrated inside and referred primarily by Y.V.Buynov to the Penkovskaya Culture. However, the house was attributed by the Late Roman period, judging by the pottery fragments of the Kievskaya and Chernyakhovskaya cultures. Therefore, it used to belong to these both cultures' representatives.

Gavritukhin I.O.
New Finger-Shaped Fibles Found near Gradizhsk
 The pictures of two finger-shaped fibles of the Post East-German type (the 2nd-3rd quarter of the 7th c) are published. The fibles were found near the settlement Gradizhsk (Globino district, Poltava reg.) on the Dnieper's left bank. The publication is prepared on archive materials of the Kremenchug museum of local lore, since both finds were sold by its owner abroad.

Gorbanenko. S.A.
Materials for the Map of Cultivated Plants (Volyntsevo-Romny Period)
 The list of cereals and cultivated plants found in the settlements of Volyntsevo-Romny period (The Left-Bank forest-steppe zone). The data of cereals' percentage correlation are presented.

Koloda V.V.
The Dwelling with Sacrifice Place on the Mokhnachansk Hillfort
 The article is dedicated to the unique archaeological complex on the Mokhnachansk hillfort. The dwelling contained the remains of sacrifice place. The complex is dated by the end of the 10th - first half of the 11th cc.

Geyko A.V., Litvinenko T.M.
The Issue of Firing Temperature for the Romny culture's Pottery
 The article presents the results of experiment on determining the firing temperature for the Romny culture's pottery taken from the hillforts Glinsk (Romny district), Gorodishche (Chernukhi district) and the chronicles' Ltava. It's proved that the firing temperature for most of the fragments is about 450-550 degrees of C. Some facts concerning home pottery of the Romny culture are considered here.

Levchenko D.I.
Finds Discovered near Gradizhsk (6-7th cc) in the Collection of the Poltava Museum of Local Lore
 The information about the collection of finds dated by the Penkovskaya culture's times. They were discovered by V.L.Taranenko from 1975 till 1981 and studied by L.M.Rutkovskaya. The collection is preserved in the Poltava Museum of Local Lore.

Lugovaya L.N., Melnikova I.S.
Romny Culture Materials in the Collection of the Poltava Museum of Local Lore
 The short list-review of Romny culture materials in the collection of the Poltava Museum of Local Lore is published here. All the subjects are of Poltava region's origin. They were collected in the process of field works by I.I.Lyapushkin, I.A.Zaretsky, O.V.Sukhobokov, S.P.Yurenko, Y.Y.Morgunov, A.B.Suprunenko etc. By now, the Romny culture's materials collection contains over 3000 subjects.

Suprunenko A.B., Kulatova I.N., Pryimak V.V.
Complexes of the Chronicle's Ltava's Pre-Settlement (the Late Romny Period)
 The article continues the series of publications about the researches of the chronicle's Ltava's pre-settlement during protective

excavations on Insitutska Gora, Pervomayski Avenue and The Litvinovs' Street in 1997-1998. The excavations were made by the expedition of the Regional Center of Research and Protection of Archaeological Relics. The remains of dwellings and household constructions are described here.

It was proved that most of the complexes researched were destroyed due to pogrom. The version is testified by coins' and utensils' hoards. The pogrom took place in the first decades of the 11th c. The event had found its reflection in the chronicles' information about "pacification of Sever towns" by prince Boris Vladimirovich, who suppressed the Severs' riot supported by Pechenegs.

Kovalenko O.V.
The Romny Culture's Pottery's Decor (Poltava)
 The article analyzes the group of the Late Romny culture's pottery, especially its decor. The finds described were discovered in the course of excavations on the territory of the chronicles' Ltava's pre-settlement in 1997-1998. Six types of ornamental compositions and 36 variations of pots' decor, one type (4 variations) of early pottery's decor and one type (3 variations) of clay frying-pans' decor are specified.

There are also some basic technologies of putting the decor on pottery described. Prevailing among them are pressing by stick, finger, nail, rope etc. Especially interesting are some specimens of pottery with the prints of spiral fore head ring.

The above-mentioned types of decor are characteristic for the Romny culture's pottery and form the specifics of the Lower vorskla's Severs' antiquities' decor diversity.

Artemyev A.V., Gavrish P.Y., Yalansky O.V.
The Experience of Post-Humous Diagnosis by Skull Bones
 (Based upon the Finds from the Knyshesvske Hillfort)

The subject of investigation was a male skull dated by the Scythian Times (7-3th cc.B.C.) and found on the territory of the Knyshesvske hillfort (Gadyach district, Poltava region). Gender and age database are defined, with some traces of damages on the skull, which the person had got when he was alive. These damages caused the person's death.

The conclusion is that the person was a warrior and was killed during war actions while defending the hillfort against the Scythian-nomads. This version coincides with the results of archaeological research of the hillfort.

Gavrilenko I.N., Suprunenko A.B.
The Archaeological Map of the Lower Psyo's Basin
 The article introduces into scientific circulation the results of archaeological researches on the territory of the Lower Psyo's basin - from the village Veliki Sorochintsy (Mirgorod district) to the village Ostapye (Velikobagachansky district) in Poltava region. The excavations were made in the years 1983, 1989 and 2000. The description of finds dated by the epochs of Neolithic, Bronze, Early Iron Age, Early Slavonics and Kiev Rus are given. Some finds were discovered on the territory of the Ancient Rus's hillfort near Ostapye.

Titkov A.V., Sidorenko A.V.
Some Researches in the Lower Sula's Basin
 The results of archaeological researches and investigations of some relics in the Lower Sula's basin - namely, an Ancient Rus hillfort near the village Khitsy and a settlement near the village Zasulye (Lubny district, Poltava region). From the first of them, the collection of iron things (including spearheads, arrow-heads, rider's equipment, working utensils etc) was taken. Most of the finds are dated by the 10-13th cc. Short analysis of general trends of iron production is given.

Berest Y.M., Osadchy Y.N.
New Facts from the Researches of Shpillevka and Zarechnoye Archaeological Complexes
 The information about the new researches of the Scythian times' Romny culture's and Ancient Rus hillforts near the villages Shpillevka and Zarechnoye (the Middle Psyo and Middle Vorskla basins). The facts about new-found burial mounds, settlements, their fortification are given. The newly discovered large Scythian times' hillfort near the village Zarechnoye (Akhtyrka district, Sumy region) is described.

Grab V.I.
Stone Primitive Sculpture ("Baba") in descriptions of V.Grinchenko
 The publication gives some extracts from the survey of V.A.Grinchenko, archaeologist, about the complex of nomads's stone primitive sculptures ("Babas") dated by the 12-13th cc. (Bugayvka village, Poltava district, Poltava region).

Drozdova Ye.V.
The Publications of Poltava Regional Government's ("Zemstvo") Statistic Bureau as the Source of Historical Database
 The article is the kind of review of the Publications of Poltava Regional Government's ("Zemstvo") Statistic Bureau for the years 1865-1917. Historical and bibliographical aspects for the publications' future use are analyzed.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ** — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АИП — Археологические исследования на Полтавщине, Полтава
АИУ — Археологические исследования на Украине, Київ
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АМ ХГУ — Археологический музей Харьковского Национального (государственного) университета, Харьков
АН УССР — Академия Наук УССР
АО — Археологические открытия, Москва
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АС — Археологический съезд
- ВІПК** — Відділ історії первісної культури
ВОЗ — Всемирная организация здравоохранения
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук, Київ
ВЦ — Видавничий центр
- ГИМ** — Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва
- ДГУ** — Днепропетровский госуниверситет, Днепропетровск
ДДУ — Дніпропетровський держуніверситет, Дніпропетровськ
ДЕ — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург
ДІМ РФ — Державний історичний музей Російської Федерації, Москва
ДІМ УРСР — Державний історичний музей УРСР, Київ
ДМЗУГ — Державний музей українського гонимства в Опішні
ДПІ — Державний педагогічний інститут
- ЗДУ** — Запорізький державний університет, Запоріжжя
- ИА АН УРСР** — Інститут археології Академії наук УРСР, Київ
ИА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України
ИМК РАН — Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, Санкт-Петербург
- ИА РАН** — Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИИМК АН СССР — Институт истории материальной культуры АН СССР, Санкт-Петербург
- КГУ** — Киевский государственный университет, Киев
КГПИ — Курский государственный педагогический институт, Курск
КЗ ВУАК — Короткі звіттовлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ
КСИА — Краткие сообщения Института археологии РАН, Москва
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
КСП — Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
- ЛОИА АН СССР** — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР, Ленинград
- МАИЭТ** — Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриды, Симферополь
МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва - Ленинград
МИАДЛ — Материалы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья, Курск
- НА ІА НАНУ** — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НА ІМК РАН — Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, Санкт-Петербург
НАНУ — Національна Академія наук України, Київ
НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НИЭ — Нумизматика и эпиграфика, Москва
НМГУ — Національний музей історії України, Київ
- ОДПАП** — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП — Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
- ПАЗ** — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ПДМ — Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУАК — Полтавская Ученая Архивная комиссия, Полтава
- РА** — Российская археология, Москва
РАН — Російська Академія наук
- СА** — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
- ТД** — Тези доповідей
ТДНК — Тези доповідей наукової конференції
ТДП — Тези доповідей і повідомлень
ТДС — Тезисы докладов и сообщений
- УТОПІК** — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
- Ф ПКМ** — Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
- ХГУ** — Харьковский государственный университет, Харьков
- ЦОДПА** — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

"АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ"

можна придбати у Київських книгарнях "Академніга" та "Наукова думка", кіоску Полтавського краєзнавчого музею (Полтава), замовити післяплатою у книгозбірні Центру за адресою редакції, а також у Польовому комітеті та науковій бібліотеці ІА НАН України.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІСТОРИЧНО- ІЛІУСТРАЦІЙНИЙ ЖУРНАЛ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновник:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської області (наразі — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської області) Міністерства

Видання:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської області (наразі — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської області) Міністерства

Інститут археології НАН України

Регістраційний номер
ПДР № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкуються за постановою редакційної колегії журналу

Якщо лапідарська чи гонимість привабила, наведіть прізвища, імена та по-батьківські імена, послання на джерела і літературу несут авторів статей і публікацій.

У разі передруку посилання на "Археологічний журнал Північної України" обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВІП "Археологія"
ЦОДПА

Здаю до набору
14.10.2000. Підписано до
друку 23.01.2001.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум. друку арк. 14,5.
Ум. фарб. відб. 15,3.
Обл.-вид. арк. 15,25.
Тираж 500 прим.
(1-й тираж — 305 прим.)
Вид. № 79.
Зам. № 1/2001.

Віддруковано:
Друкарська
майстерня
ШІДрукарня "Гресек"

Артем'єв Андрій — науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА), асистент Української медичної стоматологічної академії, спеціалізується у галузі антропології.

Берест Юрій — член секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК історик.

Бєлашов Валерій — зав. кафедрою суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту, доцент, спеціалізується у галузі регіональної історії та краєзнавства.

Гавриленко Ігор — зав. відділом Полтавського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології кам'яного віку Лівобережної України.

Гавриш Петро — доцент Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології раннього залізного віку Лівобережної України.

Гавришук Ігор — науковий співробітник Інституту археології РАН, кандидат історичних наук, фахівець у галузі ранньослов'янської археології Східної і Центральної Європи.

Гейко Анатолій — зав. сектором ЦОДПА, спеціалізується у галузі археології раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Горбаненко Сергій — аспірант Інституту археології НАН України, вивчає старожитності ранньослов'янського часу Дніпровського Лівобережжя.

Грєб Василь — викладач Полтавської сільськогосподарської академії, правознавець, краєзнавець.

Дроздова Олена — аспірантка Київського Національного університету культури і мистецтва, бібліограф.

Казанський Михайло — заступник директора Лабораторії Національного науково-дослідного центру Національного музею старожитностей Сен-Жермен-ан-ле, доктор археології, фахівець у галузі ранньослов'янської археології Східної Європи.

Коваленко Оксана — ст. науковий співробітник ЦОДПА, вивчає пізньосередньовічні старожитності Полтавщини.

Коваленко Юрій — заступник директора Глухівського історико-архитектурного заповідника, краєзнавець.

Ковальова Ірина — професор Дніпропетровського державного університету, доктор історичних наук, провідний фахівець у галузі археології бронзового віку України.

Колода Володимир — доцент Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, кандидат історичних наук, фахівець у галузі історії металургії і металообробки Дніпровського Лівобережжя України і тис. н.е.

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА, спеціалізується у галузі археології раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя України.

Лєвченко Дмитро — ст. науковий співробітник ЦОДПА, вивчає пам'ятки ранньослов'янського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя України.

Литвиненко Тетяна — науковий співробітник Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Лобурець Василь — зав. кафедрою Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, відомий історик, голова правління Полтавського наукового товариства краєзнавців.

Лугова Любов — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею, дослідник курганних пам'яток Полтавщини доби бронзи-раннього залізного віку.

Любичев Михайло — доцент Харківського Національного університету, кандидат історичних наук, фахівець у галузі ранньослов'янської археології Дніпровського Лівобережжя України.

Малікова Лариса — ст. науковий співробітник ЦОДПА.

Мельникова Ірина — ст. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, археолог.

Нєстуля Олексій — професор Полтавського кооперативного інституту, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України, провідний фахівець у галузі історії пам'яток охоронництва й історії православної церкви II пол. XX ст.

Осадчий Євген — член секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК, дослідник пам'яток слов'яно-руського часу Сумщини.

Обломський Андрій — ст. науковий співробітник Інституту археології РАН, кандидат історичних наук, провідний фахівець у галузі археології слов'ян першої половини I тис. н.е. Східної Європи.

Приймак Віктор — ст. викладач Сумського державного педагогічного університету, фахівець у галузі слов'яно-руської археології північного сходу Лівобережної України.

Пустовіт Тарас — головний спеціаліст Державного архіву Полтавської області, історик-архівіст.

Сапєїн Сергій — ст. науковий співробітник Навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка у с.Ковалівка Полтавського району, спеціалізується в галузі пізньосередньовічної археології.

Сєреда Дмитро — аспірант Інституту археології РАН, вивчає ранньослов'янські пам'ятки межиріччя Дніпра і Дону.

Сидоренко Олександр — ст. лаборант Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, краєзнавець.

Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, фахівець у галузі історії археології України, дослідник пам'яток археології доби бронзи, раннього залізного віку та Київської Русі Дніпровського Лівобережжя.

Тєрпиловський Ростислав — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, провідний фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

Тітков Олександр — зав. сектором ЦОДПА, вивчає зброярські музейні збірки Полтавщини, історик.

Тошєв Геннадій — доцент Запорізького державного університету, кандидат історичних наук, провідний фахівець у галузі археології бронзового віку Північного Причорномор'я.

Троцька Валентина — зав. сектором археології та кераміки доби пізнього середньовіччя Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Філоненко Лідія — зав. сектором фондів ЦОДПА, музейник.

Шємет Петро — заступник голови Полтавської обласної державної адміністрації, кандидат педагогічних наук.

Шульга Світлана — учениця Навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка у с.Ковалівка Полтавського району, переможець обласної історичної олімпіади.

Яланський Олександр — професор, зав. курсом судової медицини Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук.

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На 1-й стор. обкладинки: Півторочевське житло №16/1998 р.
Попєва. Розкопки на посаді літописної Птави
Полтавської охоронної експедиції ЦОДПА.

На 4-й стор. обкладинки: Ромєвська в'яз у жиглі початку
XI ст. на Малому городищі у с.Глівське Зінківського р-ну
Полтавської обл. Розкопки Більської експедиції ЦОДПА, 1997 р.

Фото О.Супруненка, 1998.

Рисунки, креслення:

Варьєвської Т., Казанського М., Коваленко О., Коваленка Ю., Колоди В., Лєвченка Д., Миронька К., Ткачєвська О., Осадчого С., Обломського А., Приймака В., Сєреди Д., Приймака В., Супруненка О., Тєрпиловського Р.

Фото:

Супруненка О.

Коректура: Кулатова І., Курочка Т.
Переклад англійською мовою: Коржєвкова Ю.

До розгляду редколегією приймаються матеріали обсягом до 20 (статті), 16 (публікації), 7 (замітки) чи 3 (інформації) сторінок машинопису, рецензії (до 7 сторінок), до загального обсягу яких слід враховувати ілюстративні матеріали. Останні повинні бути виконані *якісно і професійно* (креслення, рисунки, фотографії); нечіткі ксерокопії та принтерні роздруковки фото не розглядаються.

Матеріали подаються у двох примірниках, підписаних автором. Система посилань — аналогічна прийнятій у журналі "Археологія" та щорічниках "Полтавський археологічний збірник".

Назви міст випуску у світ видань, видавництва подаються *без скорочень*. Посилання на позиції рисунків — через двокрапку (наприклад, рис.3:1-3,6).

Наводимо зразок опису різних типів видань:

монографії

Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — Київ: Наукова думка, 1987. — 247 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Київ: Наукова думка, 1987. — С.120. — Рис.57:18.

Chochorowski Jan. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy środkowej. — Krakow: Uniwersytet Jagielloński, 1993. — S.110. — Ryc.10:4.

статті у збірниках наукових праць

Мовч О.П. Етнічні процеси на території України за давньоруської часи // Старожитності Русі-України. — Київ: Київ. акад. св.роботству, 1994. — С.161-164.

Мурзін В.Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.50-56.

Rolle R., Murzin V.Ju., Šramko B.A. Das Burgwallsystem von Belfsk (Ukraine): Eine frühe stadrtartige Anlage im skythischen Landesinnerm // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1996. — B.18. — 1991. — S.57-84. — 4 Taf.

журнальні статті, рецензії

Гейко А.В. Свиридівське городище // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1/2. — С.56-58.

Зубарь В.М. О так называемой "тавро-скифской" войне в истории Ольвии // РА. — Москва, 1997. — № 2. — С.85-90.

Сухобоков О.В. Рец.: Чернігівська старовина. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — 147 с. // Археологія. — Київ, 1995. — № 2. — С.150-152.

збірки тез конференцій

Мельниковская О.Н. Южновская культура // Новейшие открытия советских археологов / ТДК. — Киев, 1975. — Ч.П. — С.9-11.

Шрамко Б.А., Шрамко И.Б. Ямные сырдутные горны в Скифии // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: (1-3 марта 1995 г.) / ТД. — Харьков, 1995. — С.58-59.

газетні публікації

Курilenko Виктория. Зачем же скифы наломали столько дров? // Независимость. — г.Киев. — 1996. — 11 сент. — № 116-117 (14101-14102). — С.8. — Фото.

буклети

Нераденко Т.М. Трипільська кераміка на Черкащині (до 100-річчя відкриття трипільської культури). — Черкаси: Сіач, 1993. — 1 а., скл. у 10 с.: іл.

Русское декоративно-прикладное искусство конца XVII - начала XX вв. / Сост. Побединская А.Г., Моисеенко Е.Ю. — Ленинград: ГЭ, 1980. — С.4.

Просимо обов'язково зазначити видавництва (при їх наявності) чи організації-видавці, для видань XVIII - початку XX ст. — друкарні або заклади, що їх видали:

Олижон Е.В. Речные долины Полтавской губернии. — Санкт-Петербург: тип. Т-ва Худ. печати, 1905. — Ч.2. — 475 с.

Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802-

1902 г.: Очерки по архивным данным. — Полтава: изд. Полтав. дворянства, 1907. — Т.П. — 303 с.

Щербаківський Валері. Кам'яна доба в Україні: Лекції читані в УВУ в 1946 р. — Мюнхен: вид. УВУ, 1947. — 87, 2 с.

Архівні матеріали також потребують фахового опису. **Наприклад:**

документи та звіти про дослідження

Астриб М.Г. Опись документов, поступивших в Музей от Е.Н.Скаржинской (1857-1900 гг.). — Рукопись. — Лубны, 1906 // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2656. — 137 арк.

Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змисвых валов в 1979 г. — Машинопись. — К., 1979 // НА ІА НАНУ. — 1979/24. — Ф.с. — № 9447. — 32 арк.

щодо редакції документації

Литвинський А. Дневник [археологических раскопок кургана у с.Хитцы Лубенского уезда]. — Рукопись. — Хитцы, 23 сентября - 9 октября 1896 г. // НА ПКМ. — Спр.03-14471. — Арк.18-40.

малюнки, креслення

Макаренко М.О. Загальний вигляд городища біля с.Ведмежж. — Акварель, олівець. — 1919 // Фонди Роменського КМ. — Інв. № РКМ. 2257. — 1 арк.

При використанні масових архівних джерел у історичних та інших публікаціях допускається типові скорочення, із зазначенням фондів, справ, аркушів та їх зворотів. **Наприклад:**

ДАКО. — Ф.2412. — Оп.2. — Спр.15. — Арк.61-61 зв.

НА ПКМ. — Спр.03-19. — Арк.12 зв.

Поточний архів ДКМ. — Ф.2. — Спр.12. — Арк.2

Журнал є *україномовним виданням*, з огляду на це, до друку приймаються *російською чи англійською мовою* статті лише *іноземних дослідників*.

Рукопис повинен мати текст *резюме англійською та російською мовою* (до 1500 знаків), за винятком рецензій та інформацій. Обов'язковий *список ілюстрацій*, нумерація останніх — на звороті оригіналу м'яким олівцем. Всі рукописи повинні бути *підписані автором*.

До поданих матеріалів слід долучити *список запропонованих скорочень* та аркуш із зазначенням *прізвища, ім'я та по-батьковій автора*, його наукових ступенів та звань, почесних звань, місця роботи і посади, домашньої та службової адреси, телефонів, факсів. *При відсутності цих підписаних автором додатків до матеріалів останні не розглядаються*.

Бажано подавати текстові матеріали (при можливості й графічні) на дискетах у форматі *MS Word*, ілюстративні матеріали у форматі *Tif*, що значно прискорить їх підготовку до друку. У цьому випадку до "рукопису" додається авторський лист та один примірник роздруковки тексту, підписаний автором.

Час повернення направлених на доопрацювання статей і публікацій — 1 місяць від дня їх отримання автором.

Адреса редакції:

Україна, 314011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, Центр археології.

Редакція журналу "Археологічний літопис Лівобережної України".

Тел.: (05322) 2-26-12

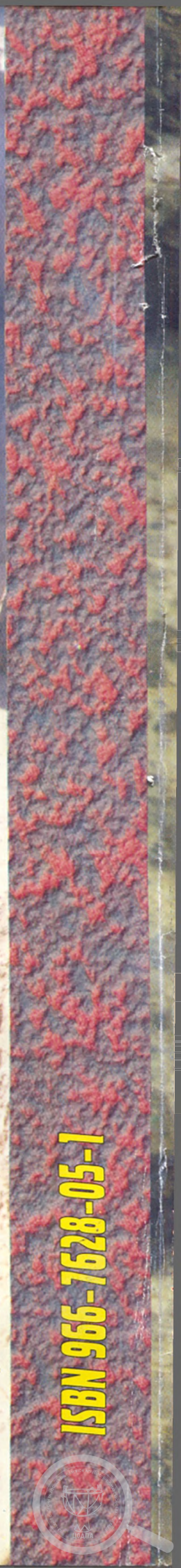
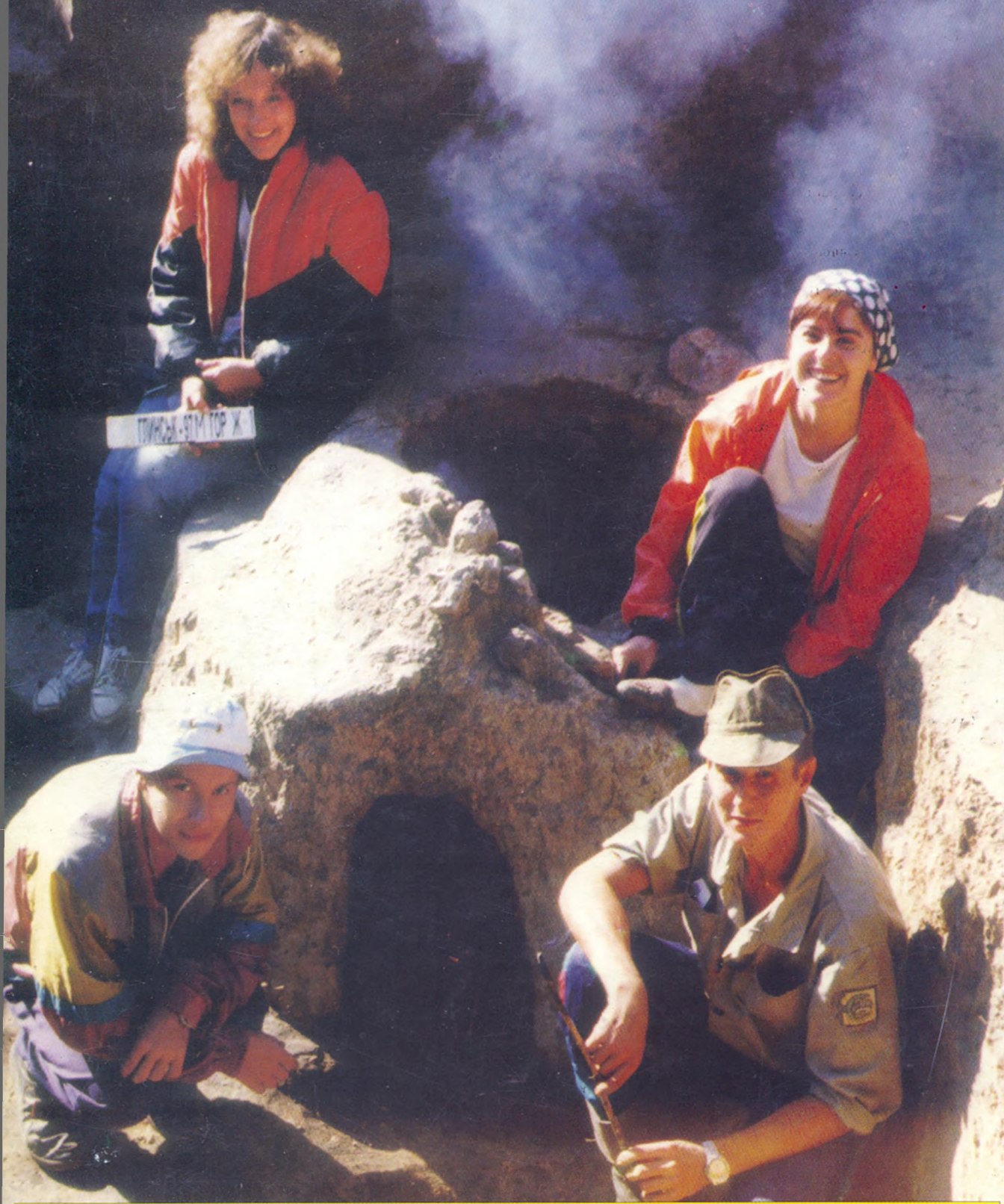
Якщо Ви хочете придбати поштовою післяплатою "Археологічний літопис Лівобережної України" та видання ВЦ "Археологія", просимо звернутися за адресою:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласдержадміністрації
Україна, 314011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37,
зазначивши замовлену літературу на поштовій листівці.

Під час дослідження печі пізньороменського житла
поч. XI ст. на Малому Глинському городищі. 1997 р.
(І.Кулатова, В.Слинько, О.Белько та В.Сукач).
с.Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл.
Фото О.Б.Супруненка.

ISBN 966-7628-05-1

До 100-річчя від часу відкриття роменської культури

На першій сторінці обкладинки
Посад літописної Лтави.
Залишки житла № 16 / 1998 р.
пізньороменської доби.
Вигляд з півночі.
М.Полтава, вул. Бр.Литвинович, 15.

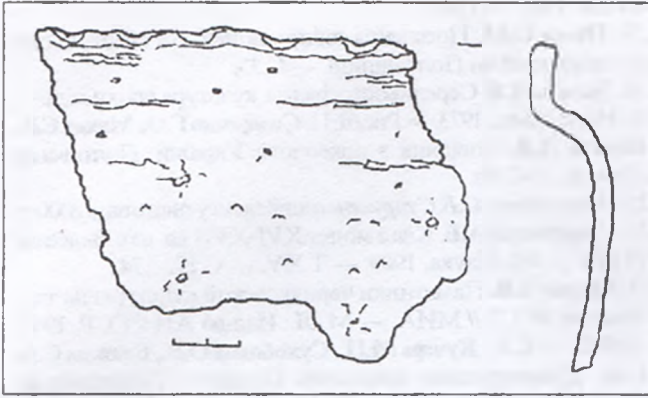

Рис.8. Записілля-Остап'є, ур.Казенне (пункт I).
Уламок волинцевського ліпного горщика.

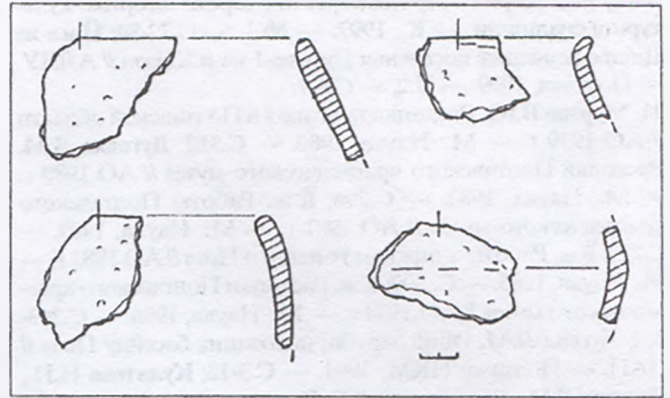

Рис.9. Манжелія. Фрагменти ліпного посуду
пеньківської культури.

ГЕС (пункт II) знаходиться біля краю надзаплавної тераси правого берега р.Псел висотою 1,5-2 м, у 0,45 км на захід — південний захід від села, поряд із садибою лісника та наглядча ГЕС Ткачова В.О. Культурні рештки (фрагменти ліпної кераміки, амфор, кістки тварин) виявлені на городах на площі до 0,2 га (40х60 м), більшою частиною вкритій чагарниками (рис.4:4-6). Товщина культурного шару тут становить 0,4 м.

Манжелія, с., ур.Григорівка, Глобинський р-н. Поселення доби пізньої бронзи і середини — третьої чверті I тис. н.е. розташоване край схилу першої надзаплавної тераси правого берега Псла в межах села (куток Прусівка), у долині струмка — правого притока ріки. Знахідки виявлені на городах (садиба Лисенка І.М.) на площі 0,7 га (70х120 м), витягнутій вздовж берега ріки у широтному напрямку³². Вони представлені кількома фрагментами ліпного посуду зрубної та бондарихинської культури, відщепами кременю, а також уламками ліпних посудин з нерівною заглаженою поверхнею, із середніми та крупними зернами шамоту в тісті щільної маси (рис.9)³³. На думку Д.І.Левченка, поселення належить до селищ пеньківської культури.

Отже, проведені розвідки на ділянці нижньої течії Псла встановили наявність значної кількості різночасових пам'яток на берегах ріки, що є свідченням безперечної перспективності обстежень узбережжя, ще й досі майже обділеного увагою дослідників. Серед найбільш вагомих результатів здійснених нами розвідок — виявлення групи ранньо- та пізньонеолітичних стоянок зі збереженим культурним шаром, поселень пеньківської культури та чи не найпівденніших у басейні ріки пам'яток літописних сіверян і періоду Київської Русі.

Література

1. Стулка матриці для відливання бронзового серпа [з Березняків] / Публ. Супрунєнка О.Б. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.8,9.
2. Рудинський М. Археологічні збірники Полтавського музею

// Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1. — С.42; Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.16, 85. — Табл. 3: 15; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.38; Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.112-113.

3. Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — № 327. — Арк.6-8; Товкачевський В.А. Неолитическое поселение у с.Поповка на р.Хорол // КСИА АН УССР. — К., 1961. — Вып. 11. — С.80-81.

4. Ильинская В.А. Отчет о работе Посульско-Донецкого отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1953 г. // НА ІА НАНУ. — 1953/9а. — Ф. е. — № 1842. — Арк.15-19; Тереножкин А.И., Ильинская В.А. Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма в 1966 году // НА ІА НАНУ. — 1966/18. — Ф. е. — №№ 4549-4550; Ильинская В.А. Разведка в Днепровском Левобережье // АИУ в 1965-1966 г. — К.: Наук. думка, 1967. — Вып.1. — С.196-200.

5. Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Отчет о работе археологической экспедиции "Славутич" в зоне Каневского и Кременчугского водохранилищ в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/24. — Ф. е. — №№ 10010, 10013; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Отчет о работе археологической экспедиции "Славутич" в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/1. — Ф. е. — №20295; Титова О.М. Поселення дніпро-донецької етнокультурної спільності на Полтавщині // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — Ч. II. — С.32-33; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселення дніпро-донецької етнокультурної общности эпохи неолита. — К.: Наук. думка, 1998.

6. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛРСЭ АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году // НА ІА НАНУ. — 1986/30б. — Ф. е.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.

7. Рудинський М.Я. Досліди на Полтавщині: Квітківка. Розшуки на Кременчуччині // КЗ ВУАК за 1926 р. — К.: ВУАК, 1927. — С.144-155; Його ж. Археологічні збірники Полтавського музею. — С.33-62.

8. Махно Е.В. Разведка по реке Хорол // АИУ в 1967 г. — К.: Наук. думка, 1968. — Вып. II. — С.35-41; Неприна В.И. Неолитические памятники лпзовьев р. Хорол // Там само. — С.41-46.

9. Горюнов Е.А. Разведка на Полтавщине // АО 1971 г. — М.: Наука, 1972. — С.366.

10. Залізник Л.Л. Звіт про польові дослідження Поліської експедиції ІА АН України в 1990 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — № 1990/35; Гаскевич Д.Л. Нові неолітичні пам'ятки ба-

